

BA ISSN 2566-3534

HERCEGOVINA

časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

17

2018.

IZDAVAČI:
Arhiv Hercegovine
Muzej Hercegovine
Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

ZA IZDAVAČA:
Mumin Isić
Asim Krhan
Anisa Trbonja-Omanić

REDAKCIJA:
Omer Aksoy (Turska), Dijana Hadžizukić (BiH), Adnan Kadrić (BiH),
Husnija Kamberović (BiH), Mirsad Kunić (BiH), Almir Marić (BiH),
Šerbo Rastoder (Crna Gora) Nadija Rebronja (Srbija), Šaban Zahirović (BiH)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
Edim Šator

NASLOVNA STRANA:
Bobo Samardžić

DTP:
Edin Džih

ŠTAMPA:
IC Štamparija Mostar

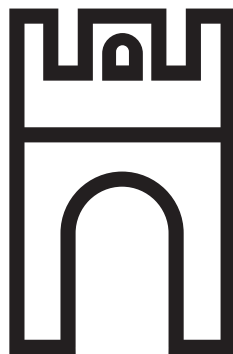
Za štampariju:
Ibro Rahimić

Tiraž: 600

Publikacija izlazi jedanput godišnje.
Objavlivanje ovog broja omogućilo je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i
Fondacija za izdavaštvo.

hercegovina
časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

17

Mostar, 2018.

RIJEČ REDAKCIJE

Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe pod imenom „Hercegovina“ prvi put je objavljen 1981. godine. Izdavači časopisa su bili Muzej Hercegovine Mostar, Arhiv Hercegovine Mostar i Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Mostar. U *Hercegovini* su objavljivani tekstovi koji su vezani za društvene i humanističke nauke i područje Hercegovine. Časopis je u kratkom roku postao veoma respektabilan i najrelevantniji časopis za kulturno-historijsko naslijeđe na prostoru Hercegovine. Posljednji broj prije rata je objavljen 1990. Nakon završetka posljednjeg rata, nastavilo se sa objavljivanjem ovog godišnjaka, a pripremali su ga Arhiv Hercegovine i Muzej Hercegovine. Tako je poslije rata časopis izlazio od 1998. do 2003. Nažalost, nakon dvobroja 15-16 iz 2003. nije izašao niti jedan novi broj časopisa.

Svjesni vrijednosti i važnosti ovog časopisa Muzej Hercegovine, Arhiv Hercegovine i Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru obnovili su rad časopisa i planirano je da se on nastavi objavljivati i u budućnosti.

Redakcija je odlučila da se koncept časopisa ne mijenja, tako da ovaj novi broj se konceptijski ne razlikuje od prethodnih brojeva, a takvu praksu mislimo nastaviti i u sljedećim brojevima.

Ovo je u isto vrijeme i poziv na saradnju svim zainteresovanim naučnicima koji se bave istraživanjem kulture, historije, kulturnog naslijeđa, jezika, književnosti šireg prostora Hercegovine.

Na kraju se zahvaljujemo svima autorima i recenzentima, kao i Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke na čelu sa ministricom Elvirom Dilberović na svesrdnoj pomoći prilikom objavljivanja ovog broja časopisa.

REDAKCIJA

---

historija

Adnan Busuladžić

NAJSTARIJI TRAGOVI ANTIČKE PISMENOSTI NA TLU RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

**(na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i
Hercegovini)**

Sažetak: Pojava pismenosti i različitih oblika obrazovanja bila je prisutna u antičkom društvu još od perioda stare Grčke. Kontinuitet razvoja nastavljen je i u rimskom periodu. Kao skromni trag postojanja pisma i pisanja na tlu današnje Bosne i Hercegovine otkriveni su različiti stilusi od željeza, bronz, srebra, pozlate, te jedan koštani koji su služili za ove svrhe. Ovi predmeti pronađeni su na lokalitetima dokazanog rimskog prisustva poput Mogorjela i Višića kod Čapljine, Panika kod Bileće, urbanih naselja poput Aquae S.... kod Sarajeva, Japra Majdaništa u sjeverozapadnoj Bosni, Col... Ris... kod Rogatice, lokalitetima u Kupresu, Tomislavgradu, Oborcima kod Donjeg Vakufa, Mušićima kod Višegrada, rimskom kastrumu kod Doboja, te u zapadnoj Hercegovini. U muzejskim zbirkama u Bosni i Hercegovini se čuvaju i stilusi pronađeni na lokalitetima velikih rimskih urbanih naselja Narone i Siscie. Postojanje ovih predmeta ide u prilog činjenici da je stanovništvo koje je živjelo na području unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije i rubnih područja provincije Panonije poznavalo i primjenjivalo pisanje u svakodnevnom životu i životnim potrebama, za šta je bilo neophodno, za pretpostaviti je, postojanje i nekih formi elementarnog obrazovanja u lokalnim sredinama.

Ključne riječi: antičko obrazovanje, pismenost, pisanje, stilusi, arheološki lokaliteti u Bosni i Hercegovini.

Uvod

Prostor današnje Bosne i Hercegovine je nakon niza vrlo dinamičnih događanja konačno 9. godine nove ere ušao u sastav Rimskog carstva.¹ Kao rezultat vrlo složenih procesa romanizacije dolazi do spontanog, ali i planskog usvajanja mnogobrojnih rimskih običaja i inovacija. Pored razvoja komunikacija,² urbanizacije,³ izgradnje ruralnih naselja,⁴ vojnih objekata⁵, spomenika,⁶ logora⁷ i utvrda, administrativnih i upravnih centara,⁸ rudnih i metalurških središta,⁹ prihvatanja rimskih kultova,¹⁰ načina ukopa,¹¹ dolazi i do pojave školovanja prema rimskim standardima.

Rimski sistem obrazovanja svoje temelje je crpio kako iz vlastitih,¹² tako i iz iskustava drugih naroda sa kojima su dolazili u dodir.¹³

Analiza dosadašnjih arheoloških nalaza ne ostavlja prostor za zaključak da su Iliri imali organiziran sistem alfabeta, niti da su koristili pisma susjednih naroda, prilagođavajući ga svom jeziku. Pojedini vrlo rijetki nalazi koji se tumače kao neke lokalne izvedenice do danas ostaju na razini hipotetičkog.¹⁴ Na temelju ovakvog stanja i tragovi organiziranja sistema obrazovanja se teško mogu pretpostaviti prije dolaska rimske kulture.

O konkretnim potvrdama postojanja nekog oblika obrazovanja možemo zaključiti na temelju analize stilusa koji su pronađeni u Bosni i Hercegovini.

Osnove grčkog obrazovanja

Rimski uzori u mnogobrojnim segmentima života su svoje porijeklo vukli iz grčke kulture. Jedna od tih oblasti je i obrazovanje. Antički Grci su, pored niza lutanja i različitih formi organiziranja, imali sistem obrazovanja.

---

1 S. Mesihović – A. Šaćić 2015, 207-231, A. Stipčević 1991, 49, I. Bojanovski 1988, 22-75.

2 E. Pašalić 1960, 14-16, 18-35, 55-79.

3 M. Imamović 2017, 56-77, E. Pašalić 1960. i I. Bojanovski 1988.

4 A. Busuladžić 2011, 120-124, E. Pašalić 1960, 89-91.

5 I. Čremošnik 1990, 355-364.

6 R. Dodig 2005, 209-219.

7 D. Tončinić 2011, 10-14, 168-176, I. Bojanovski 1988, 366.

8 E. Imamović 2002, 1-30.

9 Đ. Basler 1977, 121-216, A. Škegro 1999, 39-139.

10 E. Imamović 1977.

11 A. Busuladžić 2016, 63-105.

12 T. Woody 1949.

13 E. P. Cubberley 1920.

14 A. Stipčević 1991, 190-191.

Tako znamo da su Atenjani imali gimnazije i palestere, ali sama država nije imala javnih škola, te obrazovanje ostaje u privatnim rukama. Ovo nije bio slučaj samo u Sparti i Kreti, gdje je škola bila dio državnog sistema.¹⁵ Profesionalni učitelji ličnom inicijativom organiziraju privatne škole, gdje djeca slobodnih građana pohađaju nastavu. U školi se primjenjuje i sila prilikom odgoja, a nastava se pohađa između 14. i 16. godine života. Nakon ovog obrazovanja dječaci se fokusiraju na fizičku spremnost i tjelovježbu, te vojničke discipline. Nastavnom planu u kasnijem periodu se dodaju crtanje i slikanje. U sklopu pisanja podučava se i aritmetika, te maternji jezik. Obrazovanje ženske djece je uglavnom rezervirano za kućni odgoj. To podrazumijeva da majke i dadilje, pored osnova u čitanju i pisanju, te računanju, podučavaju djevojke kućanskim poslovima, tkanju, kuhanju i sličnim aktivnostima.¹⁶ Poslije turbulentnog vremena perzijskih ratova, jedan od noviteta je bio i proširenje opsega predmeta koji su podučavani mladim Grcima. Tako je, pored već prisutnih predmeta poput matematike, čitanja i pisanja, te muzičkog odgoja, počela da se izučava i retorika, taktika i druge discipline, a koje su podučavali sofisti. Kako je bez obzira na društvene trendove tjelesni odgoj kao primarni cilj i dalje ostao prisutan, razvio se čitav sistem tjelovježbe. Tako su zabilježeni trčanje, hrvanje, skakanje, bacanje diska i sulice, što je sve odgovaralo grčkim idealima fizički jakog, te vojnički osposobljenog muškarca.¹⁷

Bila je to, generalno posmatrajući, kombinacija fizičke, mentalne, moralne i intelektualne obuke, koja je imala za cilj formatirati mlade ljude u skladu sa tradicijom i najuzvišenijim uzorima grčkog društva. Ovakve tendencije rezultirale su u konačnici i razvojem naučne misli, čiji su dometi u mnogim segmentima ostali prisutni do danas.¹⁸

Rimsko obrazovanje

Rimljani su prve oblike obrazovanja također bazirali primarno na kućnom odgoju.¹⁹ Institucija *pater familias* – oca porodice²⁰ bila je presudna u odgoju i sistemu kažnjavanja djece, gdje su prava oca bila neprikosovena.²¹

---

15 A. Musić 1942, 53.

16 V. Djurant 1996, 311-313.

17 A. Musić 1942, 52-53.

18 B. Farrington 1949.

19 J. Marquardt 1886, 80-126.

20 A. E. Hanson 2013, 21-31.

21 S. F. Bonner 1977, 5-6.

On je imao pravo djecu izložiti, prodati ili ubiti. Njegova bi vlast prestala samo činjenicom smrti očeve.²² Institucija familije predstavljala je veliki potencijal. Ona je bila temelj društva, ali je imala i pravnu osnovu svoje vlasti. Ovi mehanizmi kontrole vlastitih ukućana bazirali su se na tri vrline koje je trebalo sačuvati. Prva je bila osjećaj za odgovornost, druga poštivanje božanskih i ljudskih prava i treća smisao ispravnog ocjenjivanja stvari i pojava.²³ Tjelesni i generalno društveni odgoj u najstarija vremena pripadao je roditeljima i kućnom ambijentu.²⁴ O porodičnom obrazovanju saznajemo iz svjedočenja Katona Starijeg i drugih autora koji često spominju ovaj životni period. Sačuvana svjedočenja govore i o odgoju senatorskih sinova koji su prolazili kroz porodično obrazovanje.²⁵ Roditelji su djecu podučavali vjerskim učenjima, pisanju, čitanju, te osnovama prava. Kako je rasla popularnost grčkog jezika, tako se povećavala i potreba za njegovim učenjem i to u okviru kućnog obrazovanja. Ako roditelji nisu znali grčki jezik, podučavanje jezika su povjeravali drugim osobama.²⁶ Pored očeva, i majke²⁷ su imale aktivnu ulogu u obrazovanju djece.²⁸ U slučajevima smrti oca ili majke ulogu porodičnog obrazovanja preuzimali su i djedovi i bake. Posebne okolnosti su zabilježene i u slučajevima razvoda roditelja ili života djece sa jednim roditeljom i novim partnerom jednog roditelja.²⁹ Nakon sedme godine života djeca su mogla započinjati pohađanje javne nastave, gdje su se savladavale osnovne vještine pisanja, čitanja i matematike. U period između dvanaeste i petnaeste godine završavao je proces pohađanja elementarnog školovanja i prelazilo se u retorske škole, gdje su dječaci učili vještine držanja javnih govora, debata i diskusija.³⁰ Formalno školovanje organizirano kroz školski sistem bio je primarno rezultat privatne inicijative.

---

22 A. Musić 1942, 151.

23 K. A. Giunio 2016, 27.

24 A. Musić 1942, 151.

25 S. F. Bonner 1977, 10-11.

26 S. F. Bonner 1977, 12.

27 O ulozi majke i žene u rimskom društvu vidi: K. A. Giunio 2016, 27-44.

28 A. E. Hanson 2013, 31-36.

29 S. F. Bonner 1977, 14-17.

30 K. A. Giunio 2016, 30.

Usvajanje grčkih obrazovnih običaja od strane Rimljana

U takvim okolnostima dolazi do rimskog osvajanja antičke Grčke. Nakon tog važnog događaja desio se proces bez presedana u tadašnjem svijetu. Naime, kulturološki superiorniji Grci ulaze kao pokoreni narod u redove rimske administracije, nauke, prava, filozofije, medicine, tehničkih nauka, politike, lingvistike, književnosti, teatra, pa i načina obrazovanja posebno mladih. Ogroman je broj dokaza koji potvrđuju da su Rimljani angažirali posebno specijalizirane Grke koji su imali zadatak da obrazuju mlade rimske naraštaje, te članove etabliranog dijela populacije. Grci postaju dragocijeni učitelji, došavši u najvećem broju slučajeva kao zarobljenici ili robovi. I u takvim teškim statusnim okolnostima grčki učitelji su živjeli udobno, te su ih Rimljani poštovali. Stvoren je i pedagoški standard "grčkog učitelja". Od perioda Augusta³¹ dolazi do šire pojave rada škola koje su plaćane ovisno o glasu učitelja ili više njih, a koji su djelovali u toj instituciji. Takve škole potvrđene su i carskim intervencijama koje su precizirale cjenovnik angažmana vrsnih nastavnika, te čitav spektar gradacija ovisno o učenosti svakog pojedinačnog.³² Kada je u pitanju privatno porodično obrazovanje, prvi angažman obrazovanih Grka³³ je, ipak, vezan za grčke kolonije iz južne Italije i Sicilije. U mnogim od tih mjesta juga Apenina govorio se naporedo grčki i latinski jezik. Učitelji iz same Grčke pristizu u Rim od Drugog punskog rata. Poseban talas dolaska grčkih učitelja desio se nakon Trećeg makedonskog rata i priliva hiljada zarobljenika, među kojima i mnogo obrazovanih ljudi koji dobijaju angažman učitelja. Oni daju poseban akcenat poučavajući, pored grčkog jezika, i poeziju, književnost, pisanje, muziku,³⁴ retoriku, filozofiju, nacionalnu historiju, pravo, geografiju,³⁵ geometriju, ali i razne umjetničke vještine³⁶ i druge nauke.³⁷ Takva praksa privatnog kućnog obrazovanja ostala je prisutna sve do bizantskog perioda.³⁸ Kada govorimo o učenju grčkog jezika, intenzivno se koristilo čitanje Homera, a kasnije i djela rimskih pisaca poput Andronika, Vergilija, Horacija, i drugih.³⁹

---

31 J. M. André 1966.

32 L. de Redibus 1967, 59.

33 O grčkim i helenističkim školama vidi: M. P. Nilsson 1955 i E. Ziebarth 1914.

34 O muzici vidi: G. Wille 1967, A. Busuladžić 2017, 106-136.

35 O geografiji vidi: J. O. Thomson 1948.

36 R. Marice 2016, 119-136.

37 D. A. Russell 1989, 210-225.

38 S. F. Bonner 1977, 20-23.

39 A. Musić 1942, 152.

Nije bila rijetkost da, pored dječaka, i djevojčice pohađaju nastavu. Uglavnom, dječaci su od 7 godine⁴⁰ učili pod nadzorom učitelja u školi, dok su djevojčice ostajale sa majkom koja ih je podučavala⁴¹ ili su i one pohađale prvi stepen školovanja.⁴² Djevojčice koje su pohađale organiziranu nastavu u javnoj školi nakon završetka te vrste obrazovanja nisu mogle nastaviti školovanje na retorskim časovima. I pored toga, mnoge žene iz rimskog društva su posjedovale zavidno obrazovanje iz književnosti, muzike, filozofije i drugih disciplina.⁴³ Učenje u okviru roditeljskog doma i pod nadzorom mentora-učitelja posebno je karakteristično za aristokratski sloj.⁴⁴ Ove podatke saznajemo proučavajući živote poznatih osoba poput Seneke filozofa, Verriusa Flaccusa gramatičara i mnogih drugih.⁴⁵ Neke poznate osobe tog doba su se protivile upotrebi robova, te su lično odgajali i obrazovali svoju djecu u okviru kućnog odgoja. Takav stav je imao Katon Stariji.⁴⁶

Organizirane oblike rimskog školovanja i generalno obrazovanja bismo mogli podijeliti u nekoliko osnovnih kategorija. Prva pripada tjelesnom vaspitanju. Osnovni koncept koji je razlikovao grčko u odnosu na rimsko promišljanje se odnosio na poimanje tjelesnosti i stanja tjelesne kondicije. Naime, antički Grci su više polagali na fizički izgled, pa su teške tjelovježbe, treninzi i mnogobrojna sportska takmičenja bila nešto na što se polagala velika pažnja. Kod Rimljana se tjelesno vaspitanje primarno vezalo za vojnu spremnost,⁴⁷ a Rimljani su više polagali na inteligenciju i karakterne crte osoba, negoli na tjelesni izgled i fizičku kondiciju. Rimljani su kroz savladavanje nekoliko vještina osiguravali fizičko vaspitanje. Tako su organizirali mačevanje, bacanje diska, trčanje pod oružjem i ratnom spremom, jahanje i hrvanje. Sve ovo je imalo primarni zadatak da obuč i osposobi mladića za služenje vojne službe. Ovakve aktivnosti bile su organizirane na Marsovom polju.⁴⁸

Druga vrsta tjelesnog vaspitanja odnosila se primarno na gimnastičke vježbe koje su se organizirale u gimnastičkim dvoranama. Ove dvorane su najčešće bile sastavni dio većih termi. U takvim objektima postojale su posebne

---

40 Ž. N. Rober 2009, 231.

41 S. F. Bonner 1977, 27.

42 K. A. Giunio 2016, 30-31.

43 K. A. Giunio 2016, 30-31.

44 A. E. Hanson 2013, 36-43, K. A. Giunio 2016, 30-31.

45 S. F. Bonner 1977, 20-33.

46 Ž. N. Rober 2009, 231.

47 A. Musić 1942, 152.

48 L. de Redibus 1967, 66.

prostorije *ephebeum* i *conisterium* u kojoj su se organizirala ove gimnastičke vježbe.⁴⁹

Pored primarnog obrazovanja, Rimljani su poznavali i veći nivo obrazovanja,⁵⁰ koji je podrazumijevao škole medicine,⁵¹ gramatike, književnosti, retorike i drugih nauka.⁵² Vrijeme i potrebe iskristalizirali su nekoliko etapa obrazovanja. U prvoj usvajana su osnovna znanja od strane *magister ludi*. U drugoj je učitelj *gramaticus* predavao djeci od 12 do 16 godina i to: grčki jezik, historiju, geografiju, književnost i druge predmete. Treća faza je podrazumijevala usvajanje retorskih vještina kroz vježbe deklamiranja i plediranja. Posebna pažnja posvećuje se izučavanju rimskog prava.⁵³

Drugi vid rimskog obrazovanja činila su javna čitanja i pojava biblioteka. Opskrbljivanje knjigama značilo je prisustvo obrazovanih grčkih robova *servi litterati*, koji su bili specijalizirani za prepisivačku djelatnost. Vremenom su se pojavile i radnje u kojima su se prepisivale ali i prodavale knjige. Na takvim mjestima, organizirana su privatna ali i javna čitanja tih knjiga. Publika se okupljala po radnjama, knjižarama, ili dvoranama, te su slušala čitanja samih autora ili učenih ljudi. Kao rezultat kolekcionarskih aktivnosti dolazi i do stvaranja biblioteka. One su u rimsko doba mogle biti privatne, u vlasništvu bogatih pojedinaca ili javne. Javne biblioteke je osnivala država, odnosno vladar. Tako znamo za poznatu Aleksandrijsku biblioteku, ili onu koju je osnovao August u Rimu.⁵⁴

Načini pisanja

Knjige su pisane na papirusu koji se dobijao iz istoimene biljke tehnologijom koja je bila poznata od starih Egipćana.⁵⁵ Papir se prodavao u formi pojedinih listova *paginae* i u svicima volumina.⁵⁶ Rimljani ovaj materijal masovno preuzimaju od III stoljeća stare ere. Guljenje stabljike papirusa, redanje tankih traka u jednom sloju, pa drugog sloja koji je išao u poprečnom

---

49 L. de Redibus 1967, 67.

50 O. E. Nybakken 1938/39, 38-42.

51 A. Busuladžić 2015, 169-173.

52 S. F. Bonner 1977, 47-113.

53 Ž. N. Rober 2009, 231-232.

54 L. de Redibus 1967, 64-66.

55 A. Musić 1942, 152.

56 A. Musić 1942, 153.

smjeru dobijana je hartija od papirusa. Prije konačne upotrebe prolazila je proces sušenja, presovanja, tuče i uglačavanja. Vremenom su se dobijale i raznovrsne vrste hartija, poput *charta hieratica*, *charta Augusta*, *charta Liviana*, *charta amphitheatrica* – *charta Fanniana*, *charta emporetica* i druge. Knjiga se stvarala na način da je oko drvenog ili koštanog štapa debljeg obima – *umbilicus*, namotavan papirus koji je bio na jednom kraju priljepljen. Knjiga je pisana u paralelnim stupcima na glatkoj strani. Pored papirusa, počinje se koristiti i pergament. Pored poznatih smotuljaka, počinju se praviti i oblici u vidu savijenih stranica – sveske, koje su stavljane u korice.⁵⁷ Već spomenuti pergament je bio drugi material na kojem je pisano. Riječ je o starom izumu iz grada Pergama, a koji je nastao od životinjske kože. Listovi pergamenta su se mogli uvezivati u knjigu, a ista se mogla brisati, pa se istovjetan komad pergamenta mogao koristiti više puta.⁵⁸

Da bi se osobe osposobljavale za vještinju pisanja, pohađali su organiziranu nastavu. Škola je predstavljala jednu prostoriju oskudno opremljenu koja se zvala *pergula*. Nerijetko su se časovi održavali na otvorenom ili u portiku. Djeca su sjedila na stolicama bez naslona i pisala na krilu. Po zidovima su često u edukativne svrhe visjeli mermerni bareljefi sa scenama iz Homerove Ilijade. Ponekada su to bile i geografske karte sa tada poznatim podacima. Zidove su ponekada krasila i poprsja pjesnika i pisaca. U procesu usvajanja novih znanja učenici su koristili tablice poznate kao *cerae* ili *tabule ceratae*,⁵⁹ koje su Rimljani upotrebljavali za kratke pribilježbe i pisma. Riječ je o pravougaonim drvenim tablicama sa uzdignutom ivicom⁶⁰ koje su bile presvučene slojem mehkog voska po kojem se pisalo.⁶¹ Slova su se urezivala uz pomoć pisaljke od slonove kosti ili metala poznate kao *stilusi*. Način pisanja je zapravo bio grebanje po voštanoj površini.⁶² Stilusi su sa jedne strane bili šiljati radi urezivanja slova,⁶³ a sa druge su najčešće savijeni ili pljosnati kako bi se sa tim krajem moglo obrisati napisano⁶⁴ ili izjednačiti slojeve voska.⁶⁵ U nekim slučajevima zabilježeni su i primjeri kada je isti predmet mogao služiti kao

---

57 L. de Redibus 1967, 61-64.

58 A. Musić 1942, 153.

59 I. Ožanić – I. Radman-Livaja - A. Rendić-Miočević 2003, 25.

60 Rekonstrukciju takve ploče presvučene voskom sa stilusom vidi: B. Migotti 2017, 26.

61 K. Painter 1966/67, 103-110.

62 A. Musić 1942, 153.

63 L. Jacobi 1897, T. LXX.

64 Ž. N. Rober 2009, 184. W. Radimsky 1892, 190.

65 I. Ožanić – I. Radman-Livaja - A. Rendić-Miočević 2003, 25.

stilus, te istovremeno, po potrebi i kao priručni medicinski instrument sonda - *auriscalpia*.⁶⁶ Za neke primjerke može se pretpostaviti i da su mogli služiti i kao igle za kosu i druge slične namjene.

Kada analiziramo naše primjerke, može se ustvrditi postojanje stilusa različitih materijala. Najčešći su primjeri od bronzine (katalog br. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 15, 19, 21, 22, 23 i 24),⁶⁷ željeza (katalog br. 1, 8, 10, 16, 17, 18, 27 i 28), te četiri srebrne (katalog br. 9, 20, 24 i 25) i jedan koštani (katalog br. 13) stilus. Kada govorimo o materijalu, ističe se jedan srebrni primjerak koji je urađen u pozlati (katalog br. 24).

Analiza prezentiranih primjeraka potvrđuje da je osnovna konstruktivna karakteristika uvijek bila ista. Oštri iglasti vrh koji je služio za grebanje po voštanoj površini, te gornji prošireni dio koji je služio za ravnjanje voštane površine. Taj dio je mogao biti više (katalog br. 1, 8, 10, 14, 17, 18, 21, 23, 27 i 28), ili manje (katalog br. 2-7, 9, 11-13, 15, 16, 20, 22, 24, 25, 26) proširen. Tijelo stilusa je također najčešće bilo jednostavno bez dekorativnih intervencija (katalog br. 2, 4-9, 13, 14, 15, 20, 26 i 28). U nekim situacijama tijelo je imalo kružne profilacije, crtice, četvrtasta proširenja ili oktogonalne oblike tijela, te blago spiralna rješenja (katalog br. 1, 3, 10-13, 16-19, 21, 22, 24, 25 i 27) koje su uz ukrasnu funkciju bile i korisne radi sprečavanja klizanja predmeta sa prstiju tokom pisanja. Ovo tim prije jer je stilus, ipak, trebalo pritiskati kako bi urezivao slova po vosku.

Manipuliranje i nošenje ovih šiljatih predmeta podrazumijevalo je i mogućnost rizika od povređivanja. Zbog toga su stilusi bili pohranjeni u svojevrstne futrole poznate kao *graphiarium* ili *graphiaria theca*.⁶⁸ Na ivicama tabulae ceratae nalazile su se rupice koje su služile za povezivanje dvije table uz pomoć konopca.

Pored voštanih površina i stilusa, za pisanje su korišteni crno i crveno mastilo. Mastilo se pravilo uz pomoć miješanja različitih omjera gareži, smole, vinskog taloga, razblaženo sa vodom. Mastionica je imala jednu ili dvije cilindrične posude. Pisaljka je bila od ptičijeg pera ili tršćice, a rjeđe je korišteno i bronzano pero.⁶⁹

---

66 A. Busuladžić 2015, 174-176. Vjerovatno je slična situacija i sa predmetima iz Konjević-Polja, Rogatice, Tešnja i drugih mjesta (kataloški broj 2, 3, 4, 11, 14, 15, 20, 22).

67 Analogije bronzanim primjercima možemo naći i u drugim muzejskim ustanovama. T. Šeparović – N. Uroda 2009, 78-79.

68 Takvi primjeri su pronađeni na lokalitetu Saalburg. L. Jacobi 1897, T. LXX sl. 2.

69 L. de Redibus 1967, 61, Ž. N. Rober 2009, 231.

Širenje pismenosti uzrokovalo je i praktičnu potrebu masovnog korištenja u rimskoj administraciji, vođenju evidencija, službenih dopisa, te široke korespondencije. To je značilo pojavu prepisivanja i pohrane dokumentacije. Vremenom dolazi i do razvoja različitih formi slova.⁷⁰ Tako od II stoljeća stare ere bilježimo kvadratnu kapitalu,⁷¹ a od kasnijeg perioda i rustičnu kapitalu,⁷² čiji je primarni razlog nastajanja tečnije i brže pisanje. U III stoljeću pored unificijala⁷³, koristi se i poluunificijal, što je bila forma kurziva.⁷⁴ Riječi nisu bile razdvojene, te nije bilo interpunkcije. Od Augustovog vremena pojavljuje se i sistem pošte, namijenjen primarno državnoj službi kako bi se mnogobrojni dopisi i pisana korespondencija odaslala na adrese kojima je bila namjenjena.⁷⁵

Društveni i arheološko-historijski kontekst primjeraka stilusa u Bosni i Hercegovini

Može se reći da se rimsko obrazovanje može u osnovi podijeliti na nekoliko etapa obrazovanja. Prvo se odnosi na mlađu djecu do 11 ili 12 godina života koja su poučavana čitanju, pisanju i osnovama matematike. Pri tome su koristili stiluse i ploče sa voštanim površinama. Druga etapa se odnosila na višu razinu studiranja. Na području Bosne i Hercegovine pronađen je izvjestan broj stilusa koji potvrđuju činjenicu da su gotovo posigurno postojale pojave obrazovanja djece u okviru roditeljskih domova i to u primarnom obliku, odnosno djece manjeg uzrasta, koji su na ovim prostorima dobijali prva saznanja i vještine pisanja, čitanja, matematike i drugih vještina.

U Antičkoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, ali i drugim mjestima i ustanovama, čuva se, prema dostupnim podacima, 28 predmeta koji se mogu definirati kao stilusi ili predmeti koji su, između ostalog, služili i za tu svrhu. Od tog broja prostoru današnje Bosne i Hercegovine pripada 23 predmeta, dok se sa susjednih područja čuva 5 predmeta. Kada govorimo o pobljoj teritorijalnoj odrednici, stilusi koji se čuvaju u ovoj i drugim

---

70 V. Kapitanović 2006, 93-100.

71 V. Kapitanović 2006, 93.

72 V. Kapitanović 2006, 93-94.

73 V. Kapitanović 2006, 94.

74 V. Kapitanović 2006, 93-94.

75 Ž. N. Rober 2009, 184-185.

muzejskim zbirkama pripadaju lokalitetima: Duvna,⁷⁶ Kupresa, Cimeša kod Bosanskog Petrovca, Rogatice, Oboraka kod Donjeg Vakufa, Kastruma kod Doboja, Gradine kod Biograca, Mušića kod Višegrada, Konjević-Polja kod Srebrenice, Japre-Majdaništa, Usore, Mogorjela i Višića kod Čapljine, Panika kod Bileće, te velikih urbanih centara poput Aquae S...kod Sarajeva, Col. Ris...kod Rogatice, Siscije i Narone.⁷⁷ Stilusi su korišteni i u periodu kasne antike što potvrđuju i nalazi na kasnoantičkim objektima poput Oboraka kod Donjeg Vakufa. Analiza materijala ukazuje na oscilacije u izboru materijala. Iako su najčešće u pitanju bronzani primjerci, pronađeni su i željezni, ali čak i srebrni.

Nepostojani materijali od drveta i voska nažalost nisu ostavili mogućnost za očuvanje niti fragmenata tablica na kojima se pisalo. Najbliži takav trag možemo komparirati sa sačuvanom keramičkom posudom sa lokaliteta Debelo Brdo kod Sarajeva, na čijem dnu je sačuvan glasoviti natpis koji je pisan kurzivnim pismom sa pomalo poetskim natpisom (Tabla 3, sl. 1).⁷⁸ Ono što je u ovom slučaju bitno jeste da je natpis nastao na način vrlo sličan klasičnom načinom – na voštanoj površini tablice za pisanje. Na svježoj glini ostrim metalnim predmetom *stilusom* je ispisana poruka koja je nakon toga podvrgnuta termičkoj obradi i na taj način je sačuvana do danas. Slična situacija je i kod natpisa koji je urađen na građevinskom opekarskom elementu sa lokaliteta Džankića – Rakani (Tabla 3, sl. 2).⁷⁹

Razmjerno skroman broj predmeta koji su mogli služiti pisanju ostavlja vrlo limitiranu mogućnost za neke pouzdane zaključke. Organizirano obrazovanje, pogotovo u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije i Panonije, teško se može pretpostaviti. Ipak, ovi skromni nalazi ostavljaju logičnim pomisao da su elementi porodičnog kućnog učenja, pogotovo kod nekih etničkih i društvenih kategorija, bili prisutni. Prostor današnje općine Tomislav-Grad⁸⁰ dobro je zabilježen kao gusto naseljen kraj u antičko doba,⁸¹ pa nalaz stilusa nimalo ne iznenađuje. I u susjednom području Kupresa, također, je pronađen jedan jednostavni bronzani stilus.⁸² Na prostoru

---

76 C. Patsch 1904, 331, sl. 34 i 334, sl. 49, o Tomislav-Gradu kao mjestu većeg urbanog rimskog centra vidi: I. Bojanovski 1970, 5-18.

77 O Naroni vidi: C. Patsch 1996.

78 D. Sergejevski 1947, 39-40.

79 C. Patsch 1898, 496.

80 C. Patsch 1904, 195, isti 1904, 331 i 334.

81 I. Bojanovski 1988, 216-233.

82 F. Fiala 1894, 95.

velike rimske vile u Višićima⁸³ se prema otkrivenim arheološkim nalazima pretpostavlja boravak doseljenog koloniste Italika. Također, veliki objekat koji je doživio više građevinskih intervencija, te kontinuitet naseljenosti od I do V stoljeća je Mogorjelo.⁸⁴ Na oba spomenuta lokaliteta su pronađeni i stilusi. Među istaknutim antičkim lokalitetima na kojima su pronađena tri stilusa je i urbano naselje Aquae S...⁸⁵ kod Sarajeva.⁸⁶ U kategoriju, vjerovatno, urbanog naselja možemo uvrstiti i nalaz stilusa iz okoline Rogatice,⁸⁷ koji je poznat pod nazivom Col... Ris... . U jednom slučaju na lokalitetu Oborci⁸⁸ u pitanju je lokalitet ranokršćanske crkve, gdje je, između ostalog, pronađen željezni i srebrni stilus. Kada govorimo o vrijednosti materijala, jedan primjerak iz blizine Bosanskog Petrovca je urađen od srebra sa pozlatom.⁸⁹ Srebrnom bogato profiliranom primjerku možemo ubrojati i stilus pronađen na lokalitetu Mrkonjić Grada.⁹⁰ Na lokalitetu rimske vile u Mušićima kod Višegrada⁹¹ je također pronađen jedan stilus, te jedan u urbanom rudarskom naselju na lokalitetu Japra-Majdanište.⁹² Dva željezna stilusa su pronađena i na lokalitetu vojnog objekta Kastrum,⁹³ te jedan bronzani primjerak na lokaciji Crkvenica⁹⁴, također, kod Doboja. U rimskoj utvrdi na lokalitetu Biograci također je pronađen jedan željezni stilus.⁹⁵ U jednostavnije bronzane primjerke možemo uvrstiti i stilus pronađen na lokalitetu Graca kod Posušja u Hercegovini.⁹⁶ Na prostoru rimske vile na lokaciji Panik kod Bileće također je pronađen jedan željezni stilus, koji je posigurno morao biti dio svakodnevnog inventara kako ukućana, tako, vrlo moguće, i djece koja su u objektu boravila.⁹⁷ U takvim sredinama često doseljeni etnički element je uz niz običajnih praksi posigurno primjenjivao i priručne načine opismenjavanja djece po domovima koje su

---

83 I. Čremošnik 1965, 147-260, A. Busuladžić 2011, 150-151.

84 E. Dyggve – H. Vetters 1966.

85 I. Bojanovski 1988, 144-155.

86 I. Kellner 1895, 178.

87 F. Fiala 1895, 201.

88 Đ. Basler 1960, 66.

89 V. Čurčić 1902, 236.

90 W. Radimsky 1893, 338-339.

91 I. Čremošnik 1970, 45-117, A. Busuladžić 2011, 159-160.

92 Đ. Basler 1977, 121-216, I. Bojanovski 1988, 273-279.

93 I. Čremošnik 1984, 23-84, ista 1965, 134-135, ista 1966, 122-124, ista 1967, 93-94.

94 W. Radmisky 1892, 190.

95 I. Čremošnik 1989, 95.

96 F. Fiala 1893, 530, T. V, sl. 8.

97 I. Čremošnik 1976, Tab. XXII, sl. 1.

vršili roditelji ili bliži srodnici, poput sredina iz kojih su dolazili. U našim primjercima takva vrsta djelatnosti mogla bi se pretpostaviti na lokalitetima rimskih vila poput Mušića i Višića, gdje su ovi predmeti pronađeni.

Kada su u pitanju lokaliteti urbanog naselja Japra, rimskog vojnog logora u Kastrumu kod Doboja, te vojnog utvrđenja u Biogracima, stilusi su mogli imati i drugu vrstu funkcije. Ovi predmeti su vjerovatnije služili za vođenje i obavljanje priručnih administrativnih poslova u sklopu vojnog objekta⁹⁸ i rudarskog naselja. Nešto je drugačija situacija sa većim urbanim naseljima kao što je Siscia i Narona, gdje je mogućnost boravka stručnog nastavnog osoblja mogla biti realna, pa je pisači pribor mogao imati i ulogu u podučavanju djece od strane nastavnika ili roditelja. Postojanje obrazovanih osoba u unutrašnjosti provincija Panonije i Dalmacije može se sa priličnom sigurnošću pretpostaviti. Pored administrativno-upravnog aparata i vojnog elementa, u korist ove tvrdnje ide i veliki broj natpisa na nadgrobnim spomenicima, objektima, predmetima svakodnevne upotrebe, što ukazuje da su obrazovane ili pismene službene osobe bile prisutne i to u znatnom broju.

Stilusi prezentirani u ovom radu u svakom slučaju, čak i ako se ne mogu dovesti u direktni kontekst organiziranog sistema obrazovanja, potvrđuju da su žitelji ovih lokaliteta poznavali i primjenivali pisanje u svakodnevnom životu, a takvu vrstu vještina su sticali u dječijem dobu u nekim od navedenih oblika obrazovanja, vjerovatno i na području današnje Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Dolaskom Rimljana na tlo današnje Bosne i Hercegovine, među mnogobrojnim sferama prihvatanja rimskih civilizacijskih tekovina je i prihvatanje pisma i njegovo korištenje u svakodnevnom životu. Ova pojava ostala je razmjerno dobro evidentirana preko mnogobrojnih kamenih spomenika, natpisa sa javnih objekata, hramova, votivnih i sepulkralnih spomenika i sličnih ostataka. Jedan od manje akcentiranih oblika je i pismenost koja je korištena prilikom obavljanja svakodневnih obaveza, vođenja evidencija, trgovačkih, vojnih, logističkih, upravno-administrativnih i sličnih poslova. Materijalizacija ovog vida pismenosti ogleda se prvenstveno u pojavi nalaza stilusa koji su bili predmetom obrade u ovom radu. Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine pronađen je znatan broj stilusa ili predmeta

---

98 I. Čremošnik 1984, 44.

koji su mogli predstavljati višenamjenski instrument: oblik medicinske sonde i stilus. Ovi predmeti su rađeni od bronzne, željeza, ali su zabilježeni i slučajevi od srebra i pozlate. Jedan primjerak iz Narone predstavlja koštani stilus. Veći dio je jednostavne forme sa oštrim vrhom na jednoj strani i pločastim rješenjima na drugoj strani. Ovaj pločasti kraj na drugoj strani je mogao imati lepezast, četvrtast ili poluokrugao oblik. U izvjesnom broju slučajeva drugi kraj sa pločastim završetkom mogao je biti u istoj ravni sa tijelom ili je bio u izvjesnom procentu zavrnut. Oštri šiljati dio je služio za pisanje urezivanjem po vosku, svježoj glini i slično, dok se drugim pločastim krajem brisala slova, koja je trebalo ponoviti ili ispraviti. U najvećem broju slučajeva tijelo je jednostavno izrađeno, tanje prema oštrom dijelu i nešto deblje prema vrhu. U nekoliko primjera tijelo je imalo i bogatije profilirane izvedbe koje su pored dekorativne imali i praktičnu ulogu da spriječe klizanje stilusa prilikom pisanja.

Da bi osobe bile u stanju koristiti prednosti pisanja, bilo je neophodno da se pojedinci opismene što je, pored novopridošlih službenika, upravitelja rudnika, administrativnih centara, zapovjednika vojnih logora, ljekara i svećenika, podrazumijevalo i postojanje barem priručnih načina opismenjavanja u većim vilama poput Višića, Panika, Mogorjela, Mušića. Korištenje pisma potvrđuju i nalazi u većim urbanim naseljima poput Aquae S..., Japra-Majdaništa, Col... Ris..., vojnih logora i utvrda poput Kastruma kod Doboja i Biograca, kasnoantičke bazilike Oborci kod Doboja i mnogih drugih mjesta. O masovnijoj pojavi pismenosti u većim urbanim naseljima govore i nalazi pronađeni na lokalitetima velikih rimskih gradova kakava je Siscija i Narona.

Tabla 1

1 (prema C. Patsch 1904.)

2 (prema C. Patsch 1904.)

3 (prema A. Busuladžić 2015.)

4 (prema F. Fiala 1895.)

5 (prema F. Fiala 1894.)

6 (2039)

7 (3191)

8 (2864)

9 (3385)

10 (prema D. Basler 1960.)

11 (prema A. Busuladžić 2015.)

12 (756)

13 (757)

Tabla 2

Tabla 3

1

2

**THE EARLIEST REMAINS OF LITERACY IN THE ROMAN
PROVINCE OF DALMATIA
(BASED ON STYLI FOUND AND KEPT IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA)**

SUMMARY

One of the many features of Roman civilization that came to present-day Bosnia and Herzegovina with the arrival of the Romans was writing, and its application in everyday matters. Literacy remains fairly well documented in the form of numerous surviving stone monuments, inscriptions on public edifices and temples, votive and sepulchral monuments and the like. Less attention has been paid to literacy as it applied to everyday life, the keeping of records relating to trade, the army, logistics, public administration and so on. Material evidence of this kind of literacy is to be found primarily in the finds of styli, the subject of this paper. A significant number of styli, or of multi-purpose objects that could have been medical probes or styli, have been found. These were made of bronze (catalogue nos. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 15, 19, 21, 22, 23, 26), iron (catalogue nos. 1, 8, 10, 16, 17, 18, 27, 28), and even of silver (catalogue nos. 9, 20, 25) or gilt (catalogue no. 24). One such object from Narona is a bone stylus (catalogue no. 13). Most are simple in shape, with a sharply pointed tip and a stem with a flattened end, fan-shaped, rectangular or semi-circular in half-section. In some specimens the flattened end was in the same plane as the stem, or was somewhat curved. The pointed tip was used to write on wax, damp clay or other materials that could take an impression, while the other end was used as an eraser. In most cases the stem is of simple workmanship, tapering towards the tip from the thicker eraser end (catalogue nos. 2, 4-9, 13, 14, 15, 20, 26, 28). In a few specimens the stem bears elaborate annular mouldings, lines or rectangular flanges, or was slightly spiral in form (catalogue nos. 1, 3, 10-13, 16-19, 21, 22, 24, 25, 27), which were not only decorative but also helped to prevent the stylus from slipping while in use.

For the benefits of literacy to be enjoyed, individual literacy was not limited to incoming officials, managers of mines and administrative centres, military camp commanders, physicians and priests, but also required the presence of a degree of literacy in larger villas such as Višići, Panik, Mogorjelo, and Mušići. The use of writing is known from finds in major urban settlements

such as Aquae S. . . , Japra-Majdanište, military camps such as Kastrum near Doboj, the Oborci basilica near Doboj dating from late Antiquity, and many other sites. More general literacy in major urban settlements is attested by finds at such Roman towns as Siscia and Naron, examples of which are kept in Bosnia and Herzegovina.

Katalog:

1. Inv. br. 523, (Tab. 1, sl. 1). Lokalizet: Duvno – Tomislav-Grad. Opis: željezni stilus sa lepezastim završetkom na jednoj strani i oštricom na drugoj. Dimenzije: dužina 11,3 cm. Literatura: C. Patsch “Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien”. In: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, IX, Wien, 1904, 195, fig. 35, C. Patsch “Prilog topografiji i povijesti Županjca-Delminiuma”. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XVI, Sarajevo, 1904, 331, sl. 34.
2. Inv. br. Nepoznato (Tab. 1, sl. 2). Lokalizet: Duvno – Tomislav-Grad. Opis: bronzani stilos ili sonda sa pljosnatim završetkom na jednoj strani, jednostavne izrade. Dimenzije: Dužina 9 cm. Literatura: C. Patsch “Prilog topografiji i povijesti Županjca-Delminiuma”. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XVI, Sarajevo, 1904, 334, sl. 49.
3. Inv. br. 707, (Tab. Tab. 1, sl. 3). Lokalizet: Usora kod Tešnja. Opis: bronzani stilos ili sonda sa pljosnatim završetkom na jednoj strani. Dimenzije: dužina 9,5 cm. Literatura: W. Radimsky “Dalji predmeti najeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja”. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo, 1892, 190, A. Busuladžić “Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine”. In: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 44, Sarajevo, 2015, 193.
4. Inv. br. Nepoznato (Tab. 1, sl. 4). Lokalizet: Rogatica. Opis: bronzani stilos ili sonda sa pljosnatim završetkom na jednoj strani, jednostavne izrade. Dimenzije: dužina 7,5 cm. Literatura: F. Fiala “Rimski grobovi s paljevinom kod Rogatice. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VII, Sarajevo, 1895, 201, T. II, sl. 11.
5. Inv. br. Nepoznato (Tab. 1, sl. 5). Lokalizet: Kupres. Opis: bronzani stilus jednostavne izrade sa blaže savijenom glavom. Dimenzije: dužina 7,4 cm. Literatura: F. Fiala “Rimski nahođaji iz Bosne”. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VI, Sarajevo, 1894, 95.

6. Inv. br. 2039, (Tab. 1, sl. 6). Lokalitet: Mogorjelo kod Čapljine. Opis: bronzani stilos, krajeva nešto odlomljenih. Dimenzije: dužina 15,6 cm. Literatura: nepublicirano.
7. Inv. br. 3191, (Tab. 1, sl. 7). Lokalitet: Mogorjelo kod Čapljine. Opis: bronzani stilos u sredini zadebljan. Gornji dio savijen u obliku male lepeze. Donji dio oblika igle. Dimenzije: dužina 13,5 cm. Literatura: nepublicirano.
8. Inv. br. 2864, (Tab. 1, sl. 8). Lokalitet: Višići kod Čapljine. Opis: željezni stilos. Gornji dio proširen u obliku četvrtaste pločice. Dimenzije: dužina 10,5 cm. Literatura: nepublicirano.
9. Inv. br. 3385, (Tab.1, sl. 9). Lokalitet: Oborci kod Donjeg Vakufa. Opis: srebrni stilus sa oštricom na donjoj i manjim proširenjem na gornjoj strani. Dimenzije: dužina 10,7 cm. Literatura: nepublicirano.
10. Inv. br. 3387, (Tab. 1, sl. 10). Lokalitet: Oborci kod Donjeg Vakufa. Opis: željezni stilus sa proširenjem na gornjoj strani i oblikom igle na donjoj strani. Neposredno ispod glave vidljive profilacije. Dimenzije: dužina 12,2 cm. Literatura: Đ. Basler "Bazilika u Oborcima. Arheološka problematika i konzervatorski zahvat." In: *Naše starine*, VII, Sarajevo, 1960, 66 i 68.
11. Inv. br. 491, (Tab. 1, sl. 11). Lokalitet: Naron. Opis: bronzana sonda ili stilos sa špicastim vrhom i malim kašikastim završetkom na drugoj strani. Dimenzije: dužina 11,5 cm. Literatura: A. Busuladžić "Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine". In: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 44, Sarajevo, 2015, 193.
12. Inv. br. 756, (Tab. 1, sl. 12). Lokalitet: Naron. Opis: bronzani stilus odlomljenog gornjeg dijela. Na tijelu vidljive kružne profilacije. Dimenzije: nepoznato. Literatura: nepublicirano.
13. Inv. br. 757, (Tab. 1, sl. 13). Lokalitet: Naron. Opis: koštani stilus sa malenim proširenjem na gornjoj strani. Dimenzije: nepoznato. Literatura: nepublicirano.
14. Inv. br. 951, (Tab. 2, sl. 14). Lokalitet: Siscia. Opis: bronzana sonda ili stilos. Dimenzije: dužina 14 cm. Literatura: A. Busuladžić "Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine". In: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 44, Sarajevo, 2015, 193.
15. Inv. br. 952, (Tab. 2, sl. 15). Lokalitet: Siscia. Opis: bronzana sonda ili stilos. Dimenzije: dužina 14 cm. Literatura: A. Busuladžić "Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine". In: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 44, Sarajevo, 2015, 193.

16. Inv. br. 4668, (Tab. 2, sl. 16). Lokalitet: Kastрум, Doboј. Opis: željezni stilos. Dimenzije: dužina 12,9 cm. Literatura: I. Čremošnik "Rimski castrum kod Doboја". In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, n. s. A, 39, Sarajevo, 1984, 44.
17. Inv. br. 4681, (Tab. 2, sl. 17). Lokalitet: Kastрум, Doboј. Opis: željezni stilos. Dimenzije: dužina 11,8 cm. Literatura: I. Čremošnik "Rimski castrum kod Doboја". In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, n. s. A, 39, Sarajevo, 1984, 44.
18. Inv. br. 5681, (Tab. 2, sl. 18). Lokalitet: Mušići, Višegrad. Opis: željezni stilus tordirane oštećene drške. Dimenzije: dužina 13 cm. Literatura: I. Čremošnik "Istraživanja u Mušićima i Žablјaku i prvi nalaz najstariјih slavenskih naselја kod nas". In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XXV, Sarajevo, 1970, 50, T. IV, sl. 1.
19. Inv. br. 5828, (Tab. 2, sl. 19). Lokalitet: Јapra-Majdanište. Opis: bronzani stilus sa profilacijom po tijelu. Nedostaje glava. Dimenzije: dužina 11,5 cm. Literatura: Đ. Basler "Rimski metalurški pogon i naselје u dolini Јapre. In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XXX-XXXI, Sarajevo, 1977, T. VI, sl. 2.
20. Inv. br. Nepoznato (Tab. 2, sl. 20). Lokalitet: Konjević Polје, Srebrenica. Opis: srebreni stilus čiji je gornji dio sa povijenom pločastom glavicom, pozlaćen. Dimenzije: dužina 7,9 cm. Literatura: I. Bojanovski "Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoј Bosni." In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, 48/49, Sarajevo, 2001, 192.
21. Inv. br. Nepoznato, (Tab. 2, sl. 21). Lokalitet: Ilidža kod Sarajeva. Opis: bronzani stilus sa oštrim krajem. Iznad oštrice deblji oktogonalni dio tijela, dok je vrh sa četvrtasto-pločastim završetkom. Dimenzije: dužina 19 cm. Literatura: I. Kellner "Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva". In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, VII, 1895, 178, sl. 39.
22. Inv. br. Nepoznato (Tab. 2, sl. 22). Lokalitet: Ilidža kod Sarajeva. Opis: bronzani stilus sa oštrim krajem. Iznad oštrice tordirani dio tijela, dok je vrh sa okruglo-pločastim završetkom. Dimenzije: dužina 16 cm. Literatura: I. Kellner "Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva". In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, VII, 1895, 178, sl. 39a.
23. Inv. br. Nepoznato (Tab. 2, sl. 23). Lokalitet: Ilidža kod Sarajeva. Opis: bronzani stilus sa oštrim krajem. Iznad oštrice deblji dio tijela, dok je vrh sa četvrtasto-pločastim završetkom, na kome se vidi oblik znaka X. Dimenzije: dužina 21 cm. Literatura: I. Kellner "Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva". In: *Glasnik Zemaljskog muzeја Bosne i Hercegovine*, VII, 1895, 178, sl. 39b.

24. Inv. br. Nepoznato, (Tab. 2, sl. 24). Lokalitet: Cimeše kod Bosanskog Petrovca. Opis: srebreni pozlaćeni stilus ili sonda sa savijenom glavom i jednostavne izrade. Dimenzije: dužina 14 cm. Literatura: V. Ćurčić "Starine iz okoline Bosanskog Petrovca". In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1902, 236.
25. Inv. br. Nepoznato (Tab. 2, sl. 25). Lokalitet: Majdan kod Varcar Vakufa. Opis: slomljeni srebreni stilus. Držalo stilusa bogato profilirano. Vidljiv četvrtast ukras na kojima se vide slova M, R i C. Na gornjoj strani okrugao pločast završetak. Dimenzije: nepoznate. Literatura: W. Radimsky "Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar Vakufa". In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo, 1893, 338-339.
26. Inv. br. Nepoznato (Tab. 2, sl. 26). Lokalitet: Gradac, Posušje. Opis: bronzani stilus ili sonda jednostavne izrade sa savijenom pločastom glavom. Dimenzije: dužina 12, 5 cm.
Literatura: F. Fiala "Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine." In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, V, Sarajevo, 1893, 530, Tab. V, sl. 8.
27. Inv. br. Neinventarizirano (Tab. 2, sl. 27). Lokalitet: Panik kod Bileće. Opis: željezni stilus sa blago spiralnim oblikom tijela i četvrtastim proširenjem – pločicom na vrhu. Dimenzije: visina 10,5 cm. Literatura: I. Čremošnik "Rimsko naselje na Paniku kod Bileće". In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXIX, Sarajevo, 1976, Tab. XXII, sl. 1.
28. Inv. br. 7182, (Tab. 2, sl. 28). Lokalitet: Biograci, Široki Brijeg. Opis: željezni stilus, korodiran. Na vrhu pločasto proširenje. Dimenzije: visina 9,5 cm. Literatura: I. Čremošnik "Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Lištice". In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 42/43, Sarajevo, 1989, 95.

Literatura

J. M. André

1966. *O'Otium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l'époque augustéenne*. Paris, 1966.

Đ. Basler

1960. Bazilika u Oborcima. Arheološka problematika konzervatorski zahvat. In: *Naše starine*, VII, Sarajevo, 1960, 59-72.

1977. Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XXX-XXXI, Sarajevo, 1977, 121-216.

I. Bojanovski

1970. Nova epigrafska potvrda Deliminiuma sa Duvanjskog polja. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, sv. XXV, Sarajevo, 1970, 5-18.

1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba. Sarajevo, 1988.

2001. Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 48/49, Sarajevo, 2001, 164-212.

S. F. Bonner

1977. Education in Ancient Rome. Berkeley and Los Angeles. 1977.

A. Busuladžić

2011. Rimske vile u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 2011.

2015. Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. In: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 44, Sarajevo, 2015, 169-233.

2016. Tipologija rimskih urni iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. In: Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 45, Sarajevo, 2016, 63-105.

2017. Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bonsi i Hercegovini / Evidence of the theatre, music, gladiator combats and games from ancient Greece and Rome in archaeology collections in Bosnia and Herzegovina. Sarajevo, 2017.

E. P. Cubberley

1920. The History of Education. Boston, 1920.

I. Čremošnik

1965. Rimski vila u Višićima. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XX, Sarajevo, 1965, 147-260.

1965. Gradina, Doboj – rimski castrum. In: Arheološki pregled, 7, Beograd, 1965, 134-135.

1966. Gradina, Doboj – castrum i canabae. In: Arheološki pregled, 8, Beograd, 1966, 122-124.

1967. Doboj – Gradina – rimski castrum. In: Arheološki pregled, 9, Beograd, 1967, 93-94.

1970. Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XXV, Sarajevo, 1970, 45-117.

1976. Rimsko naselje na Paniku kod Bileće?. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XXIX, Sarajevo, 1976, 41-164.

1984. Rimski castrum kod Doboja. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 39, Sarajevo, 1984, 23-84.

1989. Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Lištice. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 42/43, Sarajevo, 1989, 83-128.

1990. Rimski utvrđenja u Bosni i Hercegovini s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike. In: Arheološki vestnik, 41, Ljubljana, 1990, 355-364.

V. Ćurčić

1902. Starine iz okoline Bosanskog Petrovca. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1902, 229-255.

V. Djurant

1996. Život Grčke. Istorija civilizacije, 2. Beograd, 1996.

R. Dodig

2005. Spomenici VII legije na području Ljubuškog. In: Illyrica antiqua, Zagreb, 2005, 209-219.

E. Dyggve – H. Vetters

1966. Mogorjelo. Schriften der Balkankommission Antiquarische Abteilung, band XIII, Wien, 1966.

K. A. Giunio

2016. Biti žena u starom Rimu. In: Finis coronat opus. Zbornik radova posvećen Mariji Buzov povodom 65. obljetnice života. Zagreb, 2016, 27-45.

B. Farrington

1949. Greek science I, Thales to Aristotle. Harmondsworth, 1949.

F. Fiala

1893. Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1893, 511-532.

1894. Rimski nahodaji iz Bosne. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, VI, Sarajevo, 1894, 95-96.

1895. Rimski grobovi s paljevinom kod Rogatice. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, VII, Sarajevo, 1895, 199-203.

A. E. Hanson

2013. The Roman Family. In: Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire. (ed. D. S. Potter and D. J. Mattingly). Michigan, 2013, 19-67.

E. Imamović

1977. Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1977.

2002. Srebrenica i okolica u rimsko doba. In: Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, 17, Tuzla, 2002, 1-30.

M. Imamović

2017. Urbanizacija bosanskohercegovačkih prostora u vrijeme rimske uprave. In: Acta Illyrica, br. 1, Sarajevo, 2017, 56-77.

L. Jacobi

1897. Das Römerkastell Saalburg. Homburg v. d. Höhe. 1897.

V. Kapitanović

2006. Kršćanska arheologija. Split, 2006.

I. Kellner

1895. Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, VII, Sarajevo, 1895, 161-197.

R. Marice

2016. A New Approach to Teaching Roman Art History. In: The Classical World, New York, vol. 110(1), 2016, 119-136.

J. Marquardt

1886. Das Privatleben der Römer. Leipzig, 1886.

S. Mesihović – A. Šaćić

2015. Historija Ilira. Sarajevo, 2015.

B. Migotti

2017. Roman Epitaphs from North-Western Croatia. Oxford, 2017.

A. Musić

1942. Nacrt grčkih i rimskih starina. Zagreb, 1942.

M. P. Nilsson

1955. Die hellenistische Schule. Munich, 1955.

O. E. Nybakken

1938/39. Progressive Education in the Roman Empire. In: Classical Journal, vol. XXXIV, 1938/39, 38-42.

I. Ožanić – I. Radman-Livaja - A. Rendić-Miočević

2003. Na tragovima vremena. Iz arheološke zbirke Mateja Pavletića. Zagreb, 2003.

K. Painter

1966/67. Greek and Roman Wooden Writing Tablets in the British Museum. In: British Museum Quarterly, vol. XXXI, London, 1966/67, 103-110.

C. Patsch

1898. Rimska nalazišta u kotaru novljanskom. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo, 1898, 493-501.

1904. Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XVI, Sarajevo, 1904, 307-366.

1904. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. In: Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, IX, Wien, 1904, 171-305.

1996. Povijest i topografija Narone. Metković, 1996.

E. Pašalić

1960. Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1960.

W. Radmisky

1892. Dalji predmeti nagjeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1892, 190-192.

1893. Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar Vakufa. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, 1893, 331-341.

L. de Ređibus

1967. Škola i kultura. In: Antički Rim. Panorama jedne civilizacije. Beograd – Ljubljana, 1967, 59-69.

Ž. N. Rober

2009. Stari Rim. Beograd.

D. A. Russell

1989. Arts and Sciences in Ancient Education. In: Greece and Rome, vol. 36(2), Oxford, 1989, 210-225.

D. Sergejevski

1947. Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. In: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. Sarajevo, 1947, 13-50.

A. Stipčević

1991. Iliri. Povijest, život, kultura. Zageb, 1991.

T. Šeparović – N. Uroda

2009. Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor). Split, 2009.

A. Škegro

1999. Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije. Zagreb, 1999.

J. O. Thomson

1948. History of Ancient Geography. Cambridge, 1948.

D. Tončinić

2011. Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije. Split, 2011.

E. Ziebarth

1914. Aus dem grieschischen Schulwesen. Leipzig/Berlin, 1914.

G. Wille

1967. Musica Romana. Die Bedeutung der Musik im Leben der Römer. Amsterdam, 1967.

T. Woody

1949. Life and Education in Early Societies. New York, 1949.

Almir Marić

OSLOBOĐENICI U ZALEĐU NARONE (epigrafsko-prosopografska analiza)

Sažetak: U radu se na osnovu epigrafsko-prosopografske analize obrađuju epigrafski spomenici na kojima se spominju oslobođenici u zaleđu Narone. Identificiranje pripadnika ove socijalne strukture izvršeno je pomoću određenih imenica sa natpisa, konteksta u kojem su pronađeni, kao i onomastičkih karakteristika imena koja se spominju na njima. Oslobođenici koji su dosad evidentirani u zaleđu Narone prvenstveno su smješteni na području donje Neretve u širem smislu. Područja današnjeg Ljubuškog i Čapljine u tom kontekstu su dominantni i većina spomenika koje analiziramo je pronađena upravo u širem okruženju ovih savremenih gradova. Spomenici sa oslobođenicima iz ovih mjesta otkrivaju određene specifičnosti. Tako je npr. većina oslobođeničkih natpisa sa prostora današnje Čapljine uglavnom povezana sa bogatom porodicom *Atilius*. Vjerovatno su oslobođenici ove porodice na prostor u zaleđu Narone došli sa namjerom da prošire njihovu trgovačku djelatnost prema unutrašnjosti ili da, čak, sami pokrenu svoje poslove, nezavisno od bogatih patrona. Specifičnost evidentiranih oslobođeničkih natpisa sa prostora današnjeg Ljubuškog jest da su ih uglavnom podizali pripadnici različitih rimskih augzilizijarnih jedinica koje su boravile na tom prostoru u periodu od 1-3. stoljeća. Ova činjenica sugerise da su oslobođenici sa tih natpisa uglavnom bili u službi aktivnih vojnika i veterana, obavljajući za njih različite vrste poslova.

Ključne riječi: Oslobođenici, Narona, Čapljina, Ljubuški, epigrafski spomenici.

Uvod

Oslobođenici su predstavljali izuzetno zanimljivu društvenu pojavu unutar Rimskog carstva.¹ Robovi su status oslobođenika (*libertus* ili *libertinus*) dobijali zakonskim aktom manumisije (*manumissio*), odnosno davanjem slobode (*libertas*) od strane dotadašnjeg gospodara.² Oni su se, na neki način, nalazili u procjepu rimskog društva, između robova i punopravnih rimskih građana. Naime, iako su dobijali pravo rimskog građanstva i dalje su se razlikovali od rimskih građana koji su se rodili kao slobodni ljudi (*ingenuus*) i za njih je postojao veliki broj ograničenja. U očima društva oni su još uvijek nosili moralne i mentalne nedostatke povezane sa ropstvom.³ Da bi se što bolje snašao u novonastaloj situaciji, trebala mu je pomoć i nadzor, koje mu je davao dotadašnji vlasnik. Dakle, njihov odnos aktom manumisije nije se prekidao, nego je dobivao novo značenje. Dotadašnji gospodar postajao je njihov patron (*patronus*) i prema njemu su imali određene obaveze, uglavnom ekonomske prirode. Sastojale su se od izvjesnog broja dana u godini koje je oslobođenik trebao raditi za svog bivšeg vlasnika. Patron je zadržavao određena prava nad oslobođenikom u smislu kazne: mogao ga je kazniti zbog neposlušnosti, u izuzetnim slučajevima vratiti u status roba, itd. Oslobođenik je patronu također dugovao *obsequium*, odnosno poštovanje slično onome koje je sin dugovao ocu.⁴ Prema tome, manumisija bi se mogla definisati i kao „rođenje“ preko kojeg je gospodar postao kvaziotac koji je robu dao život i društvenu egzistenciju.⁵

Vremenom su oslobođenici postali izuzetno važan dio rimskog društva. Na početku principata počeli su zauzimati visoke funkcije na dvoru, te na drugim važnim položajima u administraciji. Posebno su značajnu ulogu stekli carski oslobođenici čiji je značaj proizlazio iz same blizine princepsu,

---

1 Općenito o oslobođenima u rimskom svijetu vidjeti : Jean Andreau, Oslobođenik, u : *Likovi starog Rima*, ur. Andrea Giardina, Beograd 2006, 213-242; Henrik Mouritsen, *The freedmen in the Roman world*, Cambridge 2011.

2 O različitim oblicima manumisije i zakonima koji su regulisali tu oblast vidjeti: Marijan Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb, 2002, 106-107; Susan Treggiari, Social status and social legislation, u : *Cambridge Ancient History*, 10, ur. Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, 2006, 894-897.

3 Mouritsen, *The freedmen*, 36.

4 Andreau, Oslobođenik, 220. O ostalim ograničenjima koje su oslobođenici morali poštovati nakon manumisije više vidjeti kod : Alka Starac, Oslobođenici u koloniji Poli, *Op. Arch.*, 15, Zagreb 1991, 93-96.

5 Mouritsen, *The freedmen*, 38.

odakle su mogli utjecati na donošenje bitnih odluka u Carstvu. Carski oslobođenici, zajedno sa njegovim robovima, činili su zajednicu poznatu kao *familia Caesaris*.⁶ Oni su mogli obavljati funkciju financijskog prokuratora i tako dosegnuti ulazak u viteški stalež. Vrhunac društvenog uspona ostalih kategorija oslobođenika, posebno onih bogatijih, bilo je dobijanje funkcije svećenika carskog kulta (*sexvir Augustalis*). Prema statističkim podacima, većina svećenika tog kulta dolazila je iz redova oslobođenika.⁷

Kao što je bio slučaj sa robovima, i oslobođenici su bili rasprostranjeni širom rimskog svijeta. Obavljali su razne vrste poslova, od članova nekih vjerskih kolegija, do visokih položaja u upravnom provincijalnom aparatu. Na prostoru istočnojadranske obale vjerovatno su se pojavili i prije vojnog osvajanja ovih krajeva od strane Rimljana. Posebno privlačno mjesto na ovom dijelu Jadrana bila je Narona, stari trgovački emporij, gdje se prvo javljaju kao *negotiatores*, trgovci privučeni pozitivnom trgovačkom klimom koja je tu stvorena u prethodnom razdoblju. Njihovi dolasci intenzivirali su se u kasnorepublikansko doba kada naseljavanje italskih kolonista na istočnojadransku obalu poprima nešto veće razmjere. Većina oslobođenika koji su na samom početku došli u ove krajeve vjerovatno su bili grčkog i orijentalnog porijekla. O tome svjedoče njihova imena, te historijske okolnosti u kojima se doseljavaju.⁸ Naime, u tom periodu ogroman broj robova dolazio je u Italiju sa prostora Grčke, Male Azije i Egipta. Dolazak oslobođenika grčkog i orijentalnog porijekla upravo na prostor Narone i njene unutrašnjosti mogao je biti i rezultat činjenice da su osobe takvog profila bili najbolji izbor za razvoj trgovačkih poslova u tom okruženju.⁹ Grci su ovamo dolazili trgovati u prehistorijskom, protohistorijskom i helenističkom razdoblju. Vremenom su vjerovatno stekli dobru reputaciju, pa su patroni, koji su u doba rimskog širenja na istočnojadranskoj obali ovamo slali svoje oslobođenike, vjerovatno imali tu činjenicu na umu. Vjerovali su da će oslobođenici koji nose grčka imena i govore grčki jezik ostvariti bolje poslovne rezultate u kontaktu sa domaćim stanovništvom, nego sami Italici. Oslobođenici su vodili trgovačke poslove u ime svojih patrona koji su u

---

6 Više o carskim oslobođenicima vidjeti kod: P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972.

7 Starac, Oslobođenici, 101-102.

8 Julijan Medini, Uloga oslobođenika u životu Narone, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, Split 1980, 204.

9 Isto, 205.

Naroni imali svoja skladišta i filijale.¹⁰ Međutim, određeni broj oslobođenika je u ove krajeve došao sa vlastitim sredstvima, pa su samostalno vodili poslove u unutrašnjosti.¹¹

Položaj oslobođenika i njihovih potomaka u Naroni je bio na zavidnom nivou, čemu u prilog svjedoči činjenica da su u kasnorepublikansko i principatsko doba obavljali najznačajnije dužnosti, prvo u konventu rimskih građana, a zatim u koloniji Naroni. Status oslobođenika u Naroni detaljno je elaboriran u klasičnom radu J. Medinija. Zbog toga ćemo u našem radu posebnu pažnju posvetiti oslobođenicima koji su evidentirani u zaleđu grada Narone, odnosno području koje u kulturno-historijskom i geografskom smislu spada u prostor Donje Neretve.¹² Pojam donje Neretve u kontekstu naše teme, između ostalih područja, uključuje i njenu pritoku Trebižat, kako je to ranije definisao Bojanovski.¹³ Izvorna građa o oslobođenicima iz zaleđa Narone je uglavnom epigrafskog karaktera, što je presudno utjecalo da epigrafsko-prosopografskim pristupom nastojimo analizirati sve oslobođenike koji su dosad evidentirani na tom području.

Oslobođenici iz ljubušskog kraja

Prostor Ljubuškog je veoma bogat epigrafskim spomenicima iz rimskog doba. Na natpisima sa tih spomenika navodi se veliki broj ljudi iz različitih socijalnih struktura koji su živjeli na ovom području. Svakako, najviše tragova ostavili su pripadnici različitih legija i augzilijarnih kohorti iz doba principata. Natpisi na tim spomenicima najčešće navode legijske veterane, augzilijare iz raznih dijelova rimske države, članove njihovih porodica, itd. Među osobama sa kojima su preminuli tokom života bili dovoljno bliski da bi njihova imena

---

10 Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Akadémiai, Kiadó, Budimpešta 1965, 137.

11 Medini, *Uloga oslobođenika*, 198.

12 Pojam Donja Neretva ima dvojako značenje. U geografskom smislu označava dio toka Neretve od kanjona kod Počitelja do ušća, sa njenim pritokama. U arheološko – historijskom smislu Donja Neretva obuhvata sav prostor koji se prostire od Bijelog Polja, sjeverno od Mostara, do ušća, s obzirom da je riječ o prostoru jedinstvene kulturno – historijske prošlosti i sadržaja (Više o tome: Enver Imamović, *Arheološka topografija Donje Neretve prethistorijskog i antičkog doba*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga XIV/1, Sarajevo 2010, 55).

13 Ivo Bojanovski, *Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve*, u : *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, Split 1980, 181.

bila navedena na njihovim nadgrobnim spomenicima, ponekad je moguće pronaći i robove, odnosno oslobođenike. U ljubuškom kraju dosad je pronađeno nekoliko takvih spomenika.

Nadgrobnna stela sa lokaliteta Vuna iz Hardomilja kod Ljubuškog spominje oslobođenika Tiberija Klaudija Abaskanta.¹⁴ Natpis na spomeniku glasi: *Ti(berius) Claudius Ligomarus / Carstimari f(ilius) / Claudia Salinis / eq(ues) coh(ortis) III Alpinae / ann(orum) LVII stipend(iorum) XXX / h(ic) [s(itus)] e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt) / Ti(berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascan(tus) / libertus.*¹⁵

Podignuta je u čast Tiberija Klaudija Ligmara, konjanika (*eques cohors III Alpinorum equitata*, koji je umro u 57. godini života, nakon 30 godina službe.¹⁶ Stela je prvobitno bila fragmentirana, iz dva dijela koji su se nalazili na različitim lokacijama, odnosno u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu i Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu. V. Atanacković-Salčić je izvršila rekonstrukciju čitave stele i povezala njene fragmente koji su se savršeno uklopili prema načinu obrade, stilu pisanja, sadržaju natpisa, istovjetnim dimenzijama i kvalitetu kamena.¹⁷

Nadgrobnni spomenik za preminulog augzilijara podigli su Tiberije Klaudije Silen, koji je vjerovatno bio njegov kolega konjanik i Tiberije Klaudije Abaskant, koji je bio njegov oslobođenik. Kognomen *Abascantus* se najčešće

---

14 Kod Bojanovskog (*Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6, Sarajevo 1988, 128) i Atanacković-Salčić (Vukosava Atanacković-Salčić, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine*, XIV-XV, Sarajevo 1981, 270-271) stoji Abascian(us), ali se nama čini prihvatljivijom opcija Abascantus kod Dodiga (Radoslav Dodig, *Ljubuški kraj u antičko doba*, Rukopis magistarskog rada, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2007, 21).

15 CIL III, 14632, Carl Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Beč 1907, 72, sl. 36; Carl Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju, *GZM*, XXVI, sv. 1-2, Sarajevo, 1914, 163, sl. 25; Carl Patsch, Povijest i topografija Narone, Metković 1996, 74, sl. 36; Carl Patsch, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Metković 1997, 45; Geza Alföldy, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, Budimpešta 1962, 291, br. 18/5; Atanacković-Salčić, Kameni spomenici, 270-271, sl. 12; Ante Škegro, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae*, *Op. Arch.*, 21, Zagreb 1997, 87, br. 8; Dodig, *Ljubuški kraj*, 21; HD056522.

16 Opširnije o ovoj kohorti i njenim pripadnicima koji su dosad evidentirani u ljubuškom kraju vidjeti: Almir Marić, Evidentirani augzilijari *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu, *GZM (A) NS 54 (2012.)*, Sarajevo 2017, 93-107.

17 Atanacković – Salčić, Kameni spomenici, 270-271.

povezuje sa društvenim slojem oslobođenika.¹⁸ Grčkog je porijekla i bio je veoma popularan, možda zbog apotropejskog značenja (zaštićen od uroka).¹⁹ Bio je rasprostranjen širom rimske države, posebno u Italiji i Hispaniji, a zabilježen je i u Galiji Narbonensis, kao i u provinciji Dalmaciji²⁰

U rimskoj vojsci je bilo uobičajeno da konjanici u pomoćnim kohortama imaju najmanje jednog roba. Njegov zadatak je prvenstveno bio da pomaže gospodaru u svakodnevним poslovima poput kuhanja, čišćenja, nabavci vode, drva, sijena, itd. ²¹ Postojalo je više načina na koji su vojnici mogli doći u posjed robova. Prema S.E. Phang, robovi su mogli biti stečeni od porodica iz kojih su vojnici dolazili, plaćeni sa njihovim vojnim stipendijama, mogli su biti zarobljeni kao plijen u borbi ili naslijeđeni od kolega vojnika.²² Robovi su dobijali slobodu (*libertas*) i status oslobođenika aktom manumisije, koja se najčešće provodila u formi testamenta nakon smrti gospodara.²³ Pored dobijanja građanskog prava, oslobođenik je manumisijom dobijao prenamen i gentilicij patrona, dok je zadržavao robovsko ime kao kognomen.²⁴

Na desnoj obali Trebižata, na mjestu gdje se nalazilo groblje rimskog vojnog logora na Humcu, otkriven je spomenik koji spominje oslobođenika Hilara. Natpis na spomeniku glasi: *L(ucius) Gavius L(uci) f(ilius) Pub(lilia) Ve(rona) vet(eranus) leg(ionis) XV se/ vivo fecit/ et M(arco) Gaviu fratri/ et liberto Hilario.*²⁵ Inače, dedikant spomenika je Lucije Gavije, veteran legije XV *Apollinaris*, koji je bio rodom iz Verone. On je još za života postavio spomenik sebi, te bratu Marku Gaviju i oslobođeniku Hilaru, koji su u vrijeme izrade spomenika vjerovatno bili mrtvi.²⁶ Nije poznato kako se našao u okolini

---

18 Dodig, *Ljubuški kraj*, 66.

19 Vasily Rudich, The ownership of the Licenza villa, u : *The Horace's villa project 1997 - 2003*, vol. 1, ur. Bernard Frischer, Jane Crawford, Monica De Simone, Virginia 2006, 318; <http://arheohercegovina.com/2014/12/29/pecat-l-m-abaskanta-na-crijepu-iz-proboja/>.

20 Dodig, *Ljubuški kraj*, 66.

21 M. P. Speidel, The soldiers' servants, *Ancient Society*, 20, 1989, 242.

22 Sara Elise Phang, Soldiers' slaves, 'dirty work', and the social status of Roman soldiers, u: *A Tall Order: Writing the Social History of the Ancient World: Essays in Honor of W.V. Harris* (eds.) Aubert and V' arhelyi, München-Leipzig 2005, 207-208, fus. 21.

23 Marić, Evidentirani augzilizijari, 100.

24 Lily Ross Taylor, Freedmen and freeborn in the epitaphs of Imperial Rome, *American Journal of Philology*, 82/2, Baltimore 1961, 125; Benet Salway, What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700, *JRS*, 84, 1994, 128.

25 AE 1979, 444; Ivo Bojanovski, Dva rimska vojnička natpisa iz okoline Ljubuškog. (Novi natpis veterana leg. XV *Apollinaris*), *Tribunia*, V, Trebinje 1979, 41-46, sl. 1; Škegro, *Inscriptiones*, 86, br. 6; Dodig, *Ljubuški kraj*, 30; HD004479.

26 Bojanovski, Dva rimska, 43.

Ljubuškog, s obzirom da su veterani legije u kojoj je služio bili naseljeni oko grada *Scarbantia* (današnji Sopron) u Panoniji.²⁷ Također, teško je utvrditi u koje vrijeme je podignut, ali s obzirom na određene elemente poput nedostatka konsekrativne formule DM, te nedostatak kognomena kod braće Gavius, moguće ga je približno datirati u Tiberijevo ili Kaligulino doba.²⁸

Sl. 1. Spomenik veterana legije XV Apollinaris L. Gaviusa, Hardomilje, foto: A. Marić

Hilarus spada među veoma široko rasprostranjene antroponime kod oslobođenika. Posebno je bio zastupljen u Italiji i Galiji Narbonensis, a u doba

---

27 Isto; Veoma je interesantno da je Lucius Gavius svoj život nastavio daleko od njih u dolini Trebižata, kraju koji je bio daleko od njegovog rodnog mjesta, kao i logora u kojem je bio smješten za vrijeme službe. Pored ovog spomenika, zabilježen je i drugi veteran ove legije koji je nakon završetka vojne službe došao u dolinu Trebižata. Vjerovatno se zvao *Caius Leucius Primus*. Ferjančić pretpostavlja da su ovi veterani u ljubuški kraj došli u okviru neke dedukcije (Snježana Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I – III vek*, Beograd 2002, 111). Bojanovski navodi mogućnost njihove službe u *vexillum veteranorum* na Humcu, čime bi još neko vrijeme ostali aktivni vojnici (Bojanovski, *Dva rimska*, 46-47).

28 Bojanovski, *Dva rimska*, 43.

ranog principata se često spominje i u Dalmaciji.²⁹ Teško je procijeniti čime se bavio oslobođenik Hilarus iz okoline Ljubuškog, ali je moguće da je bio Lucijev sluga, pa je poslije dobio manumisiju. Hilarus je bilo često ime kod robova, pa su ga oslobođenici zadržavali kao kognomen.

Veoma je značajna činjenica da je Lucije, osim svom bratu, podigao spomenik i Hilaru. Ovaj oslobođenik je vjerovatno proputovao velike razdaljine sa patronom da bi se smjestio daleko od dotadašnjeg mjesta boravka, s obzirom da je njihova jedinica boravila poprilično daleko od doline Trebižata. Dok se ova kretanja mogu datirati prije manumisije ili su diktirani od strane patrona, dalji kontakt i blizina sugerišu da su njihovi odnosi nastavljeni i u novom mjestu boravka, te da nisu bili formalne prirode, nego bi se čak mogli okarakterizirati bliskim i prijateljskim.

Fragment stele sa Humca predstavlja jedan od rijetkih epigrafskih spomenika na kojem se vjerovatno spominje oslobođenica (*liberta*). Natpis na spomeniku glasi: *P[---- Valeri]a/ [ann(orum)---?]/ at[rociter?]fa/to rapta h(ic) s(ita) e(st) / C(aius) Valerius C(ai) f(ilius) Den/to veter(anus) leg(ionis) VII lib(ertae) / suae posuit.*³⁰ Spomenik je podigao veteran VII legije *Caius Valerius Dento*. Prvobitno se smatralo da je ime oslobođenice nepoznato, međutim, R. Dodig je predložio novo čitanje ovog natpisa, gdje prvi dio počinje sa pretpostavljenim imenom oslobođenice *P[--- Valeri]a.*³¹ Osim imena, nemoguće je reći nešto više o ovoj oslobođenici, pored informacija koje su poznate o njenom patronu.³²

29 Dodig, *Ljubuški kraj*, 70.

30 ILIug II, 670; Artur Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Rudolf M. Rohrer, Beč 1938, 66, br. 66; Anđelko Zelenika, Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, *GZM, N. s., Arheologija*, Sarajevo, 1960-61, 323-324, sl. 1; Atanacković-Salčić, *Kameni spomenici*, 265-266, sl. 5; Veljko Paškvalin, *Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog*, u: *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški 1985, 121-122, sl. 2; Škegro, *Inscriptiones*, 86, br. 2; Radoslav Dodig, *The seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški, Illyrica antiqua*, Zagreb 2005, 210, Fig. 4; Dodig, *Ljubuški kraj*, 22-23; Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011, 89, br. 58; Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, *Djela LXXXIII*, CBI Knjiga 9, Sarajevo 2012, 65; HD034084.

31 Dodig, *Ljubuški kraj*, 22-23; Ranija rekonstrukcija ovog natpisa počinjala je sa *P(ublia) (R?)*.

32 Oslobođenice su imale nešto lošiji položaj u odnosu na muškarce istog društveno-pravnog statusa. U slučaju kad nije bila udata, oslobođenica je morala biti pod tutorstvom patrona ili njegovog sina, a ako bi joj umro tutor, onda je morala da se uda ili da postane prostitutka (Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Pula 2000, 129); Općenito

Caius Valerius Dento je spomenik podigao u periodu između 14, kada ih je car Tiberije naselio na područje današnjeg Ljubuškog kraja, i 42. godine. Naime, VII legija, u kojoj je Dento služio, te godine je zbog odbijanja da se priključi ustanku *L. Arruntius Scribonianusa* protiv cara Klaudija dobila počasni atribut *Claudia pia fidelis*, koji se na ovom natpisu ne spominje.³³ Njegovo ime pripada italskoj grupi imena, iako nije isključena mogućnost da je orijentalnog porijekla, s obzirom da je veliki broj pripadnika legije u kojoj je Dento služio dolazio iz Male Azije.³⁴

Činjenica da je patron podigao oslobođenici spomenik nakon njene smrti povlači određena pitanja o prirodi njihovog odnosa. Dento je sa Valerijom bio povezan na nekoj osnovi, bliskoj u svakom slučaju, zbog čega je osjećao obavezu da podigne spomenik u njenu čast. Rimski vojnici su se često ženili ropkinjama i oslobođenicama, ali za to u ovom slučaju nema nikakvih dokaza.³⁵

Gentilicij Valerius spominje se na još nekoliko natpisa iz Ljubuškog. Sa aspekta proučavanja oslobođeničkih natpisa, posebno je zanimljiv oštećeni nadgrobni spomenik pronađen u Ljubuškom čiji natpis glasi: [-] *Valerius L(uci) l(ibertus) / Castor an(norum) XX / M(arcus) Valerius M(arci) l(ibertus) / Priscus an(norum) XII*.³⁶ Na natpisu se spominju oslobođenici Lucije Valerije Kastor i Markus Valerije Prisk, koji su vjerovatno bili braća.³⁷ Njihov spomenik datira se u razdoblje ranog principata. *Priscus* je široko rasprostranjen kognomen italskog porijekla, posebno u Italiji i zapadnim provincijama.³⁸ *Castor*, kognomen grčkog porijekla, najviše tragova je ostavio u Daciji, te u

---

o rimskim oslobođenicama vidjeti : Mathew J. Perry, *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman*, Cambridge 2014.

33 Spomenik se u ranijim tumačenjima datirao u 3. st. n. e. (Zelenika, Nalaz rimskog, 324). Međutim, takvo datiranje ne odgovara niti umjetničkoj obradi, niti historijskim činjenicama (Atanacković-Salčić, Kameni spomenici, 266).

34 Paškvalin, *Antički sepulkralni*, 86.

35 Više o odnosu vojnika i njihovih oslobođenica vidjeti : Sara Elise Phang, *Intimate conquest: Roman soldiers' slave women and freedwomen*, *The Ancient World*, 35.2, Chicago 2004, 207-237.

36 CIL III, 12801; Carl Patsch, AEM 16, 1893, 87; Dodig, *Ljubuški kraj*, 19-20; HD058361.

37 Osim njih dvojice, te veterana VII legije, *C. Valerius C. f. Dento*, gentilicij Valerius u Ljubuškom susrećemo još na natpisima Kvinta Valerija, Valerija Maksimina i signifera Valerija (Radoslav Dodig, Spomenik Kvinta Valerija iz Hardomilja kod Ljubuškog, *VAHD*, 95, Split 2003, 364).

38 Dodig, *Ljubuški kraj*, 73.

Panoniji, Italiji i Dalmaciji.³⁹ Braća su bila veoma mladi u trenutku smrti, tako da je L. Valerije Kastor imao 20, a M. Valerije Prisk 12 godina. Postojalo je više razloga zbog kojih su vlasnici oslobađali robove u mlađim godinama života. Neki su oslobađani zbog prerane smrti (*mors immatura*), postojao je i element pokazivanja u društvu kojim je vlasnik demonstrirao humanost, bogatstvo i moć oslobađanjem robova, dok se pojedine testamentarne manumisije mogu objasniti kao gospodarova želja da sačuva mlade od tržišta robova.⁴⁰

Sl.2. Fragment nadgrobnog spomenika oslobođenika Lucija Valerija Kastora i Marka Valerija Priska, prema ubi-erat-lupa.org

Oslobođenici iz čapljinskog kraja

Na prostoru današnje Čapljine pronađena su ukupno četiri spomenika na kojima su sigurno utvrđene osobe u statusu oslobođenika. Spomenik iz Čapljine, koji je podigao Publije Atilije Kognat, spominje Atiliju Kvartu, oslobođenicu koja je bila povezana sa njegovom familijom. Rekonstrukcija natpisa na spomeniku glasi: *Atiliae / [Q]uartae / libertae / karissimae / sacrum / P(ublius) Atilius / Cognatus*.⁴¹ Atiliji su bili bogata porodica iz

---

39 Isto, 69.

40 O ostalim razlozima za oslobađanje mladih robova vidjeti: Mouritsen, *The freedmen*, 186-188.

41 CIL III 1847; HD053468.

Narone koji su u ovaj grad doselili zbog ekonomskih razloga. Nomen Atilius je, inače, bio vrlo raširen u Rimskom carstvu, pa tako i u Dalmaciji, gdje se javlja samo kod porodica italiskog porijekla.⁴² Ime Kvarta je bilo često i povezano je sa rimskim običajem davanja imena po brojevima.⁴³ Najčešće se spominje u keltskim krajevima, uglavnom u sjevernoj Italiji i Noriku.⁴⁴ U provinciji Dalmaciji je također bilo rašireno i uglavnom je povezano sa osobama italiskog porijekla.⁴⁵

Postojala je tendencija da mnoge bogatije porodice odu iz grada i žive na svojim imanjima na različitim dijelovima kolonijalnog agera. Najbolji primjer tog procesa su poznata braća Papii iz Tasovčića, koji su već u kasno republikansko doba došli u ovaj kraj i uspostavili dobre trgovačke odnose sa domaćim stanovništvom. Prema Alföldiju, jedna od takvih porodica koja se selila u ruralnije dijelove naronitanskog agera bila je porodica Atiliji.⁴⁶ Atilia Quarta je na njihovom imanju, koje se vjerovatno nalazilo negdje na području današnje Čapljine, bila, pretpostavlja se, prvobitno u ropskom, a zatim u oslobođeničkom statusu.

Spomenik pronađen u Tasovčićima kod Čapljine spominje Atiliju Kvartu i njenog muža Flavija Fortunata: *D(is) M(anibus) s(acrum) / Fl(avius) For(tunatus) ma/ritus Ati/liae Quar/t(a)e uxori / bene mere/nti fecit / vix(it) ann(os) XXXV.*⁴⁷ Njih dvoje su vjerovatno imali status oslobođenika porodice Atilius iz Narone, kao i ranije spomenuta Atilija Kvarta. Ime Fortunat, kao i Kvarta, je također bilo često u Rimskom carstvu. Uglavnom su ga nosili kršćani i oslobođenici.⁴⁸ S obzirom da Flavije Fortunat sam podiže spomenik svojoj ženi, moguće je da su oni samostalno, bez svojih patrona, vodili trgovačke poslove u zaleđu Narone. Ranije smo spomenuli da takvi slučajevi

---

42 Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg 1969, 63.

43 Iliri su također prihvatili sistem davanja imena prema brojevima. Paškvalin na osnovu geografskog rasprostiranja u našim krajevima uočava dva bitna momenta koja se tiču takvih imena. Jedna imena pripadaju obalskom pojasu, a druga više unutrašnjim i sjeverozapadnim krajevima, pa bi nosioce ovih imena, koja su zapažena u krajevima sjeverne Italije i Norika, trebalo smatrati doseljenicima sa tih područja, ona bliže Noriku i Panoniji također bi pripadala tim krajevima, dok bi ona imena bliže obali pripadala krajevima iz sjeverne Italije (Paškvalin, *Antički sepulkralni*, 45).

44 Alföldy, *Die Personennamen*, 278.

45 Isto, 63.

46 Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft*, 138.

47 Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 98; Paškvalin, *Antički sepulkralni*, 36; HD034228.

48 Alföldy, *Die Personennamen*, 206.

u Naroni i njenom okruženju nisu bili rijetki, pa možemo pretpostaviti da su i njih dvoje spadali u grupu oslobođenika koji su bez nadzora svojih patrona razvili poslovne aktivnosti u unutrašnjosti kolonije.⁴⁹ Tasovčice su kao mjesto boravka vjerovatno izabrali zbog veoma povoljnog geografskog položaja na kojem su se nalazili. Ovdje je bila važna raskrsnica puteva još u doba ilirske samostalnosti, kojom su Daorsi obavljali svoje trgovačke poslove, dok su u doba rimske vladavine ovim putem prolazile trase važnih komunikacija Naroni – Sarajevsko Polje i Naroni - Leusinium.

Treći spomenik sa užeg područja današnje Čapljine koji spominje oslobođenike podigla je Atilija Hermetila svome mužu koji se zvao Julije Urso. Natpis na spomeniku glasi: *D(is) M(anibus) s(acrum) / Atilia / Ermetil/la Iulio / Urso co(niugi) / suo b(ene) m(erenti) / PSVDA PM / an(norum) XXXX*.⁵⁰ Atilija je, kako smo vidjeli, često gentilno ime na ovom malom geografskom prostoru, dok je, sa druge strane, kognomen Hermetilla poznat samo na ovoj steli iz Tasovčica.⁵¹ Spomenik se po epigrafskim karakteristikama može datirati u doba kasnog principata. Kognomen njenog muža je bio veoma raširen, posebno u keltskim oblastima, dok je kasnijom tvorbom imena bio poznat i u Dalmaciji među domaćim stanovništvom.⁵² Oni su vjerovatno u Tasovčicama boravili zbog poslovnih razloga, kao i ranije spomenuti oslobođenici koji su ostavili natpise iz ovog kraja.

---

49 Za robove i oslobođenike koji su započinjali samostalnu privrednu aktivnost najvažnija je bila visina *peculiuma*. Ovaj pojam označava imovinu, odnosno akumulirani kapital roba koji je posuđivao od gospodara. Često se koristio, u cijelosti ili djelomično, za kupovinu slobode nakon što rob skupi dovoljno sredstava da pokrije svoju tržišnu vrijednost. Pojedini robovi su, zavisno od posla koji su obavljali, posjedovali veliki *peculium* sa kojim su poslije manumisije samostalno raspolagali. U teoriji je akumulirani kapital pripadao gospodaru, ali ga je u praksi oslobođenik najčešće zadržavao nakon oslobađanja. Više o pekuliju vidjeti kod: Susan Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford 1969, 17; Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves: Sociological Studies in Roman History*, Volume 1, Cambridge 1978, 125-126; Mouritsen, *The freedmen*, 159-180.

50 Dimitrije Sergejevski, *Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka*, Spomenik SKA, XCIII, Beograd 1940, br. 25, sl. 28; Paškvalin, *Antički sepulkralni*, 101; HD034227.

51 Paškvalin, *Antički sepulkralni*, 117.

52 Alföldy, *Die Personennamen*, 318.

Na nadgrobnoj ploči iz Gabele natpis *Q(uintus) Trebius(?) Auctus h(ic) s(itus) e(st)*⁵³ spominje Kvinta Trebija Aukta,⁵⁴ koji je vjerovatno bio oslobođeničkog porijekla. Naime, kognomen *Avctvs* uglavnom je bio raširen među libertinima. Na osnovu izgleda ploče može se zaključiti da su naknadno trebala biti urezana imena kasnije umrlih, njegovog patrona ili članova porodice.⁵⁵ Gentilicij *Trebius*, koji se ponekad koristi i kao *praenomen*, je oskanskog porijekla. Relativno je široko rasprostranjen, iako nije naročito poznat u okvirima Rimskog carstva.⁵⁶ Ne spominje se na prostoru naronitanskog agera, niti uopće današnje Hercegovine, osim u ovom slučaju. Evidentiran je u Zadru na dva natpisa kod istaknute familije, čiji je član *M. Trebius Proculus* obavljao najviše dužnosti u municipiju Arbi na ostrvu Rabu.⁵⁷ Ovaj gentilicij također je zabilježen u mjestu Kapljuč južno od Salone,⁵⁸ te na međašnom kamenu između delmatskih zajednica Onastina i Narestina iz Jesenica u Poljicama.⁵⁹ Moguće je da se *Avctvs* nakon manumisije iz Iadera doselio u Naronu, odnosno u njeno bliže zaleđe, u želji da sa oslobođeničkim statusom započne novu životnu fazu.

---

53 Carl Patsch, *Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VI*, *WMBH* 9, 1904 A, 288-289; Atanacković-Salčić, *Kameni spomenici*, 270; Anđelko Zelenika, *Historijski predmeti iz Gabele u Muzeju Franjevačkog samostana Humac*, u: *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški 1985, 204-205.

54 Patsch gentilicij čita kao *Trebius*, dok Atanacković-Salčić smatra da ime treba čitati u obliku *Trebianus* (Atanacković-Salčić, *Kameni spomenici*, 270).

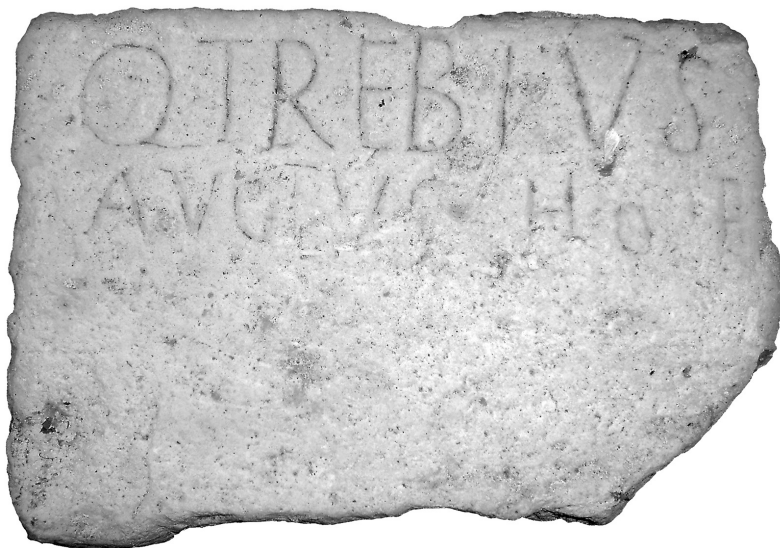
55 Patsch, *Arheologisch-epigraphische Untersuchungen*, 289.

56 Anthony R. Birley, *A NEW GOVERNOR OF BRITAIN (20 AUGUST 127): L. TREBIUS GERMANUS*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 124, Bonn 1999, 244.

57 *CIL* III, 2931; Najpoznatiji Trebii bili su trojica konzula, koji su tu dužnost obavljali za vrijeme Hadrijanove vladavine (*Trebius Germanus*, *C. Trebius Maximus* i *C. Trebius Sergianus*). Zanimljivo je da im trag nestaje 132. godine. U vrijeme dinastije Severa (194. i 197.) spominju se dvojica konjanika sa gentilicijem Trebii, *Maximus* i *Germanus*, ali su oni vjerovatno bili potomci klijenata ili oslobođenika Trebija koji su bili na funkciji konzula, a ne njihovi unuci (Birley, *A NEW GOVERNOR*, 246).

58 *CIL* III 6383.

59 *CIL* III 8472.

Sl. 3. Oslobođenik Q. Trebius Avctvs, Gabela, foto: A. Marić

Nije poznato na kojem lokalitetu u današnjoj Gabeli je otkriven spomenik, što dodatno otežava ionako tešku analizu spomenika koji je praktično nedovršen, s obzirom da su na njega vjerovatno trebala biti uklesana imena njegovih bližnjih. Na ovom području je u antičko doba postojalo značajno naselje. Naime, Gabela se nalazi na izrazito povoljno geografskom položaju, koje je posebno pogodno za naseljavanje zbog svog povišenog položaja. Tragovi antičkih naseobina na ovom mjestu kasnijom gradnjom, u osmansko i mletačko doba, su uništeni, dok je dijelove naselja koji su bili bliže Neretvi vjerovatno vremenom odnijela voda.⁶⁰

Zaključna razmatranja

Tragovi oslobođenika u neposrednom zaleđu Narone su relativno rijetki. Njihov mali broj svakako je rezultat neistraženosti i manjka arheoloških istraživanja, jer je prema novijim istraživanjima praksa podizanja epigrafskih spomenika među oslobođenicima bila veoma raširena. Nakon dobijanja manumisije njihov društveni status se značajno mijenjao, te su dobijali

---

60 Bojanovski, Neka pitanja, 190.

određena prava koja su manifestirana preko tih spomenika. S obzirom na njihovu ličnu pozadinu, oslobođenici su često bili skloniji očuvanju njihovog imena i dostignuća (posebno građanskog prava) za potomstvo i, prema tome, podizanju više nadgrobnih spomenika nego što su to radili ostali Rimljani.⁶¹ Međutim, i dalje su ostali marginalna socijalna struktura u rimskom društvu bez mogućnosti da značajnije učestvuju u političkom životu. Zbog toga je najpristupačnija mogućnost javne materijalizacije i reprezentacije njihovog uspjeha bila povezana sa pogrebnim kontekstom, budući da su javni prostori u urbanim sredinama uglavnom bili namijenjeni za počasne statue i natpise pripadnika najviših društvenih struktura.⁶² Također, jedan od bitnih razloga zbog čega nemamo više potvrđenih oslobođenika je i taj što od 2. stoljeća nadalje jedino carski oslobođenici ističu svoj status na spomenicima.⁶³ Zbog toga se ova društvena kategorija na epigrafskim spomenicima uglavnom može identificirati na osnovu konteksta u kojem je natpis pronađen ili na temelju onomastičke analize imena.⁶⁴ Oslobođeni robovi su ostavljali svoje robovsko ime kao kognomen, koji je vrlo često grčkog porijekla, te su uzimali gentilicij bivšeg vlasnika i na taj način ulazili u njegovu širu porodicu.⁶⁵

Oslobođenici koji su dosad evidentirani u zaleđu Narone prvenstveno su smješteni na području Donje Neretve u širem smislu. Područja današnjeg Ljubuškog i Čapljine u tom kontekstu su dominantni i većina spomenika koje tretiramo je pronađena upravo u širem okruženju ovih savremenih

---

61 Henrik Mouritsen, *Freedmen and decurions: Epitaphs and Social History in Imperial Italy*, *The Journal of Roman Studies*, 95, 2005, 55; Isti, *The freedmen*, 128.

62 Vladimir D. Mihajlović, *Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup*, *Istraživanja*, 23, Novi Sad 2012, 43.

63 Ross Taylor, *Freedmen and freeborn*, 121.

64 Marko Sinobad, *Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske*, *Op. Arch.*, 34, Zagreb 2010, 155.

65 Više o procesu davanja imena oslobođeniku vidjeti : Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002, 71-74. U novije vrijeme u nauci dolazi do reevalucije grčkih kognomena kod osoba servilnog porijekla. Ranije se nedvosmisleno smatralo da se radi o osobama porijeklom sa istoka. Međutim, prema novijim istraživanjima grčki kognomen se sve više posmatra kao činjenica koja određuje društveni status pojedinca, a ne njegovo etničko porijeklo. Zbog toga možemo pretpostaviti da određeni broj oslobođenika sa greciziranim kognomenom koje se spominju na epigrafskim spomenicima iz zaleđa Narone imaju domaće ilirsko etničko porijeklo. Više o novijim tumačenjima imena osoba servilnog porijekla vidjeti: Christer Bruun, *Greek or Latin ? The owner choice of names for verna in Rome*, u : *Roman slavery and Roman material culture*, ur. M. George, Toronto 2013, 23; Isti, *Slaves and freed slaves*, u : *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, New York 2015, 608-609.

gradova.⁶⁶ Spomenici sa oslobođenicima iz ovih mjesta otkrivaju određene specifičnosti. Tako je npr. većina oslobođeničkih natpisa sa prostora današnje Čapljine povezana sa bogatom porodicom *Atilius*. Vjerovatno su oslobođenici ove porodice na prostor u zaleđu Narone došli sa namjerom da prošire njihovu trgovačku djelatnost prema unutrašnjosti ili da čak sami pokrenu svoje poslove nezavisno od bogatih patrona.⁶⁷

Specifičnost oslobođeničkih natpisa sa prostora današnjeg Ljubuškog jest da su ih uglavnom podizali pripadnici različitih rimskih jedinica koje su boravili na tom prostoru u periodu od 1-3. stoljeća. Ova činjenica sugerise da su oslobođenici sa tih natpisa uglavnom bili u službi aktivnih vojnika i veterana obavljajući za njih različite vrste poslova. Oni nisu mogli biti angažovani u aktivnoj vojnoj službi, osim u izuzetnim slučajevima kada su se odazivali na specijalni poziv u vanrednim ratnim situacijama.⁶⁸ Prema M. P. Speidelu, svaki konjanik (*equus*) u augzilijarnim trupama rimske vojske morao je imati najmanje jednog roba koji se brinuo o njegovom konju, prtljazi i ličnim stvarima.⁶⁹ Također, Speidel je dokazao da su mnogi pješadinci imali svoje robove.

---

66 Zanimljivo je da u obližnjim urbanim antičkim centrima na području Stoca i Konjica nisu pronađeni epigrafski tragovi oslobođenika. Do sličnog zaključka došli smo kada su u pitanju tragovi robova na prostoru ovih savremenih gradova. Više o tome: Almir Marić, *Servile caput*. Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak CBI* 43, ANU BiH, Sarajevo 2014, 144.

67 Pripadnici viših slojeva društva u rimskom svijetu obično se nisu bavili trgovačkom djelatnošću. Trgovci su uglavnom bili nižeg statusa, odnosno servilnog porijekla. Elita se u teoriji nije bavila trgovačkim aktivnostima, jer tu vrstu posla nisu smatrali dostojnim svog statusa, ali je malo vjerovatno da se taj društveni ideal provodio u praksi. Oslobođenici, sa druge strane, nisu imali tih problema, tako da su se mogli baviti poslom kojeg su njihovi patroni smatrali nedostojnim. Sa ekspanzijom Carstva i ekonomskim razvojem koji je uslijedio, oslobođenici su se etablirali kao trgovačka klasa. Oslobođenici i robovi su često mogli zastupati interese pravog vlasnika, pripadnika višeg društvenog sloja, ali nije nužno da je iza svakog oslobođenika koji se bavio trgovinom stajao patron (Mouritsen, *The freedmen*, 208-209).

68 Starac, *Rimsko vladanje*, 128. Iako nema formalne potvrde u historijskim izvorima pravnog karaktera, oslobođenici vjerovatno nisu imali pravo da služe u rimskoj vojsci. Čini se da su ih pozivali u vojsku jedino u hitnim slučajevima kada su rimske trupe bile opterećene do krajnjih granica i kada su se morale koristiti sve raspoložive snage. August ih je koristio u vrijeme Velikog ilirskog ustanka, te za vrijeme Varovog poraza u Teutoburškoj šumi. Pozadina isključivanja oslobođenika iz aktivne vojne službe može se tražiti u sumnjičavosti prema njihovoj odanosti državi kao i njihovim vojnim sposobnostima, što je bilo na tragu stereotipnih razmišljanja o prirodi roba. Više o zabrani služenja vojske oslobođenicima vidjeti : Mouritsen, *The freedmen*, 71-73.

69 Speidel, *Soldiers' servants*, 246.

Dosad evidentirani natpisi na kojima se spominju oslobođenici iz ljubuškog kraja sugerišu vrlo prisne prijateljske ili rodbinske relacije između komemoratora i komemoriranih osoba. Ipak, treba istaknuti da je zbog društvenog konteksta u kojem su živjeli, većina osoba robovskog, odnosno oslobođeničkog statusa u rimskoj vojsci ostala nepoznata. Oslobođenici koji su predstavljeni na spomenicima su vjerovatno bili na određeni način bliski sa gospodarem, što se manifestovalo njihovim prisustvom na nadgrobnom spomeniku. Veliki broj ostalih oslobođenika koji su obavljali različite poslove za gospodare tokom njihove službe očito nisu ostvarili takvu razinu lične povezanosti da bili navedeni na nadgrobnom spomeniku kao nasljednici ili osobe koje je smatrao dovoljno bliskim da ih spomene na tako bitnom mjestu.

FREEDMAN IN THE HINTERLAND OF NARONA (EPIGRAPHIC AND PROSOPOGRAPHIC ANALYSIS)

SUMMARY

This paper, based on epigraphic and prosopographic analysis, deals with epigraphic monuments referring to the freedmen in the hinterland of ancient city Narona. The identification of members of this social structure was carried out by certain nouns from the inscriptions, the context in which they were found, as well as onomastic characteristics of the names mentioned on them. Freedmen who have been registered in the hinterland of Narona have been mostly located in the wide area of lower Neretva. The monuments that are analyzed for the purposes of this paper have been found primarily in the areas around the modern towns of Ljubuški and Čapljina. Monuments of freedmen from those towns reveal certain specificities e.g. most of the freedmen's inscriptions found in present-day Čapljina were connected to the rich Atilius family. Most probably did the freedmen of this family come to the hinterland of Narona for the purpose of expanding their trade towards the inland or to start their own businesses, regardless of the rich patrons.

On the other hand, the features of freedmen's inscriptions from the area of present-day Ljubuški reveal that they had been erected by different Roman army units that were stationed there from the 1st to the 3rd century. That fact suggests that freedmen from those inscriptions were mostly in the service of

active soldiers and veterans, carrying out different tasks for them. They could not be engaged in an active military service, except in special cases when they responded to a call in extraordinary war situations. The freedmen who were introduced to the monuments were probably in a certain way close to the master, which is manifested by their presence on the tombstone. A large number of other freedmen, who performed various jobs for masters during their service, obviously did not achieve such a level of personal connectivity to be listed on the tombstone as heirs or persons whom he considered sufficiently close to be mentioned in such an important place.

Bibliografija

Skraćenice

- ANU BiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP - Arheološki pregled, Beograd
BzN - Beiträge zur Namenforschung
CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (Časopis Godišnjak)
CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum
EDH - Epigraphische Datenbank Heidelberg
GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD - Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug - Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, A. Et J. Šašel
Op. Arch. - OPVSKVLA ARCHAEOLOGICA, Arheološki zavod, Zagreb
SKA - Srpska kraljevska akademija, Beograd
VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Literatura

- Geza Alföldy, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, Budimpešta 1962, 259-296.
Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Akadémiai, Kiadó, Budimpešta 1965.
Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, BzN, N.F. Beiheft 4, Heidelberg 1969.

- Jean Andreau, Oslobodenik, u : *Likovi starog Rima*, ur. Andrea Giardina, Beograd 2006, 213-242.
- Vukosava Atanacković – Salčić, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine*, XIV-XV, Sarajevo 1981, 257-281.
- Artur Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Rudolf M. Rohrer, Beč 1938.
- Anthony R. Birley, A NEW GOVERNOR OF BRITAIN (20 AUGUST 127): L. TREBIUS GERMANUS, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 124, Bonn 1999, 243-248.
- Ivo Bojanovski, Dva rimska vojnička natpisa iz okoline Ljubuškog. (Novi natpis veterana leg. XV Apollinaris), *Tribunia*, V, Trebinje 1979, 41-51.
- Ivo Bojanovski, Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve, u : *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD, Split 1980, 181-192.
- Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6, Sarajevo 1988.
- Christer Bruun, Greek or Latin ? The owner choice of names for *vernae* in Rome, u : *Roman slavery and Roman material culture*, ur. M. George, Toronto 2013, 19-42.
- Christer Bruun, Slaves and freed slaves, u : *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, New York 2015, 605-625.
- Radoslav Dodig, Spomenik Kvinta Valerija iz Hardomilja kod Ljubuškog. *VAHD*, 95, Split 2003, 363-373.
- Radoslav Dodig, The seventh Legion's monuments in the area of Ljubuški, *Illyrica antiqua*, Zagreb 2005, 209-217.
- Radoslav Dodig, *Ljubuški kraj u antičko doba*, Rukopis magistarskog rada, Filozofski fakultet Zagreb 2007.
- Snježana Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I – III vek*, Beograd 2002.
- Keith Hopkins, *Conquerors and Slaves: Sociological Studies in Roman History, Volume 1*, Cambridge 1978.
- Marijan Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb 2002.
- Enver Imamović, Arheološka topografija Donje Neretve prethistorijskog i antičkog doba, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Knjiga XIV/1, Sarajevo 2010, 55-65.
- Almir Marić, *Servile caput*. Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, *Godišnjak CBI* 43, ANU BiH, Sarajevo 2014, 135-148.
- Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Sarajevo 2015.
- Almir Marić, Evidentirani auxilijari *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu, *GZM (A) NS 54 (2012.)*, Sarajevo, 2017, 93-107.

- Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula 2002.
- Julijan Medini, Uloga oslobođenika u životu Narone, u : *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD, Split 1980, 195-205.
- Vladimir D. Mihajlović, Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup, *Istraživanja*, 23, Novi Sad 2012, 33-50.
- Henrik Mouritsen, Freedmen and decurions: Epitaphs and Social History in Imperial Italy, *The Journal of Roman Studies*, 95, 2005, 38-63.
- Henrik Mouritsen, *The freedmen in the Roman world*, Cambridge 2011.
- Carl Patsch, Arheološko epigrafsko istraživanje o povjesti rimske pokrajine Dalmacije, *GZM*, XVI, knjiga I, Sarajevo 1904, 33-60.
- Carl Patsch, Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VI, *WMBH* 9, 1904.
- Carl Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Beč 1907.
- Carl Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju, *GZM*, XXVI, sv. 1-2, Sarajevo 1914, 141 – 219.
- Carl Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996.
- Carl Patsch, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Metković 1997.
- Veljko Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog, u: *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški 1985, 119-131.
- Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANU BiH, Djela LXXXIII, CBI Knjiga 9, Sarajevo 2012.
- Mathew J. Perry, *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman*, Cambridge 2014.
- Sara Elise Phang, Intimate conquest: Roman soldiers' slave women and freedwomen, *The Ancient World*, 35.2, Chicago 2004, 207-237.
- Sara Elise Phang, Soldiers' slaves, 'dirty work', and the social status of Roman soldiers, u: *A Tall Order: Writing the Social History of the Ancient World: Essays in Honor of W.V. Harris* (eds.) Aubert and V'arhelyi, München-Leipzig 2005, 203-225.
- Lily Ross Taylor, Freedmen and freeborn in the epitaphs of Imperial Rome, *American Journal of Philology*, 82/2, Baltimore 1961, 113-132.
- Vasily Rudich, The ownership of the Licenza villa, u : *The Horace's villa project 1997 - 2003*, vol. 1, ur. Bernard Frischer, Jane Crawford, Monica De Simone, Virginia 2006, 315-326.
- Benet Salway, What's in a Name? A Survey of Roman Onomastic Practice from c. 700 B.C. to A.D. 700, *JRS*, 84, 1994, 124-145.
- Dimitrije Sergejevski, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, *Spomenik SKA*, XCIII, Beograd 1940, 133-160.
- Marko Sinobad, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Op. Arch.*, 34, Zagreb 2010, 145-229.

- Alka Starac, Oslobođenici u koloniji Poli, *Op. Arch.*, 15, Zagreb 1991, 91-107.
- Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji* II, Pula 2000.
- Ante Škegro, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Op. Arch.*, 21, Zagreb 1997, 85-116.
- Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- Susan Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic*, Oxford 1969.
- Susan Treggiari, Social status and social legislation, u : *Cambridge Ancient History*, 10, ur. Alan K. Bowman, Edward Champlin, Andrew Lintott, 2006, 873-905.
- P.R.C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972.
- Andelko Zelenika, Nalaz rimskog nadgrobnog spomenika u Humcu kod Ljubuškog, *GZM, N. s., Arheologija*, Sarajevo, 1960-1961, 15-16.
- Andelko Zelenika, Historijski predmeti iz Gabele u Muzeju Franjevačkog samostana Humac, u: *100 godina Muzeja na Humcu*, Ljubuški 1985, 203-211.

Adis Zilić

POBUNA U KONAVLIMA I PRATEĆA RAZBOJNIŠTVA U SJENI PREGOVORA OKO DUBROVAČKOG STJECANJA PAVLOVIĆA DIJELA ŽUPE

Sažetak: U radu se prati tok i gušenje pobune u dubrovačkom dijelu Konavala, nakon što su vlasti namjeravale izvršiti diobu zemljišta na već stečenom posjedu, zatim hapšenje nekolicine osumnjičenih i njihovo ispitivanje, te bijeg pobunjenika na bosanski teritorij pod kontrolom velikaške porodice Pavlović. Izbjegli pobunjenici kontinuirano su pravili probleme i učestvovali u brojnim pljačkama zajedno sa drugim podanicima bosanske vlastele Pavlovića i Kosača. U periodu od juna do novembra 1423. godine intenzivne su intervencije dubrovačke vlade po ovom pitanju, kao što su učestale tužbe zbog brojnih razbojništava u Konavlima i u neposrednom zaleđu, na području Trebinja. Paralelno su trajali pregovori sa Radosavom Pavlovićem o kupovini drugog dijela Konavala. Nepovoljan ishod kruga pregovora iz 1423. godine negativno se odrazio na sigurnosnu situaciju šireg teritorijalnog područja.

Ključne riječi: pobuna, vlasteličići, zbor, vojska, pljačke, nasilje, poklisari, diplomacija.

Uvod

Dubrovčani su od početka XIV stoljeća težili stjecanju posjeda u okolini grada, što su postizali kupovinom i dodijeljivanjem privilegija ranijim vlasnicima. Do početka treće decenije XV stoljeća na taj način stekli su Pelješac,

Primorje i polovinu Konavala pod ingerencijom velmoža Kosača. Ovakve inicijative redovno su popraćene nestabilnim prilikama, učestalim nasiljem i ratnim stanjem. Tokom učvršćivanja dubrovačke vlasti u Konavlima dolazilo je u više navrata do pobuna stanovništva čemu u historiografiji nije posvećena adekvatna pažnja.

Dubrovčani su tokom 1421. godine pregovarali sa Radosavom Pavlovićem o kupovini njegovog dijela Konavala, ali bez konkretnih rezultata. Ljudi vojvode Radosava su naredne godine izazivali sukobe i uznemiravali Dubrovčane na različite načine.¹ Potezi su bili sračunati i sve se radilo s ciljem dodatnog podizanja cijene željenog posjeda za zainteresirane kupce.

Početakom 1423. godine Dubrovčani su preuzeli kontrolu nad tvrđavom Sokol, a potom su planirali pristupiti prvoj diobi kupljenog dijela Konavala od Sandalja Hranića. Tek su stjecanjem cijelog utvrđenja Sokol postigli vojnu prevlast, što je omogućilo diobu zemljišta.² Namjeravali su čvršće vezati za sebe kupljeni posjed, tako što bi izmiješali dodijeljene parcele svom plemstvu i manjem broju pučana sa zemljištima domicilnih stanovnika. Prilikom diobe su se rukovodili načelima isprobanim ranije, kada su stečeni posjedi na Pelješcu i u Primorju.³ Velmoža Radosav Pavlović obavezao se na zaštitu trgovaca, a zauzvrat je, nakon dužeg vijećanja i kolebanja s dubrovačke strane, dobio status njihovog plemića.⁴ Dodatna motivacija Dubrovčanima za dodjelu ovakve privilegije svom susjedu je što su ponovo počeli pregovori o kupoprodaji, s ciljem zaokruživanja posjeda.

Tim povodom su se na dvoru Pavlovića u tvrđavi Pavlovac na Prači nalazili poklisari Nikola Mar. de Goče i Vlaho Ma. Georgio,⁵ zaduženi za novi

---

1 Grujić, 1926: 27-30.

2 Karetanić: 1999, 9-10.

3 Ђоровић, 1927: 73-76.

4 Мијушковић, 1961: 101.

5 Nikola Marinov Goče, zvani Platea (oko 1363- oko 1428), poklisar je kod hercega Hrvoja 1404/05, zatim kod Sigismunda 1413, te kod vojvode Sandalja 1423. godine. Od 1407. do 1425. godine šest puta je bio dubrovački knez. Vekarić, 2012b: 118-119. Na ovom mjestu ne spominje se Gočeova diplomatska misija kod Radosava Pavlovića iz 1423. godine. Vlaho Matov Georgio (oko 1382-1436) je, osim ove diplomatske misije, bio pomoćnik zapovjednika 12 naoružanih brodova u vojnoj akciji u Konavlima 1419. godine. Također je 1431. obnašao funkciju dubrovačkog kneza, a dvije godine kasnije član je izaslanstva caru Sigismundu. Vekarić, 2012a: 250. Prača je poznato srednjovjekovno trgovište na raskrsnici trgovačkih puteva. Podgrađe je Pavlovca, utvrđenja na rijeci Prači, koje se ovdje naziva Novim. Ковачевић – Којић, 1978: 99. Opis utvrđenja: Bojanovski, 1972: 71-76. Savremeno naselje Prača nalazi se na istoimenoj rijeci na pola puta između Sarajeva i Goražda.

krug pregovora oko kupovine drugog dijela Konavala. Vojvodu Radosava podsjetili su na prednosti koje pruža uživanje prava dubrovačkog plemstva. Tražili su da im, osim Konavala, ustupi i Obod sa tvrđavom Cavtat,⁶ a vojvoda je iznio širok spektar zahtjeva.⁷

Eskalacija nezadovoljstva novostečenih dubrovačkih podanika

U međuvremenu, namjera provođenja diobe zemljišta s početka 1423. godine na već kupljenom dijelu župe je izazvala negodovanje domicilnog stanovništva. Problem su predstavljali sitna vlastela i slobodni ljudi koji su držali čitava sela kao baštine. Dubrovčani su ih smatrali opasnim po svoje interese i nastojali su ih se riješiti. Iako su im prethodno dozvolili pravo ubiranja prihoda sa posjeda i oslobodili ih obaveze plaćanja godišnjeg dukata⁸, ipak se Sandaljev dio župe teško integrirao u dubrovački državni teritorij pa je stabilizaciju nove vlasti ugrožavalo nepovjerenje zatečenog stanovništva.

Početak juna 1423. u dubrovačkom dijelu Konavala izbila je pobuna, zbog čega je na ovo područje poslano vojno pojačanje od 100 ljudi iz Astoreje. Konavôskom knezu ser Andreu de Bondi odmah je naređen povratak iz Bielema gdje je prethodno izbjegao, te odlazak sa šest službenika do sela Uskoplja, kako bi stekao uvid o stanju na terenu i potom provjerio koji će im ljudi ostati vjerni, dok su istovremeno na pripravnost pozvani i viceknezovi iz Umble i Novih zemalja.⁹ Paralelno su vršene pripreme i u mornarici. Dvije barke su upućene

---

6 Područje Konavala se sastojalo iz više dijelova: Konavle u užem smislu riječi, Vitaljina, Donja Gora i Cavtat sa Obodom. Područje Planina činile su opću svojinu cijelih Konavala. U Cavtatu je bilo pristanište, dok je Obod u okviru cijele župe predstavljao corpus separatum. Opširnije o teritorijalnoj strukturi Konavala u: Грујић, 1926: 37-42.

7 Izvještaj poklisara o trenutnom stanju pregovora sa Radosavom Pavlovićem primljen je 15. maja. Poslali su ga četiri dana ranije iz Podnovog – *data Sotto Noui in Praza*. Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Litterae et commissiones Levantis (Lit. et com. Lev.), ser. 27.1, br. 8, f. 56-56v. Uputstvo poklisarima sa pregovaračkim zahtjevima vojvode Radosava, bez navođenja referenci, detaljno opisuje: Ђоровић, 1927: 77-78. Ćorovićev rad zasnovan je na prethodno citiranoj arhivskoj seriji i na političkim odlukama dubrovačke vlade.

8 Грујић, 1926: 24-26, 50-51.

9 DAD, Acta Consilii Rogatorum (Cons. Rog.), ser. 3, br. 3, f. 159-159v. 3. VI 1423. Ser Andrija Unučetov Bonda (oko 1365-1442) je u kasnijem periodu od 1427. do 1440. godine četiri puta bio dubrovački knez. Vekarić, 2012a: 136-137. Mjesto izbjeglištva konavôskog kneza pod nekadašnjim nazivom Bielem je Plat u Župi dubrovačkoj. Spomenuto naselje Uskoplje nalazi se istočno od Oboda i Cavtata i pripadalo je Pavlovićima. Up. nap. 92.

sa zadatkom odlaska vodenim putem do Molendine, a izabrana su i dvojica službenika koji će na barkama predvoditi pješadijske odrede od 50 naoružanih ljudi.¹⁰

Nakon novih saznanja o stanju na terenu, odmah je prosljeđeno pojačanje od ukupno 400 ljudi iz Astoreje, Primorja i samog grada u dubrovački dio župe. Pripremljeno je uputstvo za tamošnjeg kneza, a izabran je i kapetan ser Gaudencije de Poza koji je dobio zadatak otići sa četvoricom vijećnika na lice mjesta. Sa njima je krenula vojska na barkama, dok je konavôskom knezu i njegovim saradnicima stigao nalog za uništavanjem, odnosno spaljivanjem kuća ustanika. Izdajnike su mogli lišavati života i činiti im druge štete.¹¹ Pobuna je izbila u osjetljivom političkom trenutku, upravo kada se aktuelizirao novi krug pregovora oko kupovine drugog dijela župe koji je pripadao Pavlovićima.

Dubrovnici su već raspolagali informacijom kako se samo manji broj ljudi odmetnuo i iselio. Oslanjali su se na iskaze špijuna na terenu, pa su 100 vojnika pristiglih iz Brena preusmjerili i poslali prema Obodu i Cavtatu. Instrukcijom namijenjenom knezu, kapetanu i vijećnicima upućenim u Konavle naloženo je pozivanje domicilnog stanovništva u vjernost i lijepo ophođenje prema njima. Poslane barke služile su im kao podrška i preraspodijelili su vojne efektivne.¹²

Prema jednoj procjeni, cijela župa tada je mogla imati između 6.000 i 7.000 stanovnika. Taj broj je zbog čestih previranja bio ispod potencijala. U povoljnim prilikama cijela župa je mogla pružati mogućnost egzistencije za

---

Up. također kartu podjele Konavala između Pavlovića i Kosača, u: Kapetanić, 2011: 23. Umbla je Rijeka dubrovačka i obuhvata šire područje toka rijeke Omble. Dio je dubrovačke Astoreje, malog područja oko gradskih zidina. Novim zemljama Dubrovčani su nazivali Primorje, uski kopneni pojas između Astoreje i Pelješca koji im je bosanski kralj Ostoja prodao 1399. godine.

10 Oficijali *ser Helias de Crieva et ser Stephanus de Zamagno* predvodili su pješadiju, dok su *ser Marinus de Bona et ser Jacobus de Georgio* krenuli sa ljudstvom na barkama. Osim spomenutih, još trojica oficijala: *ser Matheus de Gradi, dominus Pasqualis de Resti et ser Nicola Pe. de Poça*, sastavljali su isti dan uputstvo za konavôskog kneza. DAD, Acta Consilii Minoris (Cons. Min.), ser. 5, br. 3, f. 72v. 2. VI 1423. Molendina je mjesto Mlini u Župi dubrovačkoj udaljeno sedam kilometara od Dubrovnika u pravcu Konavala. Na rječici Zavrelje su bili mlinovi po kojima je mjesto dobilo ime. Između Mlina i Župe Konavle nalazi se prethodno spomenuto mjesto Plat.

11 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 159v-160v. 3. i 4. VI 1423. Ser Gaudencije Savinov Poza (oko 1362-1437) je bio hvarski vikar 1415. godine, za kratkotrajne dubrovačke uprave. U periodu od 1419. do 1437. godine sedam puta je obnašao funkciju dubrovačkog kneza. Vekarić, 2012b: 175.

12 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 1-2. 4. VI 1423. Breno je područje Župe dubrovačke.

otprilike 9.000 – 10.000 stanovnika.¹³ Ovo područje znatno je depopularizirano u trenutku izbivanja pobune. Razlozi su prethodni sukobi suprotstavljenih bosanskih velikaških rodova Pavlovića i Kosača, te upadi osmanskih trupa. Sačuvani su podaci o broju kuća u Sandaljevom dijelu Konavala evidentirani 1423. u zemljišnoj knjizi *Libro Rosso*. Radilo se o ukupno 294 domaćinstva popisana po pojedinim naseljima zbog čega je preciznija druga procjena prema kojoj je u cijeloj župi najviše moglo biti do 700 nastanjenih kuća.¹⁴

Gušenje pobune i istražni postupak nad uhapšenim licima

Pristigli kapetan u Konavle je do 7. juna izvijestio o stanju na terenu, nakon čega mu je naložena pripravnost sa vojskom. Energičnom akcijom pobuna je brzo ugušena i već nakon dva dana odobrena je upotreba mučenja prilikom ispitivanja uhapšenih prijestupnika,¹⁵ što je rezultiralo saznanjima o detaljima toka ustanka i involviranim učesnicima koji su uspjeli pobjeći pred dubrovačkom vojskom.

Raspisana je potjernica za ustanicima Radmanom Bogetićem, Radićem Korjenićem i braćom Radosavom i Jurjem Račićem. Optuženi su za ubistvo i za hvatanje svakog od njih predviđena je nagrada od 500 perpera, dok je za hvatanje Vratka Držojevića nagrada iznosila 300 perpera. Pobunjenici su se još nalazili na području Konavala i potjernice su trebale biti prepreka za njihov bijeg. Naknadno je raspisano još potjernica i predviđena je nagrada od 300 perpera za hvatanje sljedećih lica: Vukašina Bogojevića, Radina i Dobrašina Radinkovića, Radoslava Ruđića i Vukosava Vukšića. Ispostavilo se kako je glavni osumnjičeni bio Vratko Držojević i on je ubrzo uhvaćen.¹⁶ Pobunjenike poimenično spominje i dubrovački hroničar Resti precizno navodeći raspisane potjernice i predviđene nagrade za hvatanje bjegunaca.¹⁷

13 Kapetanić, Vekarić, 1998: 101-102, up. grafikon na str. 109.

14 Precizna evidencija po naseljima nakon izvršene podjele kupljenog dijela Konavala i procjena domaćinstava za cijelu župu: Грујић, 1926: 43-44, 76, 99.

15 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 161v-162. 7. i 9. VI 1423. Usvojena odluka o ispitivanju glasi: Prima pars est de examinando Istos malefactores quod missi fuerunt ligati per capitaneum et consiliarios nostri exercitus de Canali per torturam. Captum per XXIII, contra VIII. Sa strane: pro malefactoribus de Canali examinandi.

16 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 2v. 7. i 13. VI 1423.

17 *Resti*, 1893: 224-225. Resti, ipak, nije nabrojao sve spomenute pobunjenike. Izostavio je petoricu osumnjičenih za čije hvatanje je predviđena nagrada od 300 perpera. Osim toga,

Pobuna je ugušena do sredine juna kada se pristupilo pacifikaciji područja kroz organizaciju zboru na kojem su prisustvovali Konavljani koji su iskazali vjernost Republici. Vjernim podanicima okupljenim na zboru izrečene su lijepe i utješne riječi, prikazano je trenutno stanje i izražen optimizam. Veći dio vojske odmah je povučen, dok je 100 vojnika u narednih 10 dana upućeno prema Lugu i Planinama. Istovremeno, proslijeđena je molba vojvodi Radosavu Pavloviću i njegovom županu u Klobuku da ne primaju na svoj posjed izbjegle prijestupnike sa porodicama.¹⁸ Pobunjenici su se povukli u nepristupačne predjele, ali su Dubrovčani nastojali spriječiti njihov bijeg na bosanski teritorij. Postizanje kompromisa sa sitnim plemstvom, okupljanje vjernog stanovništva i energična akcija protiv pobunjenika, poruke su svim starosjediocima kako je dubrovačka vlast sigurna i čvrsta u nedavno kupljenom dijelu Konavala.

Tokom intervencije kapetan dubrovačke vojske zarobio je četvoricu pobunjenika: Vratka Držojevića, Radića Konacića i braću Nikolu i Radića Jurjevića. Odmah je uslijedio istražni postupak nad uhapšenim licima. Prvi je ispitan Vratko koji je na početku bez prisile priznao kako se u četvrtak kod njegove kuće okupila grupa ljudi naoružana kopljima. Po dolasku većeg odreda dubrovačke vojske pobjegli su iza kuće. Pravdao se kako nije odgovoran za postupke petnaestak Sandaljevih podanika koje su progonili Latini, braneći se argumentacijom kako nije mogao ići zajedno sa onima koji su mu spalili kuću. Međutim, neki ljudi su vidjeli i čuli Vratka kako je bio sa drugim prestupnicima i pljačkašima, istim onima što su spalili još četiri kuće u njegovom selu.¹⁹

Nakon što su nad njim primijenjene metode mučenja, Vratko je priznao vrlo interesantne detalje za isljednike – pobunjenici su uspostavili kontakt sa dubrovačkim rivalima Mlečanima. Rekao je kako su Radman Bogetić i drugi zavjerenici pregovarali sa kotorskim knezom i ponudili svoje podaništvo Veneciji, te su s tom namjerom otišli u Kotor. Uhapšeni Vratko tražio je Bogetu Ruđića u Dračevici, dok je ovaj također pregovarao sa kotorskim knezom.

Vratko Držojević se na ovaj način dosljedno nazivao u dubrovačkoj arhivskoj građi kao *Vratcho* odnosno *Vratchus Dersoeuich* ili rjeđe *Derxoeuich*. Kod Restija se isti čovjek imenuje kao *Vlatko Draškojević*, a ovakav oblik imena i prezimena preuzima i Grujić. U zemljišnoj knjizi *Libro Rosso* naselje Držojevići, odnosno Draškojevići, evidentirano je kao *Dergioeuichi*, *Darsgoiueich* i *Drasgoiueich*, a nazvano je po rodovskom imenu navedenih vlasteličića. O nazivu naselja: Kapetanić, 2011: 228-229. Poput Restija i Grujića, Kapetanić također preferira ime *Vlatko* umjesto izvornog *Vratko*.

18 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 3v-4v. 16. VI 1423. O zboru kao skupu stanovnika u okviru pojedinih župa u: Ђирковић, 1999: 226-227.

19 DAD, Liber Maleficiorum (Lib. Mal.), fond 20, ser. 1, br. 5, f. 273v. 9. VI 1423.

Potom je i sam išao u prošlu nedjelju knezu koji im je odgovorio da ih neće primiti bez znanja vojvode Sandalja.²⁰ Ovo su bili vrlo ozbiljni prijestupi za Dubrovčane jer se nije više radilo samo o pobuni nego i o pokušaju kolaboracije sa omraženim Mlečanima, konkurentima na moru zbog kojih su bili u stalnom strahu i stanju kolektivne paranoje.

Dubrovčani su odmah obavijestili mletačkog ambasadora o rezultatima istrage. Naloženo je da se pobunjenik Vratko Držojević baci u tamnicu gdje će skončati život. Iako je prvobitno osuđen na smrtnu kaznu i odbačena je druga mogućnost kažnjavanja, ipak je ova odluka isti dan opozvana. Naime, nakon što mu je izrečena presuda po kratkom postupku, u Vratkovu korist posvjedočio je jedan čovjek sa obale rijeke koji je rekao kako je ubistvo počinio neko drugačije boje glasa, neko ko je, ustvari, pravi izdajnik i pobunjenik.²¹ Potom je kod istražnih organa evidentirana suspenzija kazne za Vratka, shodno odluci Vijeća umoljenih, što je njegov slučaj činilo posebnim u odnosu na ostale.²² Dakle, svjedočenje u njegovu korist prihvaćeno je kao vjerodostojno te je, umjesto kažnjavanja smrću, Vratko amnestiran i oslobođen nakon okončanja procesa sa dramatičnim obratom. Vjerovatno je jedan od dubrovačkih špijuna prosljedio informaciju o ubistvu vojnika pa je odluka o smrtnoj kazni, iako usvojena, istog dana u Vijeću umoljenih odmah suspendirana.

Istovremeno se odlučivalo o sudbini preostale trojice saučesnika, pa je braći Nikoli i Radiču Jurjeviću kazna torturom dosuđena u petak i izvršena nakon nekoliko dana. Na Radiča Konacića ova kazna se nije odnosila, nego se o njemu sljedeće srijede naknadno odlučivalo.²³ Razlog takvom postupku je što je Radič Konacić prethodno bez prisile izjavio kako se u Ljutoj okupila svjetina nakon što su Latini izbjegli. Obratio mu se Radman Bogetić sa drugim pobunjenicima i pri tom figurativno rekao *kako je vojvoda Sandalj slomio vrat*

---

20 Isto. O involviranom Bogeti više u poglavlju *Spor sa Bogetom Ruđićem* u daljem tekstu.

21 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 162-162v. 9. VI 1423. Navodno je nakon odluke senata Vratko obješan, a njegov posjed konfiskovan. Kapetanić, 2011: 18, 258. Ovakva interpretacija u pogledu smrtne presude ne odgovara u potpunosti zapisnicima Vijeća umoljenih, niti se hronološki slaže sa potvrđivanjem vlasništva nad zemljištem jer je Vratkov posjed legaliziran na predstojećem zboru stanovništva nakon što je oslobođen krivice. U slučaju osuđujuće presude i implementacije smrtne kazne ne bi mu se naknadno potvrdio posjed, nego bi bio konfiskovan, što se nije desilo. Up. nap. 41. Do ubistva za koje se Vratko teretio došlo je prilikom akcije dubrovačke vojske u gušenju pobune. Up. nap. 38.

22 Dva dana nakon prvog iskaza osumnjičenog, na istoj foliji dopisano je sljedeće: Vratichus Derxoeuich predictus vigore partis capte in Consilio Rogatorum die VIII presentis, suspensus fuit quam a corpore seperata est. DAD, Lib. Mal., br. 5, f. 273v. 11. VI 1423.

23 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 162v-163, 164. 9., 11. i 13. VI 1423.

konju koji je pao, ali mi imamo alternativni smještaj i možemo se skloniti kod rodbine Ridana i Zubaca u Dračevicu. Među pobunjenicima su se pojavili disonantni tonovi, a neki su bili protiv njega jer se postavio kao opozicija. Radič je dalje tvrdio kako nije pristao uz njih, nakon čega su se udaljili ka tvrđavi Sokol, što može posvjedočiti tamošnji kaštelan Federiko de Gondola. Kaštelan je potvrdio dolazak pobunjenika prema kojima je ispalio hitac upozorenja iz bombardara. Time je istovremeno upozorio vlastite snage van tvrđave na nužnost dolaska i pružanja pomoći.²⁴ Kaštelan je uspio prepoznati sljedeće prijestupnike: Radosava Račića, Ivana Grubičićevića, Ostoju Tvrdečevića i njegovog sina Radiča, zatim Radiča Radinčevića, Dobrašina Radinovića, Vukašina Bogojevića, Radosava i Dubravca Ruđića, Radmana Bogetića, Skorona Pokrajčića, Radiča Ružića sa braćom i sina Vukše Sankovića. Izbjegli su na bosanski teritorij, o čemu je Federiko Gondola odmah obavijestio maticu.²⁵

Iz daljeg Radičevog iskaza vidi se kako njegova kuća nije spaljena jer su dubrovački plemići upućeni na ovo područje poručivali lojalnim podanicima kako se uopće ne trebaju brinuti ukoliko nisu učestvovali u kriminalnim aktivnostima. Uslijedio je još jedan bitan detalj za proces istrage: Radič Konacić je na kraju tvrdio kako su neki pobunjenici uspostavili veze sa Kotorom, ali Vratko nije bio među njima tako da, prema onome što zna, nisu bili svi iste krivice.²⁶ Ovaj za isljednike vrlo važan podatak stoji također na kraju pasusa kao dopuna i u prethodnom zapisniku napravljenom prilikom ispitivanja Vratka Držojevića, na mjestu gdje ga neki optužuju da je bio zajedno sa ostalim pobunjenicima.²⁷

Kotor je Dubrovčanima predstavljao poseban problem jer je sredinom 1420. godine prešao iz bosanskog državnog okvira u mletački. Ekspanzija Venecije u Dalmaciji zahvatila je i ovaj grad čime je oštećen velmoža Sandalj Hranić Kosača. Kotor se pojavio kao *jabuka mogućeg razdora* između ovog bosanskog velikaša i Mletačke republike, zbog čega su počeli strpljivi,

---

24 DAD, Lib. Mal., br. 5, f. 274. 9. VI 1423. Federiko Petrov Gondola (oko 1390-1438) se između 1425. i 1435. bavio trgovinom u Rudniku. Također je u poznim godinama života, tokom 1432. i 1435, bio dubrovački knez. Vekarić, 2012a: 298-299. O spomenutim vlaškim plemenima kod kojih su pobunjenici tražili utočište, up. studije "Риђани" i "Зубци" u: Храбак, 2003: 144-212.

25 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 1v. 4. VI 1423.

26 DAD, Lib. Mal., br. 5, f. 274. 9. VI 1423.

27 Isto, f. 273v.

višegodišnji pregovori u tom sporu.²⁸ Pregovori još nisu bili okončani kada je izbila pobuna u Konavlima, pa je uspostavljena veza pobunjenika sa mletačkim Kotorom postala izrazito osjetljivo pitanje za Dubrovnik na što su se istražni organi pažljivo fokusirali. Postepeno učvršćivanje Venecije u Kotoru bio je razlog više Dubrovčanima za ulaganje dodatnog napora u što bržem stjecanju cijelih Konavala. Nepoželjni susjed već je bio prisutan u blizini njihovog državnog teritorija i predstavljao je potencijalnu opasnost u perspektivi.

Rodbinska povezanost pobunjenika sa Vlasima iz zaleđa povod je za brzu uspostavu komunikacije Dubrovčana sa predstavnicima Zubaca. Marko Radivojević i još dvojica pripadnika ovog vlašskog plemena bili su u Vrsinju sredinom godine, kada je 16 Zubaca u Konavlima položilo zakletvu vjernosti i prijateljstva dubrovačkim rukovodiocima. Vlasi Riđani i Zubci inače su u to vrijeme susjedi u Vrsinju.²⁹

Nakon Vratka Držojevića i Radiča Konacića, iskaze su isti dan dali braća Nikola i Radič Jurjević, također bez prvobitno primijenjene sile. Nikola je priznao kako je išao do kuće kneza sa skupinom. Prema njegovim riječima, Latini su već bili izbjegli, njihovi domovi evakuirani, stvari i druge vrijednosti opljačkane. Neke stvari još nisu bile podijeljene i odnešene, a nepodijeljeni plijen završio je u kući Vratka Držojevića, zatim njegovoj vlastitoj kući, te kućama drugih učesnika, poput jednog od braće Konacić. Potom su pobunjenici uspjeli pobjeći pred dubrovačkim plemstvom. Oni koji su se vratili su izvršili povrat mnogih opljačkanih stvari, predavši ih dubrovačkim plemićima. Za Vratka je rekao kako nije išao sa drugima u Dračevicu i Kotor, a kao alibi u njegovu korist Nikola je naveo boravak osumnjičenog Vratka kod njega u kući. Svjedočio je protiv Radiča Konacića, rekavši kako se loše ponašao među pobunjenicima, dok njegove kasnije postupke nije vidio i o tome nije mogao ništa reći. Nakon ovog prvog iskaza istražnim organima, nad Nikolom su se primijenile metode mučenja, ali on nije ništa novo dodao u odnosu na ono što je već rekao.³⁰ Dakle, iako je Vratko Držojević prethodno sam pod prisilom priznao odlazak u Dračevicu i Kotor i kolaboraciju sa Mlečanima, po tom pitanju spasila su ga svjedočenja Radiča Konacića i Nikole Jurjevića.

Preostao je još iskaz četvrtog uhapšenog. Tog 9. juna istražni organi imali su pune ruke posla. Nikolin brat Radič Jurjević brzo je priznao djelidbu brojnih

---

28 O tome: Šunjić, 1996: 150-157.

29 Храбак, 2003: 179.

30 DAD, Lib. Mal., br. 5, f. 274v. 9. VI 1423.

otuđenih stvari izvršenu kod Vratka, te u kućama Mercina i Tupčića, kao i u kući braće Jurjević. Rekao je da je lično Vratko prenosio stvari u svoju kuću, a nakon toga je Radič priznao svoj odlazak u Obod i povratak na lice mjesta. Istražitelji su ga pitali za Radiča Konacića, za kojeg je rekao kako ga je vidio da pije vino sa ostalima, ali nije čuo da je bilo ko od Konacića čuvao pokradeno. Na kraju je istakao negativno raspoloženje među pobunjenicima prema bivšem sizerenu – govorili su kako je *za njih vojvoda Sandalj mrtav*. Nakon toga je i nad Radičem primijenjena sila, ali ni on, poput brata, nije rekao ništa novo u odnosu na prvobitni iskaz.³¹ Na osnovu provedenog istražnog postupka nad četvoricom uhapšenih, općenito se može primijetiti isfrustriranost pobunjenika zbog Kosačine prodaje svog dijela župe Dubrovniku, zbog čega su se vlasteličići našli na vjetrometini.

Svi osumnjičeni suočavali su se sa optužbama za teška krivična djela. Za počinjeno ubistvo, osim u samoodbrani, predviđena je Dubrovačkim statutom smrtna kazna. Ista kazna dosuđivala se onome ko osnuje urotničku družinu. Ako bi se neko obećanjem vezao za ovakvu družinu kao njen član, kaznit će se sa 25 perpera globe ili će mu se odsjeći desna ruka. Ako bi bilo ko od urotnika uspio pobjeći, bio bi zauvijek protjeran i lišen svih dobara.³² Pošto se uhvaćeni Vratko Držojević prvobitno nalazio u svojstvu glavnog osumnjičenog, drugačije nije ni mogao biti kažnjen – predviđena kazna identična je po obje osnove. Međutim, odluka o kažnjavanju je suspendovana jer se na osnovu svjedočenja ispostavilo kako je ubistvo počinio neko drugi, a on se pokazao kao kooperativan i pokajao se. Pošto je u potpunosti amnestiran, evidentno je kako nije osuđen ni kao osnivač urotničke družine. Radič Konacić također se kratko spominjao u svojstvu pritvorene osobe i jedino nad njim nisu provedene metode mučenja.

Drugi uhapšeni nisu bili te sreće i osjetili su težinu kazamata. Nakon mjesec dana dodatno je produžen boravak u zatvoru za braću Nikolu i Radiča Jurjevića i odgođeno je njihovo ispitivanje za narednih desetak dana, tačnije do 20. jula.³³ Ni tada braća Jurjević nisu ništa novo rekli u odnosu na raniji, prvobitni iskaz, iako su nad njima ponovo primijenjene metode mučenja.³⁴ Za nastavak ispitivanja do kraja mjeseca zaduženo je pet dubrovačkih plemića

---

31 Isto, f. 275.

32 Prva dva člana šeste knjige Statuta tiču se ubistava i osnivanja urotničkih družina. *Statut*, 2002: 324-325.

33 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 171. 10. VII 1423.

34 DAD, Lib. Mal., br. 5, f. 274v-275. 20. VI 1423.

koji su se tokom pobune nalazili u Konavlima, a osim njih i drugi adekvatno informirani o problematici,³⁵ te su tom prilikom dodatno angažirana još trojica plemića.³⁶ Izgleda da ni te mjere nisu polučile konkretniji rezultat, pa je početkom augusta produžen pritvor za konavôske pobunjenike do kraja mjeseca septembra, nakon čega će se ponovo ispitivati.³⁷ Nije poznato kako se istraga okončala i da li su se saznali novi detalji.

Pacifikacija područja i pristup diobi zemljišta

Prilikom vojne intervencije evidentiran je jedan poginuli vojnik – Dobrije Maljupić iz Vergata, pa je njegovim srodnicima i nasljednicima isplaćeno 25 perpera u vidu odštete. Odmah po povlačenju glavnine dubrovačke vojske u Konavlima je ostavljeno 100 ljudi na čelu sa Radojkom Dušinićem sa zadatkom čuvanja straži. Smjena ljudstva obavljena je redovno narednih mjesec dana. Ove snage prisutne su na terenu i sredinom jula.³⁸ U Konavlima je od sredine juna također bilo raspoređeno 20 ljudi iz Novih zemalja. Ostali su tokom idućeg mjeseca na zadatku, nakon čega im je stigla smjena. Tada je sa istog područja ponovo raspoređeno novih 20 ljudi.³⁹

Nakon što je pobuna ugušena, te održan zbor stanovništva koje je iskazalo vjernost Republici i postignuta relativna stabilizacija sigurnosnog stanja, pristupilo se bez daljeg odlaganja konačnoj diobi zemljišta.⁴⁰ Prije nego što je komisija nastavila posao diobe, ovlašteni pregovarač Đore Palmota postigao je na održanom zboru sporazum sa nezadovoljnim stanovništvom kako bi se u perspektivi pridobili vlasteličići i u drugom dijelu župe. Dubrovčani su napravili ustupak tako što su odustali od dotadašnje prakse prilikom diobe novostečenih zemalja prema kojoj bi zatečenim vlasteličićima oduzeli

---

35 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 173v. 21. VII 1423.

36 Izabrani oficijali su: *ser Aluisius Ma. de Goce, ser Marinus de Restis et ser Visius de Zamagno*. DAD, Cons. Min., br. 3, f. 74v. 21. VI 1423.

37 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 175v. 2. VIII 1423.

38 Isto, f. 165v, 167v, 172v. 18. i 21. VI; 14. VII 1423. Odluke o smjenama straže: isto, f. 168v, 169v. 24. VI; 7. VII 1423. Vergato je Brgat, naselje u Župi dubrovačkoj, na granici prema bosanskom zaleđu i oko 5 km sjeveroistočno od gradskih zidina.

39 Isto, f. 165v, 174. 18. VI; 21. VII 1423.

40 *Prima pars est de eundo ad Maius consilium pro deliberando si procedi debet, ad complendum partitionem Canalis, pro officiales mensuratores. Vel induciari pro nunc. Captum per XXIII, contra V. Sa strane: pro complemento partitionis Canalis.* Isto, f. 169, 6. VII 1423.

baštine i sveli ih na status zavisnih seljaka kmetova. Vlasteličići su zadržali svoje posjede, dok su zemljišta koja su obrađivali kmetovi bila predmetom diobe među dubrovačkom vlastelom i građanima. U prvoj diobi Konavala 66 uglednih porodica dobilo je po 12, šest ili tri zlatice zemlje sa kućom i oborom, tj. okućnicom, u slobodnu baštinu; 12 zlatica zemlje dobilo je 10 porodica, šest zlatica predstavnicima 21 roda, te po tri zlatice preostalih 35 porodica. Među vlasteličićima kojima su legalizirane baštine spominju se i neki od prethodno osumnjičenih pobunjenika, poput Radosava Račića i Vratka Držojevića, za kojima su prethodno raspisane potjernice. Prvi je prilikom diobe zemljišta dobio 12, a drugi šest zlatica zemlje.⁴¹ Očito su obojica osumnjičenih uspjela dokazati svoju nevinost i lojalnost s obzirom na to da su njihovi posjedi legalizirani.

Aktivnosti Đore Palmote na zboru spominje i hroničar Resti.⁴² Postavlja se pitanje s kojom kategorijom stanovništva je ovaj dubrovački plemić pregovarao na zboru. Niže plemstvo ili gospoda je društvena kategorija koja je držala manje parcele zemljišta, a nekada ni to. Za razliku od magnata, barona ili knezova, niže plemstvo bilo je lično angažirano na poslovima obrađivanja zemljišta. U mnogo slučajeva njihov način života jedva se razlikovao od života običnih seljaka.⁴³ Širok krug nižeg plemstva kretao se u evropskom kontekstu od ljudi viteškog ranga, među kojima su neki bili bogatiji od njima pretpostavljene gospode, do slobodnih seljaka skromnog imovinskog stanja, ali pravno nezavisnih i sposobnih za rast na društvenoj ljestvici. Kao takvi su bili izloženi ekonomskim pritiscima od ostalog plemstva, pa su se mnogi od njih odavali razbojništvima.⁴⁴ Upravo su se posljednji spomenuti našli na udaru nove vlasti u kupljenom dijelu Konavala zato što dubrovački sistem društvenih odnosa nije poznavao slobodne posjednike koji sami obrađuju svoja zemljišta, nego samo zavisne seljake, kmetove. No, Dubrovčani su ovaj put morali uvažiti

---

41 Postupci diobne komisije evidentirani su u *Libro Rosso*. O tome: Грујић, 1926: 31, 50-51, nap. 15 i 16. Prema istoj arhivskoj knjizi, zlatica ili solda kao jedinica zemljišne mjere tih godina iznosila je oko 400 kvadratnih koraka. Odgovarala je približno veličini jednog modija u Bizantu i označavala je komad zemlje koji se mogao kupiti za zlatnik. Isto, 52-53, nap. 24, 74.

42 Resti, 1893: 225. Đore Nikolin Palmota (oko 1365-1441) najprije je bio poklisar 1398. u Ugarskoj, a potom 1399. konzul u Iloku. Zajedno sa Lujem Gozze izabran je 1417. godine za službenika koji će se brinuti za izradu Orlandovog stuba. Pomoćnik je zapovjednika 1419. u vojnoj akciji u Konavlima. Od 1421. do 1441. devet puta bio je dubrovački knez. Po njemu je rod nosio nadimak Žuretić ili Žoretić. Vekarić, 2012a: 31.

43 Sedlar, 1994: 61.

44 Hay, 1989: 68-69.

društveno–pravni status slobodnih ljudi, seljaka zemljoposjednika, makar privremeno.

Brzo se ispostavilo kako je bojazan zatečenog stanovništva u kupljenom dijelu Konavala bila sasvim opravdana. Naime, intencija Dubrovčana bila je iskorijenjivanje slobodnih posjednika na novostečenim posjedima, kao i odstranjivanje vlastele sa težištem u susjedstvu. Neki od nezadovoljnih stanovnika su se vrlo brzo iselili preko novouspostavljene granice na druge posjede, poput vlastele Vijekovića iz Dračevice, koji su već početkom januara 1424. godine izgubili svoje posjede u Konavlima. Zauzvrat su Dubrovčani svakog člana porodice pojedinačno darovali poklonima vrijednim 60 perpera. Čim se dubrovačka vlast učvrstila u cijeloj župi, vlasteličići su postepeno gubili privilegije. Ukoliko bi dodijeljeni posjedi zvani zlatice bili kupljeni, privilegije su prestale važiti. Niko nije mogao ostati ukoliko se nije potčinio nekom patronu.⁴⁵

Svi su se morali potčiniti nekom od dubrovačkih gospodara, što se odnosilo i na privilegovanih 66 porodica vlasteličića, iako su posjedovali vlastite kuće i zemlje. Po pitanju dužnosti i obaveza izjednačeni su već od 1427. sa ostalim seljacima kmetovima.⁴⁶ Odluka o zadržavanju privilegija za slobodne posjednike očito je bila privremenog karaktera. Trajala je vrlo kratko – do zaokruživanja posjeda u Konavlima i primijenjena je selektivno. Prinudni postupci Dubrovčana, proizašli iz neiskrenih namjera prema zatečenom stanovništvu, povučeni s namjerom smirivanja pobune i nereda, te pridobivanja stanovništva u drugom dijelu župe, izazivali su dodatna nezadovoljstva zakinutih i iseljenih. Povučeni potezi vodili su u smjeru konflikta i olakšavali su regrutaciju nezadovoljnih i izbjeglih u predstojećem Konavôskom ratu.

Spor sa Bogetom Ruđićem

Pored pobune, pojavili su se dodatni problemi kada su Dubrovčani namjeravali pokrenuti postupak protiv Bogete Ruđića i njegovih drugova. Od postupka su odustali i stupili su sa njima u pregovore. Naime, Bogeta i drugi

---

45 Динић, 1959: 144-145. Na osnovu kasnije odredbe Velikog vijeća iz 1487. godine, evidentirane u Žutoj knjizi, vidi se kako je tekao proces. Privilegije o sadnji vinograda odnosile su se samo na nasljednike starih Konavljana, ali se nisu prenosile i na zemljišta koja su uživali. Ukoliko bi došlo do prodaje takvih zemljišta, kupac nije imao pravo na privilegije kakve je uživao bivši vlasnik i mogao je saditi samo onoliko vinograda koliko i ostali stanovnici. Roller, 1955: 240, nap. 1060.

46 Грујић, 1926: 74, 76.

Sandaljevi podanici su posijali zemlju na kupljenom dijelu Konavala, nakon čega im je ipak dozvoljeno ubiranje ljetine. O čitavom slučaju Dubrovčani su obavijestili vojvodu Sandalja Hranića i vojvodinog čovjeka Koranja. Od Koranja je ubrzo pristigao odgovor pa mu je poslano novo pismo.⁴⁷ Spor se riješio tako što je Bogeta dio uroda zadržao a dio predao, dok su njegovi drugovi preuzeli čitav urod. Po ovom pitanju je još jednom krajem jula u Dubrovnik došao neimenovani Sandaljev izaslanik.⁴⁸ Ovakvim rješenjem spora sa Bogetom i drugima nastavlja se u kontinuitetu postizanje kompromisa sa Sandaljevim ljudima na kupljenom posjedu.

Drugačije su Dubrovčani postupili prethodne godine u komunikaciji sa županom Radoslavom Glavićem i Radovcem krstjanimom, odgovornim ljudima na ovom području ispred vojvode Radosava Pavlovića. Podanici Pavlovića koji su sijali na dubrovačkoj zemlji morali su predati čitav urod⁴⁹ zato što je istekla privremena odluka po tom pitanju. Privremena odluka je trajala jednu godinu.

Kompromisni postupak prema Bogeti Ruđiću povučen je zato što je četiri godine prije toga stao na čelo pobune sa svojom braćom i drugim uglednim vlastelićima. Čim su Dubrovčani u julu 1419. kupili Sandaljev dio Konavala, smijenili su župana Bogetu te izdali proglas po kojem zatečeni vlastelićići gube ranije povlastice i izjednačavaju se sa kmetovima. Alternativa je bila iseljenje, ali je izbila pobuna,⁵⁰ blaža varijanta u odnosu na ono što će tek uslijediti.

Dubrovčani tada nisu mogli preuzeti posjed jer su dočekani neprijateljski. Zabilježene su brojne pljačke, čak i na primjeru dubrovačkog plemića Teodora Prodanela koji se upravo vraćao od Sandalja Hranića. Intervenirao je lično Sandalj, tako što je sa bratom došao na lice mjesta kako bi smirivao situaciju. Dubrovčani su morali napraviti ustupak i osloboditi stanovnike Konavala uobičajenog poreza od jednog dukata po kući. Postignut

---

47 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 165v, 167v-168. 17., 21. i 23. VI 1423. Bogeta Ruđić član je jedne od najuglednijih porodica u Konavlima. Bio je Sandaljev župan na ovom području do prodaje njegovog dijela župe Dubrovčanima. Obje bosanske vlastelinske porodice imale su svoje župane kao odgovorne osobe. Bogeta je obnašao funkciju ispred Kosača, dok je ispred Pavlovića župan bio Radoslav Glavić. Grujić, 1926: 13-14.

48 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 168v-169, 175. 24. VI; 6. i 26. VII 1423.

49 Я намъ к видѣть крѣ к достоинно да даю наши цю к право ки бѣдѣ сѣтали на воеводини земли и такогк воеводини людѣк кои бѣдѣ сѣтали на нашои земли. Стојановић, 1934b: 3, бр. 622. 21. VI 1422.

50 Grujić, 1926: 24-25.

je sporazum po kojem baštine Ruđića, Bogojevića i Radinkovića privremeno ostaju pod Sandaljevom vlašću.⁵¹ Pošto je prva pobuna iz 1419. prolongirala punu uspostavu dubrovačke vlasti na tek kupljenom posjedu, nezadovoljstvo bivšeg župana Bogete moglo je dodatno zakomplicirati trenutnu situaciju. Za Dubrovčane je stanje postalo utoliko složenije što je Bogeta u novonastalim okolnostima uspostavio kontakte sa pobunjenicima i sa kotorskim knezom, predstavnikom mletačke vlasti u tom gradu.

Nastavak pregovora popraćen brojnim incidentima

Nastavili su se pregovori oko kupovine Pavlovića dijela Konavala. Dubrovčani su isporučili vojvodi Radosavu tkanine na osnovu njegove molbe upravo u trenutku kada su pregovori ulazili u završnu fazu. Izabrana su trojica službenika sa zadatkom sastavljanja forme povelje kojom je vojvoda Radosav trebao prodati svoj dio župe i novo uputstvo za pregovore poklisarima na dvoru Pavlovića. Već sutradan usvojena je forma pisma poklisarima bez dodatnih korekcija.⁵² Nakon gušenja pobune, zaokruživanje posjeda u Konavlima ponovo je postao prioritet u političkom djelovanju Dubrovčana.

Novouspostavljena granica između Dubrovnika i Bosne nije se protezala pravolinijski, niti je dijelila župu po pravcu zapad – istok. Kupljeni posjedi bili su izmiješani sa posjedima Pavlovića. Razlog takve podjele župe leži u ranijem vazalitetu sitnije vlastele prema dvama bosanskim velikaškim rodovima Pavlovićima i Kosačama, a uspostavljena je nakon njihovog preuzimanja Konavala od treće plemićke porodice Sanković u kaznenoj ekspediciji iz 1391. godine. Posjedi vlasteličića nisu bili kompaktni. Pojedina zemljišta podanika Kosača bila su okružena zemljištima podanika Pavlovića i obratno.⁵³ U ovakvim okolnostima pobunjenici su mogli veoma lahko prelaziti granicu. Dubrovčani su kupovinom samo jedne polovine višestruko isparcelisane župe svjesno ušli u rizik.

Zbog silne težnje za teritorijalnom ekspanzijom na područje Konavala, iskazane još početkom posljednje decenije XIV stoljeća, Dubrovčani su u nuždi pristupili parcijalnim pregovorima sa rivalskim bosanskim velikaškim

51 Isto, 25. Kurtović, 2009: 225-226.

52 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 167v-168. 21., 23. i 24. VI 1423.

53 Up. analizu diobe zemljišta na području Vitaljine na osnovu zemljišne knjige *Libro Rosso*: Karpetanić, 1999: 10-25. O kaznenoj ekspediciji protiv Sankovića: Динић, 1955: 42-48. Ђирковић, 1964: 169-172.

rodovima. Nakon prvog uspješnog poteza povučenog u tom pravcu, kroz realiziranu kupovinu Sandaljjevog dijela 1419. godine, u periodu koji slijedi uzeli su “vruć krompir” u ruke. Dobili su u više navrata priliku pokazati diplomatsko umijeće kroz komunikaciju sa vojvodom Radosavom Pavlovićem, koji je vješto koristio povoljniju pregovaračku poziciju i dodatno im otežavao posao. Osim toga, morali su pronaći zajednički jezik sa zatečenim stanovništvom.

Poklisari kod Pavlovića i dalje su bili Nikola Mar. de Goče i Vlaho Ma. Georgio. Njihovo pismo primljeno je 16. juna, a poslali su ga 10 dana ranije iz Bistrice. Dobili su zaduženje izraziti zahvalnost vojvodi Radosavu što nije primao pobunjenike na svoj teritorij, ali su se požalili na njegove ljude - konkretno na Vukosava sina Vukše Semkovića i Radosava sina popa Bogčina iz Trebinja. Za njih su otvoreno rekli kako su se postavili kao *naši perfidni neprijetlji*, koji su *ustrajno pokazivali zlu volju protiv nas*. Pošto je vojvoda Radosav za Dubrovčane bio *savršen prijatelj, građanin i vijećnik*, očekivali su od njega intervenciju po ovom pitanju.⁵⁴ Prema Restiju, Radosav Pavlović je strogo zabranio prelazak pobunjenika sa porodicama na svoj teritorij. Poklisari su mu skrenuli pažnju na učešće njegovih ljudi u pobuni, a on je obećao da će slučaj ispitati i krivce kazniti.⁵⁵

Pošto je Sandalj Hranić savjetodavno uključen u pregovore na dubrovačkoj strani, zadužio je svog čovjeka od povjerenja za dalju komunikaciju. To je knez Vukac Vardić koji je sa spomenutim poklisarima obavio krajem juna potrebne konsultacije po ovom pitanju u Goraždu.⁵⁶ Jednom od poklisara na dvoru Pavlovića naložen je tih dana odlazak u diplomatsku misiju kod bosanskog kralja,⁵⁷ na još jednu relevantnu adresu odakle se očekivala podrška dubrovačkoj inicijativi.

Nakon nepunih mjesec dana poklisari su ponovo prenijeli vojvodi Radosavu žalbu na dvojicu njegovih prethodno spominjanih prijestupnika sa područja Trebinja. Istovremeno, ušlo se u finalnu fazu pregovora i očekivalo se izdavanje povelje. Aktivno su također bili uključeni ljudi Pavlovića: Radoje

---

54 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 5. 25. VI 1423. Bistrica je lijeva pritoka Drine sa izvorom na planini Treskavici i ušćem u mjestu Brod u blizini Foče. Pop Bogčin i njegovi sinovi spominju se i kasnije kao ljudi kod kojih se nalazi ukradeni konj. Up. nap. 78.

55 Resti, 1893: 225-226.

56 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 5-6. O posredničkoj ulozi Vukca Vardića opširnije na osnovu istog dokumenta: Kurtović, 2009: 262-263.

57 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 169. 30. VI 1423.

Ljubišić, Vukas Raspudić i Brailo Tezalović. Posebno su se poklisari trebali tajno obratiti Brailu.⁵⁸

Dubrovčani su također računali i na stjecanje trebinjskog Uskoplja, pa su poručili vojvodi Radosavu kako treba obazrivo obešteti Ljubibratiće, svoje vazale koji gospodare ovim područjem. Pavlović je stoga obećao kako će predvodniku roda Radoju Ljubišiću dodijeliti zamjenske posjede u Lugu.⁵⁹ Poklisari su potom trebali otići Sandalju i zahvaliti mu se na posredničkom angažmanu tokom čitavog procesa pregovora sa Pavlovićima. Povjerenje Dubrovčana prema njemu bilo je na najvećoj mogućoj razini u trenutku kada je izgledalo da je sporazum sa Radosavom Pavlovićem bio izvjestan.⁶⁰

* * *

Upravo kad su se pregovori privodili kraju, izbio je problem sa hapšenjem ser Paladina Gondole, dubrovačkog plemića koji se zadesio u Pavlovića zemlji, zbog duga njegovog brata Ivana prema vojvodi Radosavu. Kako Paladin nije mogao isplatiti dug, ostao je pritvoren u boračkoj tvrđavi. Zbog toga su Dubrovčani protestovali posredstvom posebnog izaslanika Petra Lukarija kod samog vojvode uz obrazloženje kako niko ne može biti zatvoren zbog duga drugog čovjeka, makar se radilo i o rođenom bratu. Poklisar Lukari također je dobio zadatak obavijestiti o cijelom slučaju bosanskog kralja i više ljudi od ugleda u kraljevini: Sandalja, Vukašina i Vukmira Zlatonosovića, te knezove Vukca i Vuka.⁶¹ Hapšenje nevine osobe zbog bratovog duga bio je opasan precedens, pa su zbog toga Dubrovčani prosljedili cirkularnu informaciju u vidu žalbe na više relevantnih adresa u Bosni. Ovakav nagao i jednostran postupak vojvode Radosava ozbiljno je ugrozio pregovarački proces i istovremeno je pokazao kakve su intencije jedne pregovaračke strane.

---

58 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 6-6v. 10. VII 1423. Dan ranije izabrana su trojica plemića sa zadatkom pripreme navedenog uputstva poklisarima. DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 170v.

59 Na osnovu prethodno citiranog uputstva poklisarima, u: Тошић, 1998: 99.

60 Također na osnovu istog dokumenta, u: Kurtović, 2009: 263.

61 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 7-8. 13. VII 1423. Odluke o slanju Lukarija u diplomatsku misiju i pripremi navedenog uputstva: DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 171. 9. VII 1423. Ser Petar Mihov Luccari (oko 1379-1430) bio je dubrovački knez 1421, 1426. i 1428. godine. Izabran je 1430. za konzula u Kovinu, a iste godine umro je u Edirnama, gdje se nalazio u svojstvu poklisara. O Luccariju i braći Gondola, Jakovljevim sinovima – Ivanu (oko 1373-1442), Marinu (oko 1374-1441) i Paladinu (oko 1383-1437): Vekarić, 2012a: 300-304, 320.

Dešavali su se i drugi incidenti u pograničnom području. Bojko Nenković podigao je tužbu protiv Radosava i Milalja Razića te Radiča Radosalića iz Konavala zbog nasilne otimačine dva konja. Opljačkali su Dobriena u Konavlima, ali prema glasinama, optuženi nisu saradivali sa pobunjenicima.⁶² Razbojništva i pljačke uopće nisu rijetke pojave u pograničnom području, kao ni u širem zaleđu Dubrovnika. Pobuna u Konavlima, glasno iskazano nezadovoljstvo dijela zatečenog stanovništva, te neprijateljsko raspoloženje i aktivnosti izbjeglih pobunjenika doveli su do pojačanih aktivnosti te vrste prema dubrovačkim podanicima.

Zbog osjećaja opće nesigurnosti u Konavle je početkom jula upućen vice knez iz reda pučana. Dobio je konja i 20 perpera, a trebao je ostati mjesec dana. Dodatnih 20 ljudi stavljeno je naredna četiri dana na raspolaganje knezu i vice knezu za platu od dva groša po danu, pored postojećih 25 ljudi koji su zadržani na terenu. Sa ovog područja pristigle su informacije o trenutnom stanju, te se sredinom mjeseca pripremao odgovor konavoskom knezu, viceknezu i kaštelanu Sokola. Istovremeno se pripremao odgovor poklisarima na dvoru Pavlovića.⁶³

Neposredno prije donošenja konačne odluke, vojvoda Radosav više nije bio spreman ustupiti svoj dio župe, pa je tražio različite izgovore. Podanici Pavlovića iz Trebinja, Vrma i Konavala su se povezali sa dubrovačkim ustanicima, naročito Vukota Drakul i Gavrilovići. Ohrabreni poteškoćama u pregovorima, neki su upadali na dubrovačko područje. Poklisari iz Borča, Goče i Georgio, prethodno su izvijestili svoju vladu o trenutnom stanju pregovora. Obavili su razgovore sa Brailom Tezalovićem, Vukasom i Radojem Ljubišićem, ljudima bliskim vojvodi Radosavu. U novonastalim okolnostima dobili su nalog da se povuku iz misije sa obrazloženjem da moraju ići kući svojim porodicama.⁶⁴ Razlog odlaska koji su poklisari naveli bio je prilično neuvjerljiv. Iz instrukcije se vidi kako su poklisari poslali izvještaj o stanju pregovora 12. jula, što znači da su se nalazili u Borču u trenutku kada je u ovom mjestu pritvoren Paladin Gondola i da su svjedočili nemiloj sceni.

---

62 DAD, Lamenta de foris (Lam. de for.), br. 5, f. 180. 10. VII 1423.

63 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 170v, 172v. 9. i 16. VII 1423.

64 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 8-8v. 17. VII 1423. O tome i u: Ђоровић, 1927: 84-85. Тошић, 1998: 99-101. Kurtović, 2009: 263. Borač se nalazi između Goražda i Rogatice istočno od prethodno spominjanog Pavlovca na Prači. O glavnom gradu porodice Pavlović, istovremeno i mjestu utamničenja Paladina Gondole: Ковачевић – Којић, 1978: 94-97. Ковачевић – Којић, 2003: 47-63. Храбак, 2009: 196-228.

Ipak se Nikola Goče i Vlaho Georgio nisu povukli iz diplomatske misije jer se njihova imena spominju i na narednim uputstvima poklisarima na dvoru Pavlovića. Pregovori su se nastavili u otežanim okolnostima. Očito je vojvoda Radosav svjesno zatvorio ser Paladina Gondolu u zatvor zbog tuđih dugova i time napravio presedan u postupku prema dužnicima, kako bi otežao ili eventualno prekinuo proces pregovora. Nije mu se žurilo jer je bio u povoljnijoj poziciji, znajući koliko je drugoj strani stalo do završetka posla i zaokruživanja isparcelisanog posjeda. Odugovlačenjem procesa nastojao je podići cijenu, ali su neumorni Dubrovčani narednih mjeseci nastojali održati pregovore aktuelnim.

Krajem jula obavljena je prepiska sa županom vojvode Radosava i kontaktirani su poklisari kod Pavlovića i Kosača po istom pitanju. Ser Petar Lucari, stari i iskusni diplomata, angažiran je kao poseban izaslanik za rješavanje slučaja zarobljenog plemića Paladina Gondole. Paladinov brat Marin također se uključio u rješavanje problema, pa je njegov zahtjev prihvaćen i priložen osnovnom uputstvu za poklisara Lukarija.⁶⁵

Poklisari Goče i Georgio izvjestili su prethodno u dva navrata o stanju na dvoru Pavlovića. Dobili su instrukcije kako se trebaju postaviti prema ljudima u blizini vojvode Radosava, kao i da nastave pregovore u Dobrunu. Posebnu pažnju su trebali posvetiti Vukasu jer je on ostavljao snažan utisak na svog gospodara i bio je u stanju obezbijediti izdavanje povelje, dok su Radoju Ljubišiću ponudili kuću u Dubrovniku vrijednu 1.000 perpera.⁶⁶ U drugom dijelu instrukcije poklisari su zatražili od vojvode Radosava nalog namijenjen kaštelanu Klobuka, koji treba intervenisati po pitanju prebjeglih buntovnika, zatim obezbijediti sigurnost kako u Konavlima, tako i općenito trgovcima u prolazu. Pri tom su spomenuli pljačku karavane u Jasenu u kojoj su prethodno učestvovali vojvodini podanici iz Konavala i Trebinja.⁶⁷

U drugoj polovini augusta bilježi se nova prepiska sa starim izaslanicima kod Pavlovića. Dostavili su potrebne informacije, ali im se prolongiralo slanje nove instrukcije.⁶⁸ Uslijedio je jednomjesečni prekid komunikacije dubrovačke vlade sa poklisarima Gočecom i Georgiom. Došlo je do privremenog zahlađenja

---

65 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 174v-176. 23. i 29. VII; 4. VIII 1423.

66 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 10-10v. 2. VIII 1423. Dobrun je naselje istočno od Višegrada. O ovom mjestu up. Поповић, 2002: 93-116. Милосављевић, 2006.

67 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 10-10v. 2. VIII 1423. Klobuk se nalazi u Župi Vrm u blizini Konavala. Jasen se nalazi na visoravni sjeverno od Trebinja u pravcu Bileće.

68 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 177-177v. 16., 17. i 27. VIII 1423.

odnosa sa bosanskim velikašem. Iz uputstva koje im je dostavljeno krajem septembra vidi se kako su Dubrovčani svoju pažnju usmjerili u drugom pravcu – lobirali su kod ljudi Radosava Pavlovića koji su mogli utjecati na odluke svog gospodara, poput Radoslava Obradovića Bana, Radoja Ljubišića, Vukasa Raspudića i Braila Tezalovića. Navedeni su potraživali konkretnu materijalnu dobit za svoj angažman u korist dubrovačke stvari, a poklisari su dobili ovlaštenje obećati im znatne novčane iznose, ali ne veće od 5.000 perpera. Svim spomenutim bliskim saradnicima vojvode Radosava trebali su ponuditi po 500 perpera, osim Braila. Njemu su ponudili čak 1.000 dukata, a ako im ne bude kontrirao u pregovorima i držao se neutralno, trebali su mu obećati dodatnih 500 perpera. Poklisari su o trenutnom stanju pregovora obavijestili Sandalja.⁶⁹ Dubrovčani su u daljem toku pregovora, pored velmože Kosače, pokušali kao posrednike angažirati dvorjane Pavlovića, uz nadu kako će ih dodatno odobrenim sredstvima pridobiti na svoju stranu i time uspješno privesti pregovore kraju.

Više od dvije trećine odobrene sume za tajno podmićivanje bliskih saradnika vojvode Radosava predviđena je samo za Braila, što dovoljno govori o njegovom značaju u pregovaračkom procesu.⁷⁰ Očito su Dubrovčani jasno prepoznali glavnu prepreku u ostvarenju svog cilja. Za njega su u osnovi predviđeni zlatnici, a za ostale dvorjane Pavlovića srebrenjaci. Ako 1.000 “Brailovih” dukata preračunamo u perpere prema dubrovačkom kursu, dobit ćemo sumu od 3.000 perpera. Kada na to dodamo još predviđenih 500 perpera bonus nagrade, dobit ćemo ukupno 3.500 perpera namijenjenih samo jednom čovjeku. Ostatak predviđene sume u visini od 1.500 perpera, trebao se podijeliti ostalim bliskim saradnicima vojvode Radosava na tri jednaka dijela, svakom po 500 perpera. Dakle, u slučaju uspjeha misije, Brailo bi dobio sedam puta veći iznos u odnosu na svakog pojedinačno od preostale trojice dvorjana velmože Pavlovića. Posebno pitanje predstavlja koliko su ovakvi pregovori mogli ostati tajnoviti zato što izdašna novčana obećanja dvorjanima nije bilo moguće implementirati bez znanja sizerena. Prije će biti da se radilo o sinhronizovanoj akciji vojvode Radosava i njegovih najbližih saradnika.

---

69 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 13-13v. 25. IX 1423.

70 Brailo je vršio brojne odgovorne funkcije na dvoru Pavlovića poput carinika, komornika, a prema podacima iz 1411. godine, spominje se također kao protovestijar ove ugledne plemićke porodice. Bio je jedan od najkrupnijih bosanskih trgovaca u prvoj polovini XV stoljeća, izrazito aktivan u trgovini olovom i solju. Up. studije o Brailu Tezaloviću: Živković, 1974: 31-53; 1975: 755-759; 1980: 299-311.

Priprema novog uputstva za poklisare Goču i Georgija odgađala se do 24. septembra. U međuvremenu su izvršene potrebne konsultacije sa Sandaljem kojeg su darovali sa 400 perpera. Tih dana evidentirane su i nove pritužbe na razbojništva u Konavlima.⁷¹ Naime, prethodnog petka upala je u dubrovački dio Konavala velika skupina ljudi koja je po noći provalila u kuću imućnog Bogdana Nartičića. Zlostavljali su ga i odnijeli mnoge stvari. Osim opljačkanog pobrojanog pokućstva, oružja, odjeće i drugih stvari koje Nartičić nije mogao prepoznati, razbojnici su također otuđili 15 starija žitarica, tri konja, 15 volova, 87 grla ovaca i koza, te 15 praščića. Nakon što su potjerali stoku i odnijeli pokretnu imovinu, kuću su spalili. Iako je bilo mnoštvo razbojnika, oštećeni Nartičić uspio je veći broj njih identificirati, te je za počinjena nedjela optužio sljedeća lica: braću Radosava i Jurja Račića, Vukosava Vukšića, Radiča Korjenića, braću Vukosava i Ostoju Dragančića i njihovog rođaka Usinovića nepoznatog imena, Radiča Dobrovojevića Juraševića, braću Stipana i Radosava Musbratovića, Radosava Krestosa i mnoge druge ljude Dragančića i Usinovića nepoznatih imena, Nikolu Barojevića, braću Božidara i Radata Nenadiće i njihova oca Nenadu. Lista optuženih je nakon dvije sedmice naknadno dopunjena sa dvojicom Kapičića nepoznatih imena i sa Radojem Bosojevićem, sva trojica ljudi Ostoje Posmanovića.⁷²

U ovom napadu zajednički su učestvovali ljudi Pavlovića i Kosača, dok je oštećeni Nartičić bivši Sandaljev podanik koji je prihvatio dubrovačku vlast. Zbog toga su se Dubrovčani posredstvom poklisara žalili vojvodi Radosavu. Jedan od prijestupnika, u tužbi spomenuti Radič Dobrovojević Jurašević, mogao bi biti u Dubrovniku ozloglašeni razbojnik iz obližnjeg Vrsinja, Radič Dobrovojević zvani Vrag. Njegov nadimak odgovara karakteru nasilnika i okorjelog prijestupnika.⁷³

Osim ljudi Pavlovića i Kosača, među razbojnicima su se našli i neki bivši dubrovački podanici, kao svojevrsni inicijatori i predvodnici upada. Četvorica prvooptuženih, braća Radosav i Juraj Račić, Vukosav Vukšić i Radič Korjenić, odranije se spominju kao izbjegli pobunjenici iz Konavala. Razbojničkoj

---

71 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 179-179v. 19. i 22. IX 1423. Oficijali *ser Nicola Pe. de Poza, ser Matheus de Gradi et ser Teodorus de Prodanello* su dobili zadatak da do petka pripreme odgovor za poklisare na dvoru Pavlovića. Vojvodi Sandalju su za odobrenu sumu novca kupljene tkanine kao poklon. DAD, Cons. Min., br. 3, f. 89-89v. 22. i 24. IX 1423. O kontaktima sa vazalnom vlastelom i dvorjanima Pavlovića u: Kurtović, 2009: 263-264.

72 DAD, Lam. de for., br. 5, f. 206. 20. IX; 4. X 1423.

73 Ako je u pitanju ista osoba, onda se jedino na ovom mjestu uz njegovo ime spominje i patronimsko prezime Jurašević. Dilemu u ovom slučaju izražava: Kurtović, 2005: 271-275.

skupini očito nije pretjeranu brigu zadavao živi svjedok koji ih je naknadno optužio za počinjena nedjela. Ionako je pojedinim optuženim pljačkašima prijetila smrtna kazna zbog ranijih prijestupa počinjenih na dubrovačkoj teritoriji, a izgubili su i pravo na svoju imovinu.

Već sutradan nakon ove opširne tužbe, podignuta je još jedna. Bokčin Dapković i Pribisav Bosjeković opljačkani su na povratku u Dubrovnik, a za to su optužili Radiča Miloševića i njegovu braću, pripadnike vlašskog plemena Riđana, kao aktere nasilnog otuđenja 43 grla krupne stoke, deset perpera novca i jednog predmeta izrađenog od bukovine. Prethodno su oštećene namamili u svoju kuću u Rudinama.⁷⁴

Eskalacija nasilja samo je slijed prethodnih razbojništava popraćenih upotrebom sile na trusnom pograničnom području. Prethodni mjesec su dvojica Obođana, Juralj Rajčić i Milas, zajedno sa drugim saučesnicima došli na dvjema barkama i opljačkali Ivana Kaldinovića. Zatim je Boljin Milošević iz Konavala optužio Ljubišu Tvrtkovića kako mu je govorio ružne riječi i nanio nožem težu tjelesnu povredu u predjelu potkoljenice, tako da mu je ostao veliki ožiljak. Optuženi je također Konavljaniin i podanik Radosava Pavlovića. Zbog posljedica ranjavanja Boljin je potraživao krvarinu.⁷⁵

Dubrovnici su pravilno procijenili predstojeće pogoršanje sigurnosne situacije. Kao vid predostrožnosti, konavôskom knezu stigao je nalog iz Malog vijeća za opskrbu utvrđenja Sokol dodatnim stražarima. Na osnovu prethodnog zahtjeva kaštelana tvrđave, stigao je i majstor sa pomoćnicima, zadužen za opravku pozadinskog dijela njegove kuće.⁷⁶ Incidenti su se nastavili nizati, nekada ozbiljniji, nekada manje ozbiljni. U posljednju kategoriju spadao je sljedeći: Rastišu Bogojevića napustio je sluga Radosav Pribilović iz Konavala i pri tom ga opljačkao, ukravši dvije srebrene čaše i tri srebrenjaka.⁷⁷

Potom su Pribisav Pripčić i Ratko Brajanović optužili Dobru Mersijevića iz Bačev Dola u Konavlima, dubrovačkog podanika i čovjeka plemića Gaudencije de Poze. Njemu su oštećeni dali na čuvanje dva konja za platu od jednog perpera mjesečno. Obje životinje su ukradene, zbog čega je ser Gaudencije Poza trebao obešteti Pripčića i Brajanovića do Uskrsa.

---

74 DAD, Lam. de for., br. 5, f. 207. 21. IX 1423. Rudine su planinsko područje koje se proteže između Gacka i Bileće u istočnoj Hercegovini, te na području općine Nikšić u današnjoj Crnoj Gori. Kroz Rudine je prolazio glavni trgovački put prema širem dubrovačkom zaleđu ka krajnjim destinacijama trgovaca.

75 Isto, f. 189v, 192v. 21. i 24. VIII 1423.

76 DAD, Cons. Min., br. 3, f. 87. 2. IX 1423.

77 DAD, Lib. Mal., br. 5, f. 322v. 4. IX 1423.

Put je protekao bez zabilježenih problema pa je Klapac nakon malo više od mjesec dana sklopio novi ugovor, zajedno sa još jednom odgovornom osobom Dubravcem Milićijevićem. Ponovo je destinacija Prijepolje, odnosno tamošnje utvrđenje, a radilo se o prijevozu devet tovara tkanina za trgovca Nikšu Laurentija po cijeni od šest perpera po tovaru. S obzirom da se radilo o rizičnom putu, vođiči su ugovorom upozoreni na moguće štete, krađu i nasilne postupke, a kao potencijalna opasnost navodili su se odbjegli Ragužani, te ljudi Kosača i Pavlovića u različitim mjestima po Bosni. U slučaju eventualne štete, ponosnici su bili dužni obeštetiti Nikšu. Iako su radili u otežanim okolnostima, robu su uspješno isporučili Bogdanu Petviću.⁸² Upravo prilikom implementacije ovog ugovora i prolaska karavane kroz Trebinje, došlo je do bliskog susreta Klapčeve družine sa razbojnicima, kada je propustio preuzeti ukradenog konja.

U sljedećem ugovoru sklopljenom istog dana u dubrovačkoj kancelariji su se kao potencijalna opasnost na putu navodili pobunjenici u Konavlima, te nasilni podanici Kosača i Pavlovića. Na taj način upozoren je vođa karavane Rasko Hrebeljanović, Klapčev saplemenik od Vlaha Perutinića, koji je preuzeo obavezu prevesti dva tovara tkanina do Foče za braću Ivana i Ivka Mladenovića po ukupnoj cijeni od 14 perpera.⁸³ Na moguće krađe i nasilja na putu upozoren je i Morovlah Herak Milošević prilikom preuzimanja odgovornosti za prijevoz 25 tovara tkanina i drugih stvari do Konjica po cijeni od četiri perpera i jednog groša po tovaru. Dobio je zadatak prevesti robu kvalitetnim konjima, bez mahana, kako ne bi došlo do oštećenja, pod uslovima kakvi su bez izuzetka vrijedili za prijevoz robe kroz područja Kosača i Pavlovića, Srebrenice i cijele Bosne, Novog Brda i cijele Sklavonije.⁸⁴

Klapac Stanković vratio se iz Prijepolja u Dubrovnik prije kraja septembra kada je sa bratom Stanojem sklopio još jedan ugovor o prijevozu tkanina i druge trgovačke robe. Nova ugovorena destinacija je Prijepolju susjedna Breza, a robu su prevezli po cijeni od sedam perpera i četiri groša po tovaru.⁸⁵ Podignuta tužba nije se negativno odrazila na Klapčev ugled i poslovanje, niti je ugrozila njegovu reputaciju sposobnog ponosnika.

---

82 Isto, f. 178. 3. IX 1423.

83 Isto, f. 178v. 3. IX 1423.

84 Isto, f. 182. 15. IX 1423. U izvornoj građi dubrovačke provenijencije pod terminom Sklavonija podrazumijevalo se područje Srbije.

85 Isto, f. 184v. 25. IX 1423.

Dubrovčani su sumnjali u dobre namjere vojvode Radosava jer je primao buntovnike na svoj teritorij. Posredstvom istih poklisara objašnjavali su mu kako prethodno nisu primali nijednog prebjega iz Trebinja i Konavala shodno ranije postignutom dogovoru. Isto su očekivali od njega – da ne prima izbjegle pobunjenike u svoj dio Konavala i na područje Trebinja. O toj vrsti dogovora posjedovali su validnu dokumentaciju ovjerenu njegovim visećim pečatom. Požalili su se kako su njihovi izbjegli pobunjenici, zajedno sa vojvodinim podanicima, činili velike štete dubrovačkim karavanama u vidu pljački *na vašoj teritoriji*, a osim toga, upadali su i u njihov posjed. Spomenuli su u tom kontekstu nedavni slučaj upada prijestupnika u dubrovački dio Konavala i pri tom izvršeno teško razbojništvo nad Nartičićem. Sav plijen završio je kod vojvodinih podanika u Trebinju, tačnije u kući Ratka Dragančića i njegove supruge.⁸⁶ Kao da su Dubrovčani mogli naslutiti predstojeće nemire, jer im se samo pola godine prije toga Pavlović obavezao vraćati prebjega,⁸⁷ na što su ga u novonastalim okolnostima podsjećali u više navrata.

Naveli su mu još jedan slučaj razbojništva na području Trebinja i poimenično spomenuli osumnjičene, bivše dubrovačke podanike i pobunjenike: Vukoslava Vukšića, Radiča Korjenića, Radosava i Jurja Račića. Tom prilikom spomenuti prijestupnici teško su ranili ponosnika Vukca Novakovića, Vlaha i čovjeka vojvode Sandalja, kome je prijetila opasnost da ostane bez noge.⁸⁸ Dakle, ponovo su se, nakon samo nekoliko dana, među optuženim razbojnicima spominjala ista lica, jedan pobunjenik čija je glava ucijenjena sa 300 perpera i trojica pobunjenika ucijenjena sa po 500 perpera. U svojim razbojničkim aktivnostima nanosili su teške tjelesne povrede, ovaj put osobi zaduženoj za sigurnost robe, čime su dodatno podigli ljestvicu drskosti. Riječ je o ljudima, za Dubrovčane okorjelim kriminalcima, kojima više nije bio moguć povratak u normalne životne tokove, pa im nanošenje

86 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 14v-15. 6. X 1423.

87 Bosanski velikaš obećao je tom prilikom sljedeće: и овѣтѣмъ градѣ Дѣбровникѣ ш-нихъ поль жѣпе Конавали не примити ни єднога ниѣхъ чловика Конаваланина на Трѣбинкѣ ни на нашѣ днѣ жѣпе Конавалске Стојановић, 1934a: 587-588, бр. 599, 600. 7. IV 1423.

88 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 14v-15. 6. X 1423. Pljačka karavane na području Trebinja desila se 4. oktobra. Istog dana zadužena su trojica oficijala za sastavljanje navedenog uputstva: *ser Martholo de Zamagno, ser Natalis de Proculo et ser Nicola Pe. de Poza*. DAD, Cons. Min., br. 3, f. 91v. 4. X 1423. Up. nap. 16 i 72 po pitanju ponavljanja imena optuženih prijestupnika čije su glave ucijenjene.

teških tjelesnih povreda nije predstavljao poseban problem. Vrijeme će vrlo brzo pokazati kako žalbe upućene direktno velmoži Radosavu Pavloviću nisu polučile konkretnim rezultatom. Naprotiv, stanje se dodatno pogoršalo.

Pogoršanje sigurnosne situacije

Konavle ostaju i dalje u žiži interesovanja, ali već od sredine oktobra moglo se čuti od ljudi bliskih Radosavu Pavloviću kako od pregovora o kupoprodaji željenih teritorija neće biti ništa. Radosav je odugovlačio i tražio rješavanje starih dugova Ivana Gondole i Ivana Crieve nakon čega su se Dubrovčani negodujući povukli iz daljih pregovora. Nisu željeli pristati na dodatne zahtjeve Pavlovića, te su izrazili zahvalnost Sandalju na njegovom aktivnom posredništvu od samog početka.⁸⁹ Još u starijoj historiografiji primjećeno je kako su pregovori iz 1423. propali jer je bosanski vojvoda postavljao uslove na koje Dubrovčani nisu mogli pristati. Pribojavali su se rivalske reakcije Sandalja Hranića ukoliko Radosavu Pavloviću isplate veću sumu novca za njegov dio Konavala. Bojazan je bila opravdana, pogotovo iz razloga što je Kosača istupao prijateljski, posredovao u trenutnom procesu pregovora i što je prethodno bez problema prodao svoj dio župe.⁹⁰

Zadatak da se stavi na raspolaganje i pomogne konavôskom knezu ser Andreu de Bondi dobio je viceknez i zapovjednik vojnih efektiva Mileta Vlaho. Morao se podrediti knezovoj komandi i postupati po njegovim naređenjima. Naređeno mu je uspostavljanje noćnih patrola po selima i organizacija straži po cijelom posjedu.⁹¹ Dok su se pregovori u ovoj fazi bližili neslavnom kraju, Dubrovčani su i dalje imali problema sa nesigurnom, isparcelisanom i vijugavom granicom u Konavlima. Došlo je do eskalacije nasilja kada su ljudi pobunjene braće Dragančić, a osim njih i ljudi braće Poznanović, Radetko Kovač i drugi iz Uskoplja, upali u dubrovački dio župe. Izvršili su pljačke popraćene nasiljem, ubili jednog čovjeka popa Radina i neke ranili, što je izazvalo veliko nezadovoljstvo. Radetko Kovač iz Uskoplja ranio je Stanca Miletića, dubrovačkog podanika iz Konavala. Spomenuti nasilnici pripadali su ljudima vojvode Radosava, zbog čega se o svemu obaviještavaju poklisari na njegovom dvoru, Goče i Georgio, koji prosljeđuju navedene žalbe. Osim

---

⁸⁹ Ђоровић, 1927: 90-94. Kurtović, 2009: 264-265. O dubrovačkom plemiću Ivanu Lamprinom de Crievi u daljem tekstu.

⁹⁰ Грџић, 1926: 32.

⁹¹ DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 16. 15. X 1423.

žalbi na pljačke i počinjena teška nasilja sa smrtnim slučajem i ranjavanjima, te ozbiljno narušenu sigurnost, poklisari su Radosavu Pavloviću posebno istakli kako su dubrovački podanici prepoznali izbjegle pobunjenike među njegovim ljudima.⁹²

Još jedan vojvodin čovjek bio je upleten u sljedeći slučaj. Radi se o Vukoti Drakulu u čiju kuću je odnešena ukradena roba. Počinilac krađe nekoliko odjevnih predmeta je Radoje Bosojević iz Trebinja za kojeg se navodi kako je obitavao zajedno sa konavôskim pobunjenicima. Radoje je otuđio bodež, dva šešira, raški ogrtač i košulju. Zbog počinjene krađe i saučesništva, obojicu ih je u tužbi spomenuo oštećeni Radojko Radatković iz Bielena.⁹³ Ovo je "sitna" krađa u poređenju sa prethodnim slučajem, ali ne i jedina.

Dvojica stanovnika trebinjskog Luga upali su u noćnim satima na područje Šumeta s ciljem pljačkanja. Riječ je o Branku Dabišivu Vraničiću i Vratku Juraševiću protiv kojih je oštećeni Božitko Nenojević podnio tužbu u kojoj je naveo da su mu upali u kuću te otuđili dvije koze i sljedeće alatke: lopaticu vrijednu tri perpera, sjekiru i kosijer vrijedni jedan perper, dvije mačete vrijedne tri groše. Odnijeli su također tri košulje vrijedne dva perpera i posudu soli srednje veličine.⁹⁴ Nesigurnost nije bila ograničena samo na područje trusnih Konavala sa isprepletenom granicom, nego se prenijela i na susjednu Župu dubrovačku, kako pokazuju oba prethodna primjera.

Zbog sve izraženije nesigurnosti u širokom luku istočnih dijelova dubrovačkog državnog teritorija, u Velikom vijeću usvojen je važan zakonski akt. Tiče se suodgovornosti u plaćanju vražde ukoliko bi se prilikom odbrane nekog područja počinili delikti za koje je nužno izmiriti krvarinu. Intencija zakona bila je podstaći vlastite podanike na odlučnije suzbijanje razbojnika bez bojazni da će pojedinci sami odgovarati za vraždu ukoliko ubiju ili rane nekog od prestupnika. Prema novom zakonu je, umjesto pojedinaca kao do tada, svaka kuća jedne oblasti bila dužna participirati u plaćanju krvarine.⁹⁵ Na taj način skidala se odgovornost sa jedne osobe i prebacivala na kolektivitet više ljudi jednog područja.

---

92 Isto, f. 19. 2. XI 1423. Up. nap. 72 gdje se prethodno u još jednoj tužbi spominju braća Dragančići u svojstvu pljačkaša i nasilnika. Nakon nekoliko dana pripremljena je još jedna instrukcija za poklisare Goče i Georgio u kojoj također piše šta trebaju reći vojvodi Radosavu o teškom incidentu sa smrtnim posljedicama. Up. nap. 105.

93 DAD, Lam. de for., br. 5, f. 226. 3. XI 1423. Vukota Drakul se i ranije spominjao kao prijestupnik sa područja Trebinja. Up. nap. 64.

94 Isto, f. 227. 7. XI 1423.

95 Grujić, 1926: 104. Up. *Ordo vrasde* usvojen 9. XI 1423. u: Недељковић, 1984: 136.

Zbog incidenata i čestih pljački uvele su se posebne odredbe o straži u Konavlima, pošto su evidentirane brojne štete u dubrovačkom dijelu župe. Počinjena zlodjela odmetnutih pobunjenika povod su za izdavanje naloga tamošnjem knezu, po kojem mora tokom noći iz sigurnosnih razloga boraviti u tvrđavi Sokol.⁹⁶ Zaduženi su službenici za pripremu odluke Vijeća umoljenih, a tiče se posebnih odredbi o straži u Konavlima.⁹⁷

Prethodno su neki od dubrovačkih podanika iz Župe dubrovačke oštećeni u pljačkama u neposrednom zaleđu. Božićko Ivanović je optužio Radivoja Rajkovića iz Trebinja za krađu šest goveda koje je lopov predao u ruke svog zemljaka Gostiše Gojakovića. U istom mjestu su Grubač Stojanović i njegov sin Miliša otuđili Ratku Pribiloviću ovna, četiri lakta raškog platna i šest dubrovačkih groša.⁹⁸ Još jedan dubrovački podanik iz Brena, Miloš Pribišić, optužio je Trebinjca Radohnu Vitojevića, čovjeka Dabišina Pribojevića, i Obrada Radišića, čovjeka Vlaha Regoja, za krađu vola u selu Bobovište.⁹⁹

Pogoršanje sigurnosne situacije nije se negativno odrazilo na poslovanje, tih mjeseci veoma aktivnog, Klapca Stankovića. Ponovo je preuzeo odgovornost za još jednu karavanu zajedno sa ranijim ortakom Dubravcem Milićijevićem, svojim saplemenikom od Vlaha Perutinića. Obojica su se obavezala kvalitetnim konjima prevesti onoliko tovara robe koliko pripremi njihov poslovni partner ser Paulo An. Sorgo, a kao krajnja destinacija navodi se Glasinac u Bosni. Ovaj ugovor interesantan nam je zbog toga što su se ponovo kao moguća opasnost na putu spominjali *Trebinjci i drugi loši ljudi, pljačkaši i gusari na putu do odredišta*. Ukoliko bi došlo do krađe ili oštećenja robe, ser Paulo je ugovorom tražio nadoknadu od ponosnika. Vjerovatno su ovo razlozi za podizanje cijena prijevoza, pa se Sorgo obavezao ponosnicima isplatiti osam perpera po tovaru.¹⁰⁰ Drugog razloga za povećanje cijene prijevoza robe

---

96 DAD, Cons. Rog., br. 3, f. 183v, 184v, 185v-186, 189v, 191v-192. 12., 21., 23. i 28. X; 15. i 20. XI 1423.

97 Izabrani oficijali su: ser Mateus de Gradi, ser Martolus de Zamagno et ser Pasqualis de Resti. DAD, Cons. Min., br. 3, f. 100v. 15. XI 1423.

98 DAD, Lam. de for., br. 5, f. 215, 218v. 10. i 17. X 1423.

99 Isto, f. 219. 18. X 1423. Naselje Bobovište nalazi se kod Ivanjice u blizini dubrovačke granice, odnosno uz područje Župe dubrovačke.

100 *Promittentes predicti Clappaç et Dubrauaç in solidi videlicet contra de ferre salmas predictas, omnibus corum periculis de istis de Tribigne, et de omnibus aliis malis hominibus robatoribus et gusariis usquam ad locum predictum.* DAD, Div. Canc., br. 42, f. 200. 30. X 1423. Dubrovački plemić Pavao Andrijin de Sorgo (oko 1395-1433) je posljednjih godina života od 1427. do 1433. tri puta bio knez. Umro je u Novom Brdu, a njegova grana porodice izumrla je 1456. godine. Vekarić, 2012b: 260-262

nema, jer je udaljenost od Dubrovnika do Glasinca čak malo kraća u odnosu na Prijepolje, gdje je Klapac prethodno naplaćivao šest perpera po tovaru, a potom do obližnje Breze sedam perpera i četiri groša. Vremenski uslovi također se nisu mogli do te mjere pogoršati da utječu na povećanje troškova transporta, osim ako nije u pitanju bila manja karavana za koju se još nije znao precizan broj tovara i prevoznih sredstava. Ugovorom nije navedeno koliko, ali su obje strane u trenutku sklapanja ugovora sigurno znale okviran broj.

Izgleda kako su se tih kriznih mjeseci samo isti ljudi od Vlaha Perutinića mogli pronaći kao pouzdani prijevoznici karavana. Dubravec Milićijević je očito uspješno obavio prethodni posao nakon čega je sklopio još jedan ugovor zajedno sa ranije spominjanim Herakom Miloševićem kao novim ortakom. Obavezali su se Stjepku Sergoloviću prevesti šest tovara različite robe bez oštećenja do foruma vojvode Sandalja u Goraždu. Do istog mjesta prevest će također jednog Stjepkovog konja natovarenog trgovačkom robom, kao i dvoje njegovih sluga o kojima će ponosnici voditi posebnu brigu. Stjepko će pokriti troškove ishrane slugama i za čitav posao isplatiti ponosnicima 27 perpera.¹⁰¹ Obojica ponosnika spomenuta su na ovom mjestu kao ljudi vojvode Radosava Pavlovića. Možda je to povoljna okolnost za njihov uspješan poslovni angažman u vremenu napetih odnosa, pogotovo ako imamo na umu prethodno teško ranjavanje ponosnika Vukana Novakovića, vazala vojvode Sandalja.

Posrednički angažman Ivana Crieve na drugom zboru

Osim promjene legislative radi efektivnije zaštite sopstvenih podanika, Dubrovčani su istovremeno nastavili aktivno djelovati na terenu. Zbog pogoršane sigurnosne situacije u Konavle je došao Ivan Lamp. Crieva sa zadacima da zajedno sa tamošnjim knezom održi još jedan zbor na kojem je trebao pružiti utješnu riječ dubrovačkim podanicima, a potom organizira adekvatne straže. Lojalnim podanicima u Konavlima je na novoodržanom zboru strogo zabranjen bilo kakav kontakt sa ozloglašanim pobunjenicima – niko ih nije smio savjetovati, davati im utočište, niti im pokazivati bilo kakvu naklonost.¹⁰² Ivan Crieva je bio veoma pogodna osoba za ovu vrstu misije jer je posljednjih godina bio u intenzivnom kontaktu sa Pavlovićima. Dodatni razlog za njegov angažman po pitanju pacifikacije i popravljanja opće sigurnosne

---

101 DAD, Div. Canc., br. 42, f. 206. 9. XI 1423.

102 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 21. 7. XI 1423.

situacije cijelog područja je što je dobro poznao prilike na terenu. No, Crievin put stjecanja iskustva i boljeg upoznavanja domicilnog stanovništva nije bio nimalo lagan.

Prethodno se početkom 1419. godine Sandalj Hranić požalio na Ivana Lampra Crievu optuživši ga da je držao njegovo selo zvano Perkinu u Konavlima u vremenu dok su Pavlovići kratkotrajno gospodarili cijelom župom. Kako je ovaj Crijevin postupak bio suprotan općim dubrovačkim odredbama, povela se široka istraga sa mnoštvom svjedoka. Prema jednom svjedočenju, Crieva je čak učestvovao u vojnim aktivnostima na strani bosanskog vojvode Petra Pavlovića, a protiv Sandalja. Inače, selo je prethodno pod upravom Kosača pripadalo slavenskom popu Radinu.¹⁰³ Dubrovački senat je početkom augusta 1419. presudio u korist popa Radina, priznavši sva prava Konavôske crkve. Nakon ovog, Crieva je ubrzo upao u sljedeći, još veći problem, kada ga je vojvoda Radosav, Petrov nasljednik na čelu roda Pavlovića, čak zatvorio zbog duga 1421. godine.¹⁰⁴ Upravo tokom aktuelnih pregovora iz 1423. godine vojvoda Radosav spominjao je dubrovačkim poklisarima Crievin dug želeći potenciranjem starih problema opteretiti pregovarački proces.

Razlog zbog kojeg se u novonastalim okolnostima angažirao Crieva je sljedeći: posredstvom poklisara Goče i Georgio Dubrovčani su ponovo tražili od vojvode Radosava Pavlovića zabranu boravka za prebjegle pobunjenike u njegovom dijelu Konavala. Naveli su i povod žalbe – ne samo da tu borave nego sa vojvodinih posjeda upadaju u dubrovačke posjede i pljačkaju. Razbojništva su počinili u selu popa Radina, gdje je jedan čovjek ubijen i mnogo drugih ranjeno. Poklisari su još jednom podsjetili Radosava na prethodno data obećanja i sklopljen ugovor kojim se uređuju slične situacije u slučajevima prebjega podanika obje strane. Ljudi Pavlovića su pratili pobunjenike i pružali im utočište, pa je za dubrovačku stranu neshvatljivo da ih vojvoda ne može u tome spriječiti.¹⁰⁵ Dakle, teška krivična djela u vidu pljački popraćenih čak

---

103 Prema zaključku Velikog vijeća iz 1374. godine, nijedan Dubrovčanin nije smio posjedovati niti primati neko selo za sebe ili drugoga u primorju od Boke kotorske do Neretve i u zaleđu do Nevesinja uključujući Trebinje i Konavle. Opširnije o tome, kao i o toku istrage protiv Crieve i evidentiranim svjedočenjima u: Динић, 1959: 140-143. Nakon izvršene diobe zemljišta ne spominje se više posjed prezbitera Radina, uz Crkvu sv. Jurja u Donjoj Gori. Navedeni su Ratko Popović sa šest zlatica zemljišta i Badanj Popović sa 12 zlatica. Грујић, 1926: 116.

104 Vekarić, 2012a: 193.

105 DAD, Lit. et com. Lev., br. 9, f. 22-22v. 8. XI 1423. Slučaj ubistva u selu popa Radina opisan je i u prethodnoj instrukciji poklisarima na dvoru Pavlovića. Up. nap. 92.

smrtnim slučajem i ranjavanjima počinjena su upravo u Perkinom Selu i evidentno je kako je ser Ivan Crieva u prethodnom periodu stekao autoritet među tamošnjim stanovništvom, što su dubrovačke vlasti nastojale iskoristiti s ciljem stabilizacije stanja na tom području.

Prekid pregovora u jesen 1423. godine

Osim gorućeg problema pružanja utočišta prijestupnicima, i dalje se provlačio slučaj zarobljenog plemića Paladina Gondole koji je dodatno opterećivao odnose, što se također spominje u uputstvu poklisarima na dvoru Pavlovića. Poklisari su ponovo tvrdili kako je ser Paladin nevin i molili su predvodnika roda Pavlovića da ga pusti iz zatvora. Također su se požalili na uvrede upućene njihovim trgovcima, te ga zamolili za intervenciju kako bi se izbjegao veći incident i skandal. Shodno svojoj političkoj i društvenoj poziciji, vojvoda bi trebao obezbijediti sigurnost ljudi i imovine. Iako je stanje na terenu bilo teško, poklisari su i dalje koristili prigodan diplomatski rječnik prema kojem su vojvodu Radosava nazivali *savršenim prijateljem* poput drugih barona u Bosni i Srbiji, ili kao što su bili njegov otac i brat prije njega.¹⁰⁶

Poklisari su obavijestili Sandalja kao posrednika u procesu kupovine drugog dijela Konavala o pogoršanoj sigurnosnoj situaciji na širem području i štetama koje čine pobunjenici, iako je vojvoda Radosav obećao poslati glasnika na lice mjesta s ciljem smirivanja stanja. Posebno su se žalili na Radoja Ljubišića, vazala Pavlovića, zahvaljujući kome je stanje u Trebinju postalo gore nego ikad otkako se vratio u taj kraj.¹⁰⁷ Pregovori oko kupovine drugog dijela Konavala izgubili su svaki smisao. Vojvoda Radosav je otežao proces a Dubrovčani nisu pristajali na dodatne zahtjeve, nego su insistirali na implementaciji dogovorenog.¹⁰⁸ Prekidom pregovora smanjio se intenzitet počinjenih krivičnih djela i došlo je do smirivanja tenzija.

Stavovi vojvode Radosava nisu ispunili očekivanja Dubrovčana naviknutih da na lakši način dolaze u posjed bosanskih teritorija u prethodnih četvrt stoljeća. Parcijalna kupovina župe u dva navrata dodatno je otežavala proces za razliku od kupovine Primorja 1399. godine. Nakon diplomatskog

---

106 Isto, f. 21v-22v.

107 Isto, f. 23. 8. XI 1423. Posljednji dio prethodno citirane instrukcije.

108 O tome, također na osnovu prethodno citiranog uputstva poklisarima, u: Kurtović, 2009: 265.

neuspjeha iz 1423. godine, pitanje kupovine drugog dijela Konavala ponovo je potisnuto kao i potreba za Sandaljevim angažmanom. Ovo područje duboko je sraslo sa svojim zaleđem i egzistiralo je u hijerarhijskoj strukturi srednjovjekovne Bosne, dok su dubrovački interesi podrazumijevali drugačiju strukturu sa zatvorenijim granicama na koje su se stari stanovnici Konavala teško navikavali.¹⁰⁹

Zaključak

Prilog prati tok i gušenje pobune u dubrovačkom dijelu Konavala i bijeg pobunjenika na bosanski teritorij pod kontrolom velmoža Pavlovića. Pobuna je predstavljala kulminaciju nezadovoljstva jednog dijela novih dubrovačkih podanika u već stečenom dijelu župe. Prema ranije ustaljenim obrascima, prilikom teritorijalnih proširenja Dubrovnika zatečeni vlasteličići su trebali izgubiti status slobodnih sitnih posjednika i izjednačiti se sa kmetovima. Dubrovčani su ipak morali odustati od ovakvog postupka prema slobodnim ljudima zbog specifičnosti Konavala i parcijalnog pristupa stjecanju ovog područja. Kako su u toku bili pregovori oko kupovine Pavlovića dijela župe, uzeli su u obzir interese vlasteličića i legalizirali njihov status. Time su željeli pridobiti naklonost sitnih posjednika u drugom dijelu Konavala koji su tek trebali steći. Zadržavanje privilegija za slobodne posjednike iz redova sitnog plemstva bila je taktička odluka privremenog karaktera.

Slobodnim posjednicima je u starom državnom okviru bilo bolje, a u novom nisu željeli izgubiti privilegije. Uspostavom dubrovačke vlasti nastupio je za njih period neizvjesnosti. Za razliku od bosanskih, unutar dubrovačkih društvenih odnosa nije postojala kategorija stanovništva kao što su seljaci slobodni posjednici – kod njih su svi ljudi iz ove društvene kategorije bili kmetovi. Bojazan vlasteličića za svojim statusom pokazala se u perspektivi potpuno opravdanom. Čim su Dubrovčani učvrstili vlast u cijeloj župi, vezali su ih za patrone, iako su im i dalje omogućavali posjedovanje nepokretne imovine. Prebjezi sa novostečenih dubrovačkih posjeda mogli su iskazati svoje nezadovoljstvo u predstojećim konfliktima.

Posmatrano sa dubrovačkog stanovišta, veze stanovništva Konavala sa zaleđem morale su se prekinuti radi stabilizacije nove vlasti, pa se pristupilo podjeli novostečene zemlje. Tranzicijski period nije prošao bez poteškoća.

---

109 Up. Isto, 266-268.

Implementaciju namjeravane diobe zemljišta prekinula je pobuna koja je brzom vojnom intervencijom ugušena. Kroz proces istrage na vidjelo je izašla i uspostavljena veza pobunjenika sa rivalskim Kotorom, gdje se upravo učvršćivala mletačka vlast. Izbjegli pobunjenici nastavili su kontinuirano praviti probleme kroz učešće u brojnim pljačkama zajedno sa drugim podanicima bosanske vlastele Pavlovića i u manjem omjeru podanicima Kosača.

U polugodišnjem periodu od juna do novembra 1423. godine intenzivne su intervencije dubrovačke vlade po ovom pitanju kod svojih susjeda. Poklisari Goče i Georgio redovno su prenosili žalbe vojvodi Radosavu zbog loših postupaka njegovih podanika po više osnova: drumskih razbojništava, pljačkaških upada na dubrovački teritorij, pružanja utočišta i saradnje sa izbjeglim pobunjenicima, iako je vojvoda prethodno obećao kako neće primati prebjege na svoj posjed. Osim počinjenih većih materijalnih šteta, bilježe se smrtni slučajevi i teške tjelesne povrede. U vrlo kratkom vremenskom intervalu ponavljala su se u više navrata imena istih prestupnika.

Prevladao je osjećaj opće nesigurnosti, pa su nove vlasti u već stečenom dijelu župe organizirale zborove stanovništva na kojima su direktno komunicirali sa lojalnim podanicima i uspostavljali straže s ciljem zaštite ljudi i imovine. Mijenjala se i legislativa radi lakše odbrane stanovništva. Prilikom pacifikacije trusnog područja Konavala Dubrovčani su angažirali autoritativne ljude sa iskustvom, od ranije poznate lokalnom stanovništvu.

THE KONAVLE REBELLION AND CONCOMITANT LARCENY IN THE SHADE OF NEGOTIATIONS OVER REPUBLIC OF RAGUSA OBTAINING THE PAVLOVIĆ PART OF THE COUNTY

SUMMARY

This paper follows the course and suppression of rebellion in the Dubrovnik part of Konavle after authorities had decided to perform land division on already acquired land. The paper also discusses the arrest of several suspects and their interrogation as well as the escape of rebels onto the Bosnian territory under the aristocrat Pavlović family. The rebels who escaped continuously caused trouble and participated in numerous robberies along with other vassals of Bosnian aristocrat families Pavlović and Kosača.

In the period of June to November of 1423, the Dubrovnik government intensified its interventions regarding this issue with frequent robbery charges following in Konavle and its hinterland, in the Trebinje region. Negotiations with Radosav Pavlović over purchase of the remaining part of Konavle were running simultaneously. The negative outcome of a series of negotiations in 1423 negatively affected the security of the wider territory.

Keywords: rebellion, petty nobility, council, army, robberies, violence, envoys, diplomacy.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku:
Acta Consilii Minoris, br. 3,
Acta Consilii Rogatorum, br. 3,
Diversa Cancellariae, br. 42,
Lamenta de foris, br. 5,
Liber Maleficiorum, br. 5,
Litterae et commissiones Levantis, br. 8.

Objavljeni izvori

Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine Urbis usque ad annum 1451), item Joannis Gundulae (1451-1484), (1893): Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. XXV. Scriptores, vol. II, Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, Zagrabiae.

Недељковић, Бранислав М. (1984): *Liber Viridis*, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење, књ. XXIII, Београд.

Statut Grada Dubrovnika (2002): Prir. A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik.

Стојановић, Љубомир (1934a): Старе српске *повеље и писма*, Дубровник и суседи његови, књ. I-1, Српска краљевска академија, Београд – Сремски Карловци.

Стојановић, Љубомир (1934b): Старе српске *повеље и писма*, Дубровник и суседи његови, књ. I-2, Српска краљевска академија, Београд – Сремски Карловци.

Vego, Marko (1964): *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. III, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.

Knjige, leksikoni

Ђирковић, Сима (1964): Историја средњовековне босанске државе, Српска књижевна задруга, Београд.

Ђирковић, Сима (1999): Збор, Лексикон српског средњег века, прир. Сима Ђирковић, Раде Михаљчић, Knowledge, Београд.

Динић, Михајло (1955): Државни сабор средњовековне Босне, САН, Посебна издања, књ. ССXXXI, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 13, Београд.

Hay, Denys (1989): *Europe in the fourteenth and fifteenth centuries*, Longman Inc., London and New York.

Храбак, Богумил (2003): “Риђани” и “Зубци”, у: Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. II, Архивар, Београд, 144-212.

Храбак, Богумил (2009): “Борач и Рогатица”, у: Из старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. VI, Архивар, Београд, 196-228.

Каретанић, Нико (2011): *Konavle u XV. stoljeću*, Matica hrvatska Konavle, Gruda.

Ковачевић – Којић, Десанка (1978): Градска насеља средњовјековне босанске државе, Веселин Маслеша, Сарајево.

Kurtović, Esad (2009): *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Historijske monografije, knj. 4, Sarajevo.

Милосављевић, Драгиша (2006): Средњовековни град и манастир Добрун, Дерета – Историјски музеј, Београд – Прибој.

Roller, Dragan (1955): *Agrarno – proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII. do XV. stoljeća*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 5, Zagreb.

Sedlar, Jean W. (1994): *East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500*, University of Washington Press, Seattle and London.

Ѕунјић, Марко (1996): *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo.

Тошић, Ђуро (1998): Требињска област у средњем вијеку, Историјски институт, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. 30, Београд.

Vekarić, Nenad (2012a): *Vlastela grada Dubrovnika, Vlasteoski rodovi (A – L)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 17, sv. 2, Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, Zagreb – Dubrovnik.

Vekarić, Nenad (2012b): *Vlastela grada Dubrovnika, Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 17, sv. 3, Serija: Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, Zagreb – Dubrovnik.

Članci, rasprave, zbornici

- Bojanovski, Ivo (1972): "Pavlovac na Prači (Kastelološka skica)", *Naše starine*, knj. XIII, Sarajevo, 71-76.
- Ђоровић, Владимир (1927): "Како је Радослав Павловић продавао Дубровчанима Конавље (1423-1427.)", *Годишњица Николе Чупића*, br. XXVI, Београд, 73-109.
- Динић, Михајло (1959): "Дубровчани као феудалци у Србији и Босни", *Историјски часопис*, br. 9-10, *Историјски институт у Београду*, Београд, 139-149.
- Грујић, Радослав (1926): "Конавли под разним господарима од XII до XV века", *Споменик Српске краљевске академије*, LXVI, Други разред, 52, Београд – Земун, 1-122.
- Каретанић, Нико (1999): "Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću", *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, br. 37, Dubrovnik, 9-31.
- Каретанић, Нико; Векарић, Ненад (1998): "Broj stanovnika Konavala od 15. do 20. stoljeća", u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, sv. 1 (ur. Vladimir Stipetić), *Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Dubrovnik, 101-110.
- Ковачевић – Којић, Десанка (2003): "Борач – средиште земље Павловића", u: *Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Академија наука и уметности РС, Научни скупови, књ. V, Одјељење друштвених наука, књ. 7, ур. Милан Васић, Бања Лука – Српско Сарајево, 47-64.
- Куртовић, Есад (2005): "Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja Hranića sa područja Vrsinja", *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti BiH*, knj. XXXIV, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 32, Sarajevo, 269-289.
- Мијушковић, Јованка (1961): "Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку", *Глас Српске академије наука и уметности*, CCXLVI, Одељење друштвених наука, нова серија, књ. 9, Београд, 89-130.
- Поповић, Марко (2002): "Средњовековни Добрун", *Старинар*, књ. LII/2, Београд, 93-116.
- Џивковић, Паво (1974): "Diplomatska aktivnost Braila Tezalovića", *Prilozi*, X/2, *Institut za istoriju*, Sarajevo, 31-53.
- Џивковић, Паво (1975): "Genealogija porodice Tezalovića iz Prače", *Pregled*, *časopis za društvena pitanja*, god. LXV, Sarajevo, 755-759.
- Џивковић, Паво (1980): "Kreditno – trgovačke veze Braila Tezalovića sa Dubrovčanima", *Zgodovinski časopis*, br. 34/3, Ljubljana, 299-311.

Dilberović Alija

BUK' A MEDRESA U MOSTARU

Sažetak: U periodu osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini došlo je do podizanja obrazovnih ustanova koje su nosile naziv buk'a. Jedna takva buk'a se nalazila i u Mostaru. O ovoj školi pisao je Hivzija Hasandedić, a nakon njega i drugi istraživači koji su se bavili obrazovnim ustanovama grada. Ostalo je, međutim, nepoznato kada je ova ustanova podignuta i čija je to zadužbina bila. Prijepis vakufname Mostarske buk'e pronašli smo u jednom rukopisu koji se nalazi u zbirci orijentalnih rukopisa Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Na osnovu vakufname mogu se saznati podaci o periodu gradnje, graditelju, karakteru škole i ostali detalji vezani za njeno materijalno održavanje. Ova vakufnama može dati doprinos u proučavanju historije školstva i obrazovnih institucija u Mostaru, ali i općenito proučavanju ovih manje poznatih obrazovnih ustanova koje su podizane u našoj zemlji u osmanskom periodu.

Gljučne riječi: buk'a, Ahmed-aga sin Abdullahov, Mostar, školstvo u osmanskom periodu, mostarske vakufname, daru-l-kurra, daru-l-hadis.

Uvod

U zbirci orijentalnih rukopisa Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine u Sarajevu čuva se izvjestan broj rukopisa koji potječu iz Mostara. Jedan od tih rukopisa je djelo iz područja epistolografije (*sakk*), a u kojem se nalaze uzorci o načinu pisanja molbi, predstavki, vakufnama i

slično.¹ Osim uzoraka pisanja vakufnama, u rukopisu se nalaze i prijepisi četiri vakufname koje se odnose na Mostar. To su prijepisi dvije Ćejvan Ćehajine vakufname, vakufname Omer havadže sina Džaferova iz Hadži Baline mahale i prijepis vakufname o izgradnji *časne buk'e u kasabi Mostar*. Ova posljednja je i najznačajnija. U literaturi koja se bavi historijom obrazovanja u Bosni i Hercegovini u osmanskome periodu navodi se da je postojao određen broj obrazovnih ustanova koji su nosili naziv buk'a, a od kojih je jedna bila i u Mostaru. O Mostarskoj buk'i osnovne informacije iznio je Hivzija Hasandedić na osnovu tada dostupnih izvora. Ona je u literaturi poznata kao Buk'a medresa. Pošto je nedostajala vakufnama, ostali su nepoznati podaci o tačnom periodu njene gradnje, graditelju, karakteru škole i ostali detalji vezani za njeno materijalno održavanje. Na osnovu vakufname se sada mogu saznati i ovi podaci koji su nedostajali, te tako dobiti jedna koliko-toliko potpunija slika ove obrazovne ustanove. Također, ova vakufnama može poslužiti kao prilog proučavanju historije školstva i obrazovnih institucija u Mostaru, ali i općenito proučavanju ovih manje poznatih obrazovnih ustanova koje su podizane u našoj zemlji za vrijeme osmanske vladavine.

O pojmu *buk'a*

Riječ buk'a (بقعة) je arapskog porijekla i znači komad tla ili područje, kraj, pokrajina, zemlja, fleka itd., ali i dio zemlje koji se na jedan očigledan način izdvaja od svoga okruženja.² Ova je riječ spomenuta i u Kur'anu kao *el-buk'atu-l-mubâreke* ili blagoslovljeni kraj, a odnosi se na onaj predio na kojem je Bog razgovarao s poslanikom Musaom (Mojsije). Ovaj termin se upotrebljavao u raznim dijelovima islamskoga svijeta, ali je u različitim vremenskim periodima imao različita značenja. Tako se, naprimjer, može naći da se termin buk'a mogao odnositi na više različitih objekata religijskog karaktera, poput turbeta, zavija ili obrazovnih ustanova.³

-
- 1 Lavić, Osman, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa NUB BIH*, London-Sarajevo, 2011, 455-461. Riječ je o rukopisu R-185. Djelo je promijenilo više vlasnika, no sudeći po sadržaju, bilješkama i potpisima većinu sadržaja napisale su osobe koje potječu iz Mostara.
  - 2 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Sarajevo, 1999, 108.
  - 3 İpşirli, Mehmet, Buk'a, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Istanbul, 1992, 386-387; dostupno online na <https://islamansiklopedisi.org.tr/buka>

Buk'a u značenju turbeta ili mauzoleja koristi se uglavnom na području Irana. U Iranu danas postoji mnoštvo turbeta i grobnica vjerskih velikana koje nose taj naziv. Te buk'e se mogu naći u samim gradskim središtima ili u udaljenim i ruralnim mjestima, dok se neke od njih nalaze u samom mezarju, a katkada su bile jezgra oko kojih su se razvila čitava nova mezarja. U prošlosti se naziv buk'a nije odnosio samo na grobnice već i na objekte ili kompleks objekata poput medresa, džamija i najčešće sufijskih zavija ili hanikaha. Već u XI stoljeću ovaj termin je u perzijskom jeziku poprimio značenje „svetog mjesta“.⁴ Značajan broj hanikaha, džamija, medresa i turbeta podignutih na području današnjeg Irana su označeni kao buk'e. O tome svjedoče sačuvani epigrafski zapisi o njihovoj gradnji.⁵ Termin buk'a ovdje, po svemu sudeći, ukazuje na samu građevinu, ali, shodno značenju termina, građevinu koja se svojom posebnosti ili značajem izdvaja od drugih u okruženju. Najviše je slučajeva da su ovim terminom označavane sufijske zavije ili hanikasi, te je postepeno došlo do toga da je termin buk'a postao sinonim za sufijsku ustanovu.⁶

Objekti u kojima se njegovao sufijski nauk i način života označavani su različitim terminima. U arapskom govornom području i u jugozapadnom dijelu Irana koristio se termin ribat, a u Horasanu perzijski naziv hanikah, no u ovim područjima pored ovih naziva su korišteni još termini zavija, buk'a, duvejra, pa čak i medresa.⁷ Dakle, termin buk'a se pojavljuje kao naziv, ili jedan od naziva, za sufijsku ustanovu, doduše ne toliko čest kao termini hanikah, tekija i zavija. Najstariji, nama poznati, primjer upotrebe riječi buk'a odnosi se upravo na jednu sufijsku ustanovu koju je podigao perzijski sufija Ebu Ishak Kazaruni (u. 1035) u Kazarunu u blizini Širaza. Ova ustanova je podignuta u X ili XI stoljeću, a uporedo s riječju buk'a korišten je i naziv ribat.⁸ Osim sufijske, ova buk'a je imala i važnu socijalnu funkciju jer je pružala hranu i konačište siromasima i putnicima, ali i vojnu funkciju jer je organizirala povremene vojne pohode na pogranična područja Bizantije. Nakon smrti šejh Kazarunija,

---

4 Algar Hamid, Boqa, *Encyclopedia Iranica*, VOL IV, fasc. 4, 1989, 356-366; dostupno online na www.iranicaonline.org/articles/boqa-plur. Algar navodi i primjer poznatog perzijskog učenjaka i komentatora Kur'ana Majbudija (XII st.) koji je crkvu u Sani u Jemenu koju je izgradio Abraha nazvao buk'om.

5 O'Kane, Bernard, Tāybād, Turbat-i Jām and Timurid Vaulting, *Journal of Persian Studies*, Vol. 17, 1979, 94.

6 *Ibid.*, 94-95.

7 Karamustafa, Ahmet, *Sufism, The formative period*, Edinburgh University Press, 2007, 121.

8 Algar Hamid, Boqa, 359.

ova buk'a je uključivala i njegovu grobnicu, a već za njegova života njegovi učenici su podigli preko 60 ovakvih ustanova širom Perzije.⁹

Drugo veliko područje, osim Irana, gdje je termin buk'a bio prihvaćen i veoma rasprostranjen je bila Anadolija. Na osnovu epigrafskih zapisa se već od XII stoljeća mogu naći objekti koji su označeni kao buk'e, a bila je riječ o zavijama, grobnicama značajnih sufija i medresama. Najstariji primjer je Yaği Basan medresa podignuta u Niksaru 1157. godine.¹⁰ Također, ima slučajeva da ovaj termin označava konačište ili musafirhanu, poput buk'e Daru-l-Raha podignute u Sivasu (Turska) 1320. godine.¹¹

Vremenom je došlo do toga da se termin buk'a uglavnom počeo odnositi na obrazovne ustanove. Za vrijeme seldžučke vladavine u mnogim gradovima Anadolije podignut je značajan broj buk'a koje su djelovale kao obrazovne institucije. To su bile ustanove koje su se najvjerojatnije nalazile na nivou između medrese i osnovne škole. Obrazovne ustanove takva naziva su se, osim u Anadoliji, mogle naći i u Siriji, Palestini i Egiptu.¹²

Tradiciju gradnji buk'a nastavile su i Osmanlije. Ima primjera da se i u osmanskom periodu ovaj termin odnosio na razne vjerske objekte poput tekije koju je podigao sultan Fatih u Bursi 1479. godine, Ješil džamije u Bursi podignute 1419. godine,¹³ ili Buk'a mesdžida na Rodosu podignutog 1543.

---

9 Hanif N., *Biographical Encyclopaedia of Sufis: Central Asia and Middle East*, Sarup & Sons, New Delhi, 2002, 432-433.

10 O'Kane, Bernard, *Täybād, Turbat-i Jām and Timurid Vaulting*, 95.

11 Wolper, Ethel Sara, *Cities and saints: Sufism and transformation of urban space in medieval Anatolila*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 2003, 47. U vakufnami se spominje da je buk'a bila namijenjena ljudima vjere (*suleha ehlu-d-din*), siromasima (*fukara*) i potrebitim (*mesakin*), no autorica na osnovu vakufname smatra da se radi o sufijskoj zaviji, pa je riječ *fukara* prevela kao *putujući mistici*, a *mesakin* kao *razni derviši i askete*. Smatramo da ovakav prevod nije adekvatan. Navedeni termini prije ukazuju na socijalno-humanitarni karakter ove buk'e, a ne na sufijski. Moguće je da je ova buk'a kasnije dobila sufijski karakter, no prvobitno to ona nije bila.

12 Ipşirli, Mehmet, Buk'a, 387.

13 Sultan Mehmed Fatih je zapravo obnovio buk'u koju je podigao sultan Bajezid za dervişe koji su slijedili tarikat već pomenutog Ebu Ishaka Kazarunija. U hronogramu je navedeno da je ovu buk'u sagradio sultan Bajezid, a da ju je obnovio sultan Fatih 884/1479. godine. U vakufnami sultana Bajezida iz 802/1400. godine spominje se samo naziv zavija (Erzi Adnan, Bursa 'da Ishaki dervislerine mahsus zaviyenin vakfiyesi, *Vakiflar dergisi*, sayı II, Ankara, 1941, 424-425). Naziv buk'a za Ješil džamiju nalazi se na kaligrafskom zapisu iznad džamijskih vrata (Kunter Halim Baki, *Kitabelerimiz, Vakiflar dergisi*, sayı II, Ankara, 1941, 439). Ova oba rada su dostupna na <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/202972>.

godine.¹⁴ Izgleda, ipak, da je termin buk'a najvećim dijelom označavao objekat koji je imao obrazovnu svrhu i koji je kao takav imao svoj status unutar obrazovnog sistema.

Obrazovni stepen osmanskih buk'a u XVI stoljeću

U osmanskoj državi sistem obrazovanja bio je stepenovan po djelima koja su se izučavala i po primanjima muderrisa. Najniži stepen su bile *ibtidai haridž* medrese gdje je dnevna plaća muderrisa bila 20 akči. Zatim su dolazile medrese od od 25, 30, 40, 50 i 60 akči dnevno, a najviši stepen su bili Sulejmanija i Daru-l-hadis od 60-100 akči dnevno.¹⁵ Kada je riječ o karakteru buk'a, smatra se da su to bile medrese nižeg stepena u kojima je dnevna plata profesora bila niža nego u običnim medresama za otprilike oko 10 akči, i da profesoru kome je dodijeljeno mjesto u buk'i preduvjet za rad nije bio pripravnička služba, *mulazemet*.¹⁶

Postoji više primjera iz XVI stoljeća koji svjedoče da je bilo riječ o obrazovnim ustanovama. Naprimjer, Kızılbey medresa u Ankari označena je buk'om jer je tako navedeno u vakufnami, a u istom gradu bila je i Selimija buk'a također kao obrazovna ustanova. U Egiptu je kadiji fermanom bilo naređeno da mjesto u medresama i buk'ama dobiju osobe koje su učene, a ne nekompetentne. Također, bilo je slučajeva da je isti muderris predavao i u medresi i u buk'i, poput jednog muderrisa koji je predavao u Halepu u Siriji u medresi od 25 akči, a dobio je i mjesto predavača u buk'i Hidžaziji od osam

---

14 Çelebi, Evliya, *Gunumuz Turkcesiyle Evliya Celebi Seyahatnamesi*, 9. kitab, 1.cilt, Yapi Kredi Yayinlari, Istanbul, 2011, 274-275. U ovom djelu nalazi se još jedan zanimljiv primjer. Çelebija je prilikom posjete Velikoj džamiji u Halepu donio hronogram (tarih) koji je bio ispisan iznad hanefijskog mihraba, jednog od četiri džamijska mihraba, u kojem je bilo napisano da je *izgradnju ove buk'e naredio Sultan Kalavun*. Dakle, postoji slučaj da je čak i mihrab označen kao buk'a. Kalavun je bio memlučki sultan koji je vladao Egiptom od 1279 do 1290. godine.

15 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 32-33, 91-93; Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, IKC Mostar, 199, 28-30.

16 Ipşirli, Mehmet, *Buk'a*, 387. Student koji završi Sahnı seman ili Sulejmaniju, najviše rangirane škole u državi, mogao je dobiti zvanje *mulazima* ili pripravnika i kao takav prijavio bi se kod kazaskera i čekao naimenovanje. To iščekivanje zvalo se *nevbet*. Prvo postavljanje za onoga ko ode u prosvjetu bilo je na nekoj od haridž medresa s plaćom od 20 akči. Dalji napredak zavisio je od njegove sposobnosti (Nakičević Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 87, 94.).

akći. Sličnih slučajeva je bilo i u Damasku, Hami i Marašu.¹⁷ Kao primjer može se navesti i registar o poslovanju vakufa na području Tokata (Turska) također iz XVI stoljeća. U registru se osim medresa, džamija, mesdžida, zavija i hanikaha spominje i nekoliko buk'a, a koje su bile obrazovne ustanove. To su Emirova buk'a sa platom muderrisa od 10 akći, Buk'a kadije Omera, Daru-l-hadis buk'a sa platom od 5 akći, Kamerije buk'a sa platom muderrisa od 19 akći. Spominje se i Düz Bedreddin medresa, ali u njenom opisu se kaže da je to buk'a s platom profesora od 3 akće.¹⁸ Međutim, o nastavnom sadržaju i duljini obrazovanja u ovim obrazovnim ustanovama nema podataka.

Buk'a medrese u osmanskoj Bosni

S Osmanlijama dolazi do gradnje buk'a i u našim područjima. O njihovom prisustvu i karakteru pisao je Omer Nakičević. On je ukazao na to da je ekonomski element imao odlučujuću ulogu pri podizanju ovih škola i da su to bile veoma jednostavne građevine koje su se uglavnom sastojale od samo jedne prostorije u kojoj su se održavali nastava i predavanja (dershana) i koje nisu imale druge prateće objekte. Prema njegovim istraživanjima, to su bile škole koje su bile na višem nivou od mekteba ili na nivou nižih medresa, ali i je mogla biti riječ i o stručnim školama. Pod pojmom stručna škola misli se na zavode specijalizirane za izučavanje samo jedne grane islamskih nauka, a to su najčešće bili daru-l-hadis, zavod za izučavanje islamske tradicije, odnosno Poslanikovih hadisa, i daru-l-kurra, zavod za izučavanje pravilnog učenja Kur'ana. Po Nakičevićevom mišljenju, buk'a bi, pored ove dvije, bila treća stručna škola, ali je ona bila nižeg ranga u odnosu na daru-l-hadis i buk'a je, ustvari, pripremala učenike za obrazovanje na daru-l-hadisu.¹⁹

Zabilježeno je da su buk'e postojale u Sarajevu, Banjoj Luci, Nevesinju, Jajcu i Mostaru, a vjerovatno ih je bilo i u nekim drugim mjestima. U Sarajevu je postojala jedna koju je 1562. godine podigao hadži Osman. Osmanski putopisac Evlija Čelebija navodi da se nalazila iznad Careve ćuprije i da je bila veoma posjećena. Ova buk'a izgorjela je u velikom požaru prilikom

---

17 Ipsirli, Mehmet, Buk'a, 387.

18 Üstek, Fatma, *Tokat Merkez Kazası Vakıf Kayıtları: H. 984 (M. 1576) Tarihli Defter-i Evkâf-ı Rum*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1985, 92-95.

19 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 108-111.

napada habsburškog generala Eugena Savojskog na Sarajevo u oktobru 1697. godine, a na njenim temeljima je Ibrahim Misrija podigao drugu predavonicu, dershanu. Plaća predavaču je bila 15 akči.²⁰ Čelebija je spomenuo ovu buk'u u poglavlju o sarajevskim mesdžidima, gdje je naveo da ima 100 mesdžida i buk'a (*mesadžid ve buk'alar*).²¹ Razlog zašto su spomenuti zajedno može biti njihova arhitektonska sličnost, ali i zbog toga što se najvjerovatnije i u buk'ama obavljala molitva. Možda je ova buk'a bila identična *buk'a salihijji*, koja se spominje u jednom dokumentu iz prve polovine XVIII stoljeća, a koja je uništena prilikom spomenutog napada generala Savojskog.²²

U Sarajevu je postojao još jedan objekat koji je označen kao buk'a. Nije bila riječ o obrazovnoj ustanovi, već o mevlevijskoj tekiji koja se nalazila na obali Miljacke. Povodom njene obnove 1782. godine pjesnik Razi je sastavio tarih u kojem se kaže: *Ova je građevina podignuta za dervişe, (Kao) mjesto (buk'a) za molitvu Stvoritelju svjetova.*²³ Ovo bi moglo poslužiti kao dokaz da

---

20 *Ibid.*, 109-110.; Čelebija Evlija, *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo, 1967, 109.

21 Čelebi Evliya, *Seyahatnamesi*, vol. 5, Istanbul, 1315/1897, 431. Ovo djelo je na osmanskome turskom jeziku i može se naći na stranici archive.org/details/evliyacelebisey05evliuoft. Također, u izdanju *Seyahatname* koja je transkribovana na latinično pismo, a koje je kao izvor imala rukopis djela u poglavlju o sarajevskim mesdžidima, navedeno je da ima 100 mesdžida, buk' a i zavija. Riječ zavija nije spomenuta u izdanju iz 1897. godine. Navedimo i primjer beogradskih mesdžida iz istog transkribovanog izdanja. U beogradskom Donjem gradu je Čelebija imenovao nekoliko mesdžida od kojih su neki označeni kao mesdžidi, neki kao buk' e, a neki kao zavije (Čelebi Evliya, *Evliya Celebi Seyahatnamesi*, 5. kitab, Yapi Kredi Yayinlari, Istanbul, 2001, 191, 218). U prijevodu *Putopisa* ovo su sve bili mesdžidi, a tako je i u izdanju iz 1897. godine na osmanskome turskom.

22 Popara, Haso, „Zaboravljeni muderris, muftija, munla, vaiz i vakif Ahmed ibn Mustafa Logavija 1650?-1717.“, *Anali GHB* 2017; 46 (38), Sarajevo, 2017, 138.

23 Mujezinović, Mehmed, „Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu“, *Naše starine*, III, 1956, 246. Potrebno je, također, spomenuti i podatak da je u vakufnami bosanskog sandžak-bega Firuz-bega, koji je bio na toj dužnosti od 1505. do 1512, navedeno da je on podigao jednu buk'u koja je bila musafirhana. Vakif je odredio „da se izgradi časna buk'a za putnike koji dolaze i odlaze i za druge na mjestu gdje treba, a da se ostatak nakon završetka gradnje buk' e za hranu siromašnim i ubogim, putnicima i drugim“ (Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, 159-160). Ova vakufnama je, izgleda, napisana u periodu dok je on bio na dužnosti u Bosni, no nejasno je da li je ova buk'a podignuta u Sarajevu. Među Firuz-begove vakufe u Sarajevu nabrajaju se medresa, mesdžid, hamam, kuće i dućani, ali ne i buk'a, odnosno musafirhana. Ako je ona zaista podignuta u Sarajevu, onda bi to bila najstarija buk'a u našim krajevima i to ne bi bila obrazovna ustanova. Recimo i to da se u spomenutom registru vakufa iz Tokata iz XVI stoljeća spominje i vakuf Firuz-bega. U tom gradu on je 1485. godine podigao i uvakufio jedan hamam. Od prihoda su isplaćivani službenici vakufa, zatim je trebalo poslati svake godine 500 akči u Medinu i ondje ih podijeliti, a ostatkom prihoda bi raspolagali mutevelije vakufa Firuz-begove džamije u Istanbulu i medrese u Havzi.

se i u našim krajevima prilikom sastavljanja tariha koristio termin buk'a, koji je označavao različite vjerske objekte, a u ovom slučaju jednu tekiju.

Buk'u u Banjoj Luci podigao je Ferhad-paša Sokolović 1587. godine u blizini svoje džamije. To je bila jedna prostorija predavaonica u kojoj je muderris trebao biti hatib ili imam džamije. Vakif je odredio da predavač ima dnevnu platu u iznosu od 15 akči, a kasnije je vakufnamom odredio da kada se vakufski prihodi povećaju da se na tom prostoru podigne medresa od 12 soba i da se muderrisu isplaćuje 25 akči dnevno, ali i da navedena učionica buk'a dalje nastavi služiti kao daru-l-hadis.²⁴

Jedna buk'a postojala je i u Jajcu. To je Hadži Mehmedova medresa ili Buk'a. Podigao ju je hadži Mehmed Jajčanin koji je ostavio vakuf iz čijih su se prihoda plaćali profesori i drugi službenici ove škole. Ova buk'a se nalazila u tvrđavi i jedini poznati muderris bio je Hasan-halifa koji je na ovu dužnost postavljen sultanskim beratom početkom džumade-l-ahira 1103, odnosno u februaru 1692. godine.²⁵

U Nevesinju je Ali-efendija sin hadži Muhammedov prije 1044/1635. godine podigao daru-l-kurra, koji se spominje i kao buk'a. To je bila škola za izučavanje pravilnog učenja Kur'ana na čijem se čelu nalazio šejhu-l-kurra s platom od 20 akči dnevno, a peterica učenika su dobijala 2 akče dnevno.²⁶ U vakufnami, međutim, termin buk'a se ne spominje, već samo daru-l-kurra.²⁷ Ipak, ova će škola biti poznata kao buk'a. Tako je poznati Nevesinjac Šaban sin Velijuddinov, dok je bio egipatski kadija, uvakufio oko 1640. godine jedno djelo za učenike i ulemu u kasabi Nevesinju i uvjetovao da se to djelo čuva u buk'i koju je podigao pomenuti Ali-efendija sin hadži Muhammedov.²⁸ Evlija

---

24 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 110-111; Kasumović Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, 206.

25 Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, sv. II, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998, 276.

26 Hasandedić, Hivzija, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, 134.

27 AHNK, R-51, fol. 56/b, 57/a, 57/b.

28 Ramić, Jusuf, *Bošnjaci u Egiptu u vrijeme tursko-osmanske uprave*, El-kalem, Sarajevo, 2012/1433, 56; Dobrača Kasim, *Katalog arapskih, turskih, perzijaskih i bosanskih rukopisa*, sv II (drugo izdanje), London - Sarajevo, 1423/2002, 306. Autor u svome djelu ovu buk' u, za koju kaže da je bila daru-l-kurra i daru-l-hadis, naziva i tekijom. Rečeno je da buk' a označava i ovu sufijsku ustanovu, no u ovom slučaju to ne može biti tačno. Nevesinjska buk'a je bila samo daru-l-kurra i daru-l-hadis, a ne tekija. On se vjerovatno poveo za prijevodom bilješke kadije Šabana donesen u Katalogu u kojoj je riječ buk'a prevedena kao tekija, a nakon nje stavljen znak pitanja i u zagradi napisana riječ buk'a.

Čelebija je prilikom prolaska kroz Nevesinje zabilježio da se ova ustanova nalazila u jednoj prostranoj zgradi pod velikom kupolom u blizini harema Veli-agine džamije i da je to bila daru-l-kurra i daru-l-hadis.²⁹ Pošto se u vakufnami daru-l-hadis ne spominje, vjerovatno je on uspostavljen nešto kasnije.

Dileme u vezi s Mostarskom buk'a medresom

U Mostaru je prema dostupnim izvorima postojala samo jedna buk'a, a o njoj je osnovne podatke donio Hivzija Hasandedić. On je napisao da je na uglu Karađoz-begove i Glavne ulice osnovana, ne zna se koje godine, ali prije 1800, ustanova za izučavanje Kur'ana koja se zvala Daru-l-kurra, a koja je posljednjih decenija XIX stoljeća bila poznata kao Buk'a medresa. Ova ustanova je imala četiri prostorije i veliko dvorište koje se prostiralo sve do Karađoz-begove medrese. Nije poznato čija je zadužbina, ali postoje indicije da je podignuta iz sredstava Karađoz-begovog vakufa jer se nalazi u blizini njegove džamije i medrese. Medresa je radila sve do 1907. godine. Njen posljednji muderris bio je Mustafa Dizdar. Zgrada ove Buk'a medrese je adaptirana 1913. godine, ali je sačuvan njen prvobitni izgled, čak je sačuvana i kupola glavne prostorije. U zgradi Buk'e radio je i jedan mekteb sve do 1910. godine.³⁰ Kao izvor su Hasandediću poslužili vakufnama Mahmud-efendije Ćišića iz 1848. godine u kojoj se spominje Buk'a kao jedna od četiri mostarske medrese za koje je ovaj vakif ostavio sredstva za održavanje, i dokumenti Vakufskog povjerenstva Mostar iz 1907. i 1913. godine u kojima se spominje adaptacija Buk'a medrese.

Kod kasnijih istraživača došlo je, međutim, do poistovjećivanja spomenute Buk'e s mostarskom medresom Ibrahim-efendije Roznamedžije. Tako je Omer Nakičević napisao da je Buk'u u Mostaru podigao Roznamedži Ibrahim-efendija, a to je daru-l-kurra i daru-l-hadis zvana Buk'a medresa u Karađoz-begovoj mahali.³¹ Da je poistovjećivanje ove dvije medrese pogrešno, dokaz je vakufnama Mahmud-efendije Ćišića u kojoj je navedeno da je vakif određena sredstva namijenio za Karađoz-begovu medresu i šadravan

---

29 Hasandedić, Hivzija, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, 134.

30 Hasandedić, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, IKC Mostar, 2005, 93.

31 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 111. Pozivajući se na ove Nakičevićeve navode, to je isto ustvrdio i Ismet Kasumović u dijelu u kojem je navodio mostarske medrese (Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, 197).

ispred nje, za medresu koja se nalazi u rahmetli Roznamedži hadži Ibrahim-efendijinoj mahali, za medresu poznatu kao Buk'a koja se nalazi u Karađoz-begovoj mahali a koja je izvorno bila daru-l-kurra, za novoizgrađenu tevfik? medresu koja se nalazi u Hadži Balinoj mahali.³² Riječ je, dakle, o dvije različite medrese koje se nalaze u dvjema različitim mostarskim mahalama. Također, iz dokumenta Vakufskog povjerenstva kojeg je Hasandedić koristio kao izvor saznaje se da je Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu odbio zahtjev mostarskog Vakufskog povjerenstva za nadogradnju Buk'a medrese i naložio da se spomenuta medresa ima pretvoriti u dućane. Naloženo je da se u tu svrhu probije zid medrese i naprave vrata prema Glavnoj ulici.³³ Dakle, u Buk'u se ulazilo iz Karađoz-begove ulice, te je zato i navedeno da se nalazi u spomenutoj mahali. Te dvije prostorije od kojih su napravljeni dućani su bile predavaonice koje su, vjerovatno, do tada imale prozore koji su gledali na Glavnu ulicu.

Poznato je, također, da je u Buk'i predavao i poznati mostarski učenjak Ibrahim Opijač (u. 1724). Taj podatak se nalazi u bilješci koju je Opijač ostavio u jednom rukopisu gdje je naveo da je u mjesecu ramazanu 1128, odnosno u avgustu 1716. godine, počeo raditi kao muderris u Buk'i i naveo djela po kojima je predavao.³⁴ Ova bilješka je ujedno i najstariji pomen na Mostarsku buk'u. Dodatne podatke o ovoj školi iznio je Jusuf Mulić prema kojima se Buk'a medresa od početka austrougarske vladavine do kraja 1907. godine vodila u

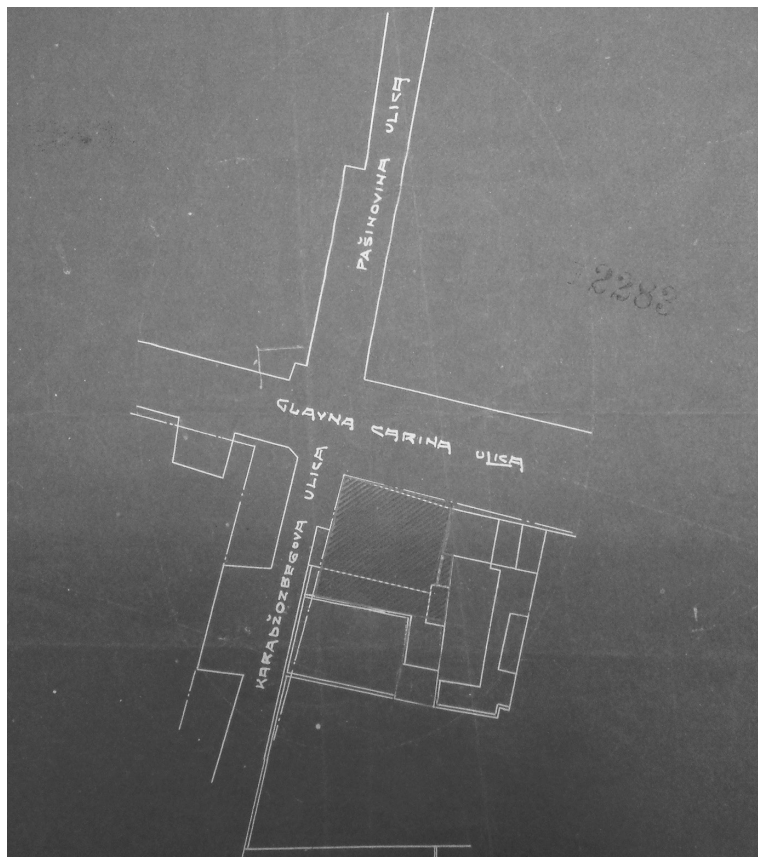
---

32 GHB, Sidžil vakufnama, br.1, str. 49, red. br. 298. Termin daru-l-kurra se odnosi na Buk'u, a ne na Roznamedžijinu medresu. Zanimljivo je da je u originalu vakufname napisano da se ova posljednja novoizgrađena medresa nalazila u Hadži Balinoj mahali, a ne da je to bila Hadži Balina medresa kako je to navedeno kod Hasandedića, a što su kasnije preuzeli svi kasniji autori koji su pisali o obrazovnim ustanovama Mostara. Postavlja se pitanje da li je Hadži Bali uopće sagradio medresu, odnosno da li je ona izgrađena iz sredstava njegova vakufa i da li je nosila taj naziv? Ta je medresa, izgleda, dobila taj naziv jer se nalazila u spomenutoj mahali. Ko ju je zaista sagradio nije poznato. Istina, u Čišićevoj vakufnami spominje se i medresa u Roznamedžijinoj mahali, a ne naziv medrese. Međutim, medresa pod tim nazivom spominje se već polovinom XVII stoljeća, baš kao što se spominje i kao Roznamedžijin hanikah.

33 Arhiv Vakufskog povjerenstva Mostar, 980/1913

34 Omer, Mušić, „Ibrahim Opijač Mostarac“ *POF*, X-XI, Sarajevo 1961, 32. Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, 441. Opijač je naveo da se Buk'a nalazi na mjestu koje se naziva Tepa. U Mostaru su postojale Velika tepa, koja je obuhvatala područje oko Čejvan Čehajine džamije, i Mala tepa, koja i danas postoji. No, postoji mogućnost da se Tepom zvao veći dio Titove (Glavne) ulice. Na tu mogućnost lociranja područja tog naziva ukazao mi je i gosp. Šemsudin Serdarević koji se bavi istraživanjem kulturne historije Mostara.

svim statistikama muslimanskih škola. U nju je 1907. godine, kada je prestala s radom, bilo upisano 24 učenika.³⁵

Vakufnama Mostarske buk'e

Prijepis Buk'a vakufname nalazi se u rukopisu R-185 na listovima fol. 30/a, 30/b i 43/b. Prvi list vakufname se nalazi na fol. 43/b, a ostatak na 30/a i 30/b. Do razmještanja listova došlo je sigurno prilikom uvezivanja rukopisa.

35 Mulić, Jusuf, *Muslimanske škole u Mostaru (1554-1945)*, Sarajevo, 2017, 154-156. Mada Mulić koristeći Hasandedićeve podatke ispravno identificira Buk'u medresu, ipak navodi da je Roznamedžijina medresa bila daru-l-kurra. Također, opisujući zgradu Buk'e piše da ona nije imala sobe za smještaj sufija, odnosno učenika. Ovaj termin je neprikladan za učenike koji su pohađali ovu školu jer Buk'a nije bila sufijska ustanova.

Vakufnama je napisana na arapskom jeziku, a, sudeći po rukopisu, prepisao ju je mostarski kadija Mustafa sin Muhammedov, koji je prepisao i vakufnamu Omer Havadže iz Hadži Baline mahale. Vakufnamu je ovjerio Zekerija sin Bajramov vojni kadija Rumelijskog vilajeta. Prvi dio vakufname se sastoji od uobičajene zahvale Bogu, donošenja blagoslova na Poslanika Muhammeda, njegovu porodicu i njegove ashabe, te se govori i o vrijednosti i značaju vakufa. Zatim se navodi:

da je umrli Ahmed-aga sin Abdullahov poznat kao Sekban-baša kada je shvatio da je ovaj niski svijet prolazan i boravište smrti i stanište nevolja i kada se sam posvjedočio u njegovu prolaznost i tragove nestanka ostavio trećinu svoga imetka u iznosu od tri stotine hiljada dirhema i pedeset hiljada dirhema i predao ga dok je bio živ muteveliji koga je odabrao da bude onaj koji će raspolagati vakufom i koji će ispoštaviti njegove odredbe. Za muteveliju vakufa postavio je ponosa sličnih i akrana Mustafa-bega sina Oručeva koji je sin njegove sestre. Odredba vakifova, neka je na njega Allahova milost, je da navedenu uvakufljenu sumu koristi na najbolji način pridržavajući se zakona na dozvoljen način, i na način da neće biti pomiješan sa kamatom i kao što je to uobičajeno u zemlji. Određuje se da za svakih 10 dirhema datih u interes dobije po jedan dirhem ni manje ni više od toga i da tu bude uz prisustvu mutevelije, nazira, katiba i džabije. Odredba je da se posluje sa osobama stalno nastanjenim, a ne sa vojnicima i putnicima i s onima koji su poznati po odugovlačenju vraćanja duga, a pogotovo ne s onima koji su poznati po upropštavanju imetka. On će uzimati od dužnika jak zalog i tražiti sigurna jamca ili će se zadovoljiti sa jednim od to dvoje, već prema prilikama. Dug će posvjedočiti svjedoci čina. Nakon što će se voditi računa o ovim odredbama i što će se čuvati ovih pravila, onda će se od onoga što mu Allah podari svojom blagošću i dadne od zarade i povećanja raspodijeliti na sljedeće strane koje će se spomenuti:

A to je da je odredba pomenutog umrlog vakifa, neka je na njega milost Vladara Vječnoga, da se od preostalih sredstava od uvakufljene sume u kasabi Mostar u Rumelijskom vilajetu izgradi zgrada časne buk'e koja će se sastojati od dvije prostorije. Određuje

se da jedna prostorija bude daru-l-kurra za siromašne učenike koji će se podučavati pravilnom učenju Kur'ana, a druga prostorija da bude daru-l-hadis za učenike koji se žele podučiti racionalnim i tradicionalnim naukama. Za muderrisa u pomenutom daru-l-hadisu postaviti će se Muhammed čelebija sin Kurdov. Nakon njegove smrti neka se na mjesto muderrisa postavi jedan učeni čovjek koji će biti čvrst u znanju i od kojeg se može okoristiti. Zatim, određuje se da se u daru-l-kurra postavi šejh koji će biti vješt u umijeću učenja Kur'ana Veličanstvenog po tertilu i tedžvidu i podučavati učenike Kur'anu Uzvišenom uzimajući u obzir na pravila mehkog i krupnog izgovaranja. Zatim, uvjet vakifov je da se čuva dobit od pomenutog interesa koji iznosi jedan dirhem dnevno i da se od toga plati muderrisu i šejhu po dvadeset dirhema dnevno. Zatim se određuje da se svakom od osmerice učenika, od kojih četverica učenika pohađaju daru-l-kurra, plati jedan dirhem dnevno. Osobi koja će biti bevvab i koja će zaključavati i otključavati kapije ove dvije prostorije i koji će prostirati i čistiti prostirke platiti će se jedan dirhem dnevno. Muteveliji vakufa platiti će se 12 dirhema dnevno, katibu pet dirhema dnevno, naziru jedan dirhem dnevno. Dužnost tevljata, kitabeta i nazareta obavljajuće pomenuti Mustafa-beg i biće u njegovim rukama i upravljaće njima kako želi i da isplaćivanje plata onima kojima treba platiti bude u njegovim rukama. Zatim se određuje da plata džabiji vakufa iznosi tri dirhema dnevno, i dužnost mu je da čuva 25 000 hiljada dirhema i 500 dirhema od osnovne imovine i od te svote svaki treći mjesec isplaćuje plate. Sve dužnosti koje su vakufnamom određene muteveliji osim dužnosti nazareta obavljajuće potomci mutevelije te potomci potomaka sve dok ne izumru, a nakon njih potomci Pervana, Alemšaha i Hafse koji su djeca vakifove tetke, te potomci njihovih potomaka sve dok ne izumru. Dužnost nazareta nakon smrti mutevelije obavljat će kadija, a dužnost tevljata nakon izumiranja pomenutih predat će se jednoj povjerljivoj osobi koja će biti stabilna i pouzdana koja neće biti sklona nedozvoljenom i daleko od grijeha, a kitabet će se predati osobi koja poznaje propise računanja i pisanja i koji se boji Allahove kazne na Dan kada će ljudi polagati račun, i koji će

u svoj defter upisivati i malo i veliko, i neće ništa zanemariti. Sve ovo od uvjeta i pravila vakufa potvrđeno je pred časnim sudom od strane ponosa sličnih i ajana Jusuf čauša sina Muhammedova, Bali subaše sin Ahmedova, Ahmed subaše sin Abdullahova i pred ponosom akrana Oruč-begom sinom Balije koji je od strane časnog suda postavljen za tutora malodobnoj djeci umrlog vakifa Muhammedu, Mustafi, Aiši i Hatidži.

Kadija je, nakon što je provjerio da li postoje uvjeti potrebni za uvakufljenje donio presudu o valjanosti uvakufljenja i obavezi pridržavanja pod navedenim odredbama, u pojedinostima i u cjelini. Presuda je punovaljana i zasnovana na šerijatu. Sadrži sve ono što treba da se nađe da bi presuda bila zakonita. Tako je sve što je spomenuto, što je uvršteno u tekst, što objašnjeno i napisano, punovaljan vakuf, zasnovan na stavu imama mudžtehida, neka je na njih sve Allahovo zadovoljstvo, zasnovan na šerijatu, obavezi pridržavanja i svjesno proveden u sidžil shodno šerijatskim odredbama. Nedopustivo da se isto poslije toga iskrivljuje, anulira ili mijenja. Zato, onaj ko to izmijeni, a zna kako glasi, pa grijeh pada na one koji to mijenjaju; a Allah, zaista, sve čuje i sve zna. Vakifu pripada nagrada od Živog, Darežljivog i Plemenitog. Posvjedočenje se desilo i napisano u prvoj dekadi mjeseca rebiu-l-evvela godine hiljadite.

Svjedoci:

Uzor plementih Ferhad-aga; Ponos drugova Mustafa buljukbaša; Mevlana Ahmed sin Muradov, muderris; hadži Mustafa sin Muradov; Muhammed-baša radžil; Sulejman sin Abdija; Jusuf sin Sulejmanov; Hasan sin Husreva; Muhammed-beg, bevvab radžil; Muhammed-beg, bevvab Sultani; Muhammed-beg sin Ibrahimov; Muslihuddin sin Sinanov.³⁶

---

36 NUB BIH, R-135, fol. 43/b, 30/a i 30/b. Priređivač Kataloga je, opisujući dio vakufname na fol. 30/a i 30/b, napisao da je to „Fragment prepisa vakufname na arapskom jeziku, koja se odnosi na Mostar od nepoznatog vakifa. U prepisu nedostaje početak pa je teško odrediti kome pripada. Vakufnamom vakif određuje dvije prostrane kuće u Mostaru za škole kiraeta i hadisa“. On je ovu vakufnamu naslovio kao: Waqfnama-i qasaba-i Mostar. Opisujući fol. 43/b na kojem se nalazi početak vakufname, priređivač je napisao da je to „druga vakufnama o uvakufljenju novca. Novac je uvakufio Ahmad-aga b. Abdullah“: *سکبان باشي*.

و صحیح و صحیح ما فی حدیثی علم ما فرغ فی تصانیف هذه الخیرة الشریفة و الخیرة اللطیف المرمومة فکلمت بالعبارة
 والذم في الخوض والعموم علما باحوال الاوقاف على ما راى الكشاف والافانق حرره
 اوضح الانام زکریا بن بزم الهی العسکر المصنوع ولولایة روم ایل المعلوم
 صاحبها ابراهیم بن الککاز والافانق عفا عنها غفر الخطیئات
 عنه و لطفه

الحمد لله وحده والحمد للصلوات خالق البشر ومنزل الكتاب الذي جعل الوصية خير زاد وشرها خرا اليوم ليعاد واليوم ليقوم
 لا يوت ولا يموت ولا يلبس كل من عليها فان ويحيى وجهه وبك ذوالجلال والاکرام والصلوات والسلام على من لا نبي بعده
 الا كاذب الا حميد بشير او غير او دعا الى الله باذنه و ما جاء من اهل البيت عليه السلام و ما لم يمتها كثيرا و على البرزخ الاكرام و انما كتابه
 الا فيم الساعة و ساعة النعم وبعد فان العبد يشهد المؤيد بالبري السيد من اجتهد في تحصيل البقيات
 الصالحات و لم يفتن غيره في طلب الفادات و صرف ما زاد على مهماته الى وجه الخيرات و وجه ما فضل من ضروراته
 الى سبل الحسان فان و كذا هو النافع لرفيقه الغرضي لاداء قربات عبده و اما ما عدا ذلك من الامور فبها يستوزر
 قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ليس كمن دنياك اما اكلت فان قنيت او لبست فان لبست فان لبست فان لبست
 وقال صلى الله عليه وسلم اذا مات ابل آدم نطق عليه الالف واللام و لم يعلم علمه الا ان يتفوض به و صدقة طابره و لا ريب في ان
 المبراة و انم الخيرات وقف اوله في ممدود و الا في ممدود و معنى فوايده و يوم عوايد في ممدود و كذا و كذا في ممدود و ربه
 و لقد شرف الله سبحانه و نعت تواتر على البرايا و تواتر على هذه الصيغة الشرعية و الوثيقة الائمة المرمومة راتب المبررات
 و راتب الخيرات المرحوم المبرور الراج الازواج رحمة المنفور احمد فاعلم ان عبادة المعروف بسكبان ينبغي فانما علم يتبين
 ان الدنيا الدنية ما هي الدنيا و من هو الرزية و ثنا في نفسه امارات الزوال و علامات الفناء و الانتقال او من انكث
 ما لم يبلغ قدره ثلثمائة الف درهم و خمسون الف درهم ففني راجح في الوقت يكون و فقا على ما سياتي بيانه اذا عان حسنة
 وان اوانه و سلمه في حال حيوة الامن اختاره و صنيا لتنفيذ و صاباه و جعل متوليا بوقفه و هو في الاموال والاقران مصطفى بك
 ابن اوج الذي هو ابن اخيه و شرط الواقف المولى اليه اربع اسيخ اسمها من مجال رحمة عليه ان يستغل المبلغ المرقوم حسن
 وجه الاستغلال على المبلغ المسمى بالمباح الحلال بحيث لا يشوبه الربوا و لطف و حبا للمعتاد في انا في البلاد على وجه
 يكون ربح كل عشرة دراهم منه درهما واحدا لانا فقامت ولا زيدا بعبارة اكتبه و انظر و اكلات و حيا و يكون المعامل مع اهل
 المقيمين من اهل اليا و الماع فانفة الجدة المترددين الى الاسفار و الماع من عرف بالمطل بين الناس فضلا من من شائبة الانفلاس
 و يوظف من المليون ربح قوى و كسبل على المال او يتقى باحد مما سبما تقتضيه الحال و يجر صور المعاملات في مجال الحكا على ما هو
 المعتاد و فيما بين الانام كلما يكون الى انكار سبيل من جهة المدون او من قبل الكسبل و بعد مرعات هذه الشرايط و الحيا فلفة
 على ما يمكن الضوابط فقامت قد استعملت بلفظ و خطا من روية و غانه يعرف المصفاة التي ذكرنا و شرط المرحوم المرقوم

عليه رحمة الملك العليم ان يبيح من ثلث ما لم يبدل المبلغ الموقوف المذكور بقعة شترية رفيعة البنيان مشتملة
على بيتين في قصبة موساتر من قصبات ولاية روم على المعوزة وعين ان يكون بيت واحد من البيتين المذكورين
وارتقاء لطالبي قراءة القرآن من الفقراء والاخر دار الحديث للطلبة المستفيدين الراغبين في العلوم العقلية والتقليدية
تفيد ما اياهم من يكون مدرسا بدار الحديث المزبور في الايام المعاصرة والمعينة للتعميل وشهد التدريس لولانا
محمد علي بن قور مادام في قيد الحياة ثم يوجه الى جبل عامل ارجح في باب الافادة والاستفادة ما به في امر الافادة والاستفادة
وعين ان يكون رجل ما به في فن قراءة القرآن المجيد على وجه الترتيل والتجويد شيئا بدار الفقهاء يعلم الطالبين القرآن العظيم
حرايا ما يجب رعاية من الترتيق والتعميم وشهد الواقت ان يحفظ من الربح المذكور درهم بومي لابل الحرمه ويضع
منه الى كل واحد من المدرس والشيخ عشرة درهما بوميا وعين ان يوضع في غنائه من الطلبة اربعة منهم من طلبه القرآن
الكل واحد منهم درهم بومي والى رجل اخر يكون بوانا فيخلق باب البيتين المزبورين ويفتحهما ويغرس الحصر ويكتب
قائمة الاجناس درهم بومي ويضع الى متولى الوقت اثني عشر درهما بوميا والى كاتبه خمسة دراهم بومية والى ناظره
درهم بومي ونسرة التولية والكتابة والنظارة جميعا لمطعمي بيك المزبور وجعله تاجا معا معه فيكون يده فيعمل بامر
ما شاء ويكون عزل المترتبة ونسبهم سيده وعين لوقفه جانيا مستقما يكون وليفته ثلثة دراهم بومية ونسرة
ان يحفظ خمسة وعشرون الف درهم وجميعه من اصل المال ويضع منه الخواص في كل سنة الف درهم لاسر كل ثلثة
اشهر ونسرة جميع ما كان شرطه للمتولى المزبور سوى النظارة لاولاد المتولى المرقوم واولاد اولاد الالف من ثم
لاولاد پروانه وثلثه وخصصه الذين هم اولاد حال الوقت المرقوم واولاد اولادهم الى الالف من ثم ونسرة النظارة
بعد وفاة المتولى للكتاب وبعد انقراض المذكورين بوجه التولية الى رجل امين ذي راي صديق مامون الميل الى الحرم
محصون الخليل عن التجارات لانهم والكتابة الى رجل عارف بتواين الرقم والكتابة حافظ من عذاب الله يوم يقوم الحساب
يكتب في دفتره كل قليل وكثير ولا يهمل شيئا من نقيه وتظيمه ولقد ثبت جميع ما فضل من اصل الوقت ونسرة اليه
وقبوره وضوابطه حيث شهد بذلك في مجلس شرح الشريفة المصنوع على التغيير والتجويد منفاخر الامثال والاجبان
يوسف جاوش ابن محمد وباله صوب شيخي ابن احمد واحمد صوب شيخي ابن عبد الله محض من بحر الاقران اخرج بيك بن بالي المصنوع
وصيا عن قبل شرح الشريفة على الاولاد الصغار المرحوم المرقوم المدعوين محمد ومطعمي وعاش وصديق بن دعوى بيك
وعتبه الاستشهاد الصادقين بن مطعمي بيك الوصي المختار المزبور شيئا صعبا شيئا فاعلمه وتبين وتحتق وتبين
لدى المولى الحاكم النخل الرضا والخير الكمال الصديقي ناصر شرعية الغراء تادي المحبة البينفاء منظره كعالمه العلميا
بحر الاسلام شمس لائمه حجة الحج على كافة ارباب العبد الموقوع اعلم الكتاب بتوقيع الشريفة المطاب بشيئا من الشهود
المذكورين ومحض من اخرج بيك الوصي المحض ان ثلث ممتلكات المرحوم المذكور وان يجمع ما فضل من اصل وقت الموقوف

Vakufnama je, dakle, napisana početkom mjeseca rebiu-l-evvela 1000. godine, što odgovara decembru 1591. godine. Pošto je u vakufnami navedeno da se buk'a treba izgraditi, to znači da je ona podignuta nekada te hiljadite hidžretske godine, odnosno koncem 1591. ili vjerovatnije 1592. godine. Ova buk'a je bila jedna zgrada koja se sastojala od dvije prostorije. Ako se ovaj opis iz vakufname uporedi s Hasandedićevim podacima o Buk'a medresi, odnosno sa građevinom koja i danas postoji na uglu Karadoz-begove i Titove ulice, moglo bi se sa sigurnošću reći da je ovdje riječ o istom objektu.

U prijevodu vakufname smo naveli da se zgrada buk'e sastojala od dvije prostorije, a Hasandedić je naveo da je Buk'a imala četiri prostorije. No, u vakufnami je upotrebljena riječ *bejt*, koja znači kuća, ali koja bi se u ovom slučaju mogla prevesti, osim kao prostorija, i kao odaja ili krilo. Jedna prostorija, *bejt*, (odaja/krilo) u zgradi sastojala se od dvije sobe od kojih je ona veća u koju se danas ulazi s Glavne ulice služila za održavanje nastave. To je slučaj i sa drugom prostorijom (odajom/krilom) koja je, također, imala dvije sobe, veću predavaonicu i jednu manju. Obje prostorije su bile pod jednim krovom.³⁷

O vakifu Mostarske buk'e

Buk'a je zadužbina Ahmed-age, sina Abdullahova, koji je bio poznat kao Sekban-baša. Na osnovu njegove titule može se zaključiti da je vakif pripadao vojnom staležu. Sekbani su bili poseban rod osmanske vojske koji je bio

---

³⁷ U vakufnami je napisano *bunjan* (بنیان) što znači zgrada ili građevina, a za prostorije korišten je termin *bejt* (بيت). Ako bi se doslovno prevodilo, onda bi buk'a bila građevina ili zgrada koja se sastojala od dvije kuće. Riječ *bejt* se najčešće prevodi kao kuća, pa je priređivač Kataloga preveo ovaj dio vakufname kao da su daru-l-hadis i daru-l-kurra smješteni u dvije prostrane kuće. Međutim, pravilnije je, smatramo, u ovom slučaju riječ *bejt* prevesti kao prostorija, a možda i kao odaja ili dio ili krilo. Razlog tome je ne samo što nam je poznat izgled zgrade Buk'e koja i danas postoji već i podaci koje su iznijeli Ines Aščerić i Yilmaz Kurt i Hatice Oruç u svojim radovima o Isa-begovoj zaviji u Sarajevu prilikom prevodenja ovoga termina spomenutog u Isa-begovoj vakufnami iz 1462. godine. Vakufnama ove zavije je napisana na arapskom jeziku i, također, koristi se termin *bejt*. U vakufnami se kaže da je Isa-beg podigao zaviju koja se sastojala od tri *bujut*, što je plural od riječi *bejt*. Aščerić i Kurt i Oruç zaključili su da je ovu riječ pravilnije prevesti kao krilo ili soba, a ne kao kuća, kako su uradili neki autori. Zavija se nije sastojala od tri kuće, već je bila jedna građevina koja se sastojala od tri krila kako je napisala Aščerić, odnosno tri sobe kako su preveli Kurt i Oruç. Na starim fotografijama Sarajeva vidi se da je Isa-begova zavija bila jedan objekat sastavljen od tri krila ili dijela. (Aščerić, Ines, „Neke napomene o problemima iz historije Isa-begove tekije“, *POF* 52-53, Sarajevo, 2004, 339-341; Kurt Yilmaz, Oruç Hatice, „Isa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu“, *Znakovi vremena*, dvobroj 39/40, Sarajevo, 2008, 111.)

sastavljen od dobrovoljaca koji su potjecali uglavnom iz seoskih područja. Te su sekbanske odrede od druge polovine XVI stoljeća Osmanlije formirali u nuždi, zbog stalnog ratovanja na raznim frontovima.³⁸ Ahmed-aga je sigurno bio zapovjednik, baša, jedne takve jedinice formirane s područja okolice Mostara. U opširnom popisu stanovnika Mostara iz 1585. stanovnika u kojem su imenima i titulama i zanimanjima navedeni stanovnici grada iz te godine u dvije mostarske mahale navedena su četverica Ahmeda čiji su očevi nosili ime Abdullah. Jedan je bio stanovnik Hadži Huseinove mahale, a trojica stanovnici Mahale janjičara i spahija. Ova zadnja trojica su stanovali u mahali koja je dobila ime po pripadnicima vojnog staleža, ali nijedan od njih nije nosio titulu age, te je stoga teško sa sigurnošću reći da je jedan od ovih bio vakif Ahmed. Međutim, ime jednog Ahmed-age spominje se u vezi zemina koji se zvao Zgon, a nalazio se u okolici Mostara. Zabilježeno je da je to zeamet Ahmed-agin.³⁹ Vlasnici zeameta su bili starješine timarnika, a timarnici su bili posadnici tvrđava koji su većinom bili vojnici. Pošto je Ahmed-aga, sin Abdullahov, shodno svojoj tituli bio vojni zapovjednik, onda je ovdje po svemu sudeći riječ o njemu. Pomen na njega nalazi se, smatramo, i u šehrengizu mostarskog pjesnika Adli-čelebije.⁴⁰ Adli je opisujući mostarske uglednike spjevao sljedeće stihove:

*Edželski top sruši zid života Ahmed-agina
Iz tvrđave tijela istjera pticu života njegovu.*

Ovaj šehrengiz je napisan 1000. godine (1591/1592), dakle iste godine kada i vakufnama prema kojoj Ahmed-aga nije bio među živima, te je vrlo vjerovatno da je upravo ovaj Adlijev Ahmed-aga identičan osobi koja je podigla Mostarsku buk'u. On je sasvim sigurno spadao među ugledne i dobro poznate građane Mostara. Navedeno ime Ahmed-aginog oca je Abdullah, a poznato je da su osobe koje su prihvatale islam, nemuslimanska imena svojih očeva označavali tim imenom (sa značenjem Božiji rob). To je bio naročito

---

38 Taslidža, Faruk, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1883-1699)*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2017, 17.

39 Aličić, Ahmed, *Opširni katastarski popis za Oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sveska II, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014, 281-282; Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 2014, 162.

40 Hadžiosmanović, Lamija – Trako, Salih, Šehrengiz Adli Čelebija o Mostaru, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 35/1985, Sarajevo, 1986, 105; Kadrić, Adnan, *Mostarski bulbuli*, Fondacija „Baština duhovnosti“, Mostar, 2012, 150.

slučaj u gradskim sredinama.⁴¹ Prema tome, Ahmed-aga je bio muslimanski rodonačelnik svoje porodice.

Iz vakufname se dalje saznaje da je iza vakifa Ahmed-age ostalo četvero maloljetne djece, da je njegova sestra bila udata za Oruč-bega sina Balijeva koji je postavljen da preuzme brigu nad njegovom djecom, a čiji je sin Mustafa-beg postavljen za muteveliju njegova vakufa. Za održavanje vakufa nisu uvakufljeni dućani, posjedi ili neka druga dobra kako je to bilo uobičajeno kod nekih drugih vakufa. Ovaj vakuf je bio čisto novčani i iznosio je 350 000 dirhema. Od toga novca je trebalo podići zgradu buk'e i trebao je biti stalno u opticaju čime bi se finansirale dužnosti osoba propisanih vakufnamom.

Funkcioniranje Mostarske buk'a medrese

Ahmed-agina Buk'a je bila jedna zgrada koja se sastojala od dvije prostorije u kojoj su bile smještene dvije škole. Prva je bila daru-l-kurra, gdje se podučavalo pravilnom učenju Kur'ana, namijenjena, kako je navedeno, siromašnim učenicima, a druga daru-l-hadis, odnosno ustanova za proučavanje islamske tradicije. Nastava se odvijala u dvjema predavaonicama koje su i danas vidljive, a u jednoj od njih još uvijek se nalazi unutarnja kupola. Učitelj u daru-l-kurra nosio je naziv šejha, što dolazi od titule šejhu-l-kurra, starješine ili učitelja učača Kur'ana, a na čelu daru-l-hadisa bio je muderris. Plaća muderrisu i šejhu Buk'e iznosila je po 20 dirhema dnevno. Vakif je dalje odredio da osmerica učenika Buk'e trebaju dobijati jedan dirhem dnevno. Četverica učenika pohađala su daru-l-hadis, a četverica daru-l-kurra. Dužnost vratara (bevvab) i osobe koja se brinula za čistoću (ferraš) je, izgleda, trebala obavljati jedna osoba čija je plata iznosila jedan dirhem dnevno. Upravitelj vakufa (mutevelija) je dobijao 12 dirhema dnevno, pisar (katib) pet dirhema dnevno, nadzornik (nazir) jedan dirhem dnevno i ubirač vakufskih prihoda (džabija) tri dirhema dnevno. Ahmed-aga je za svog života, izgleda, uspio odrediti samo muteveliju, svoga sestrića Mustafa-bega, i muderrisa Muhammeda sina Kurtova. Ime ovoga muderrisa nismo uspjeli naći u dostupnoj literaturi, tako da o njemu nema nikakvih podataka. Među osobama koje su posvjedočile vakufnamu, od kojih je većina nosila vojne titule, nalazi se još jedan muderris,

---

41 Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, 182.

Ahmed, sin Muradov. On je, možda, te 1591. godine bio muderris u Karadoz-begovoj medresi.⁴²

Mostarska buk'a – *daru-l-hadis* i *daru-l-kurra*

Iz vakufname se jasno vidi da je Buk'a bila mjesto u kojem su djelovale dvije stručne škole, daru-l-hadis i daru-l-kurra. Izučavanju Kur'ana i hadisa, dva temeljna izvora islama, uvijek se pridavala velika pažnja i ima dugu tradiciju u islamskom svijetu. Prema tradiciji, Kur'an je objavljen na sedam harfova, slova (dijalekata), te je to bio uzrok da se počeo učiti na sedam narječja arapskog jezika. Muslimani su se počeli okupljati oko *kurraa* radi uvježbavanja raznih načina učenja Kur'ana. Sprva se poduka obavljala u džamijama u vidu kružoka (halki), da bi vremenom došlo i do formiranja posebnih ustanova, a zatim i do naziva daru-l-kur'an, daru-l-kurra i slično. I izučavanje hadisa se u početku odvijalo u džamijama, a kasnije su podignuti posebni zavodi za izučavanje ove nauke.⁴³ Ove stručne škole u osmanskoj državi bile su produžetak specijaliziranih obrazovnih ustanova ranijeg perioda. U osmanskom periodu podignut je značajan broj škola ovakva naziva. Izučavanje Kur'ana i hadisa se obavljalo i na drugim mjestima poput džamija, no termini daru-l-hadis i daru-l-kurra označavaju posebne škole ili medrese podignute samo za tu svrhu.

Tako je Evlija Čelebija u XVII stoljeću zabilježio da se u Sarajevu na osam mjesta izučava učenje Kur'ana, ali da nema posebnih škola za stručnjake smještenih u velike zgrade i opskrbljenih bogatim vakufima, a da se hadis izučava na deset mjesta, no da još nije podignuta naročita škola pod kupolom za izučavanje islamske tradicije. On je, izgleda, jedinu takvu potkupolnu školu kod nas zabilježio u Nevesinju za koju je rekao da je jedinstvena u Hercegovini. Također, Čelebija je zabilježio jedan daru-l-hadis u Pruscu.⁴⁴

Poznato je još da su takve dvije škole postojale u Livnu. Prvu je podigao Mir Topotan Mustafa-beg 1642. godine i to je bio najveći daru-l-hadis u Bosanskom ejaletu. Sastojao se od 16 soba za učenike, jedne derslane

---

42 U navedenom Aličićevom Opširnom popisu iz 1585. godine kao stanovnik Muhammed-begove (Karadoz-begove) mahale spominje se muderris Hasan, a to je bio prvi muderris Karadoz-begove medrese. Ahmed, sin Muradov se ne spominje kao stanovnik ni jedne mostarske mahale, ali se kao vlasnik jednog čifluka u okolici Mostara spominje Ahmed muderris. Sigurno je riječ o istoj osobi.

43 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 31-32.

44 Čelebija, Evlija, *Putopis*, 108-109, 133.

i šadržana. Profesorska plaća iznosila je 40 akči dnevno i izučavanje hadisa bio je obavezan predmet za razliku od izučavanja fikha, tefsira i Rumijeve *Mesnevi*je koji su bili fakultativni. Drugi livanjski daru-l-hadis je podigao hadži Šaban-aga Borić prije 1762. godine. Ova škola je, izgleda, bila i dar-l-kurra, jer se navodi da je u njemu postojao i „džihet učenja napamet Kur’ana“.⁴⁵ Važno je napomenuti da postoji razlika između buke i daru-l-kurra i daru-l-hadisa. To su sve bile zasebne obrazovne ustanove. U Mostaru je, kako se može razumjeti, bilo drugačije. Daru-l-kurra i daru-l-hadis su bili smješteni u zasebnom objektu koji se zvao buka.

Ove dvije specijalizirane škole su u Mostaru sasvim sigurno djelovale kao i mnogi drugi nastavni zavodi te vrste. U daru-l-kurra se podučavalo ispravnom učenju Kur’ana, njegovom memoriranju, hifzu, i podučavanju različitih načina učenja, odnosno različitih kiraeta. Učitelji u ovoj školi su sigurno bili hafizi Kur’ana. Ime prvog šejha nije poznato jer vakufnamom još uvijek nije bio određen, kao ni imena ostalih šejhova. Jedini šejhu-l-kurra koji se spominje u izvorima jeste jedan od potpisnika vakufname Derviš-paše Bajezidagića iz 1602. godine. Ovu vakufnamu je posvjedočio i ponos hatiba, šejh hafiza, šejhu-l-kurra (šejhu-l-*hufaz ve-l-kurra*) Mevlana Mahmud-efendija hatib u Atik džamiji.⁴⁶ Ovaj Mahmud-efendija je, dakle, bio hafiz i učitelj učača Kur’ana, te nije isključeno da je, osim što je bio hatib u Atik (Sinan-pašinoj) džamiji, tu poduku obavljao upravo u Buk’i.⁴⁷ Na osnovu već spomenute Čišićeve vakufname iz 1848. godine, u kojoj je navedeno da je Buk’a izvorno bila daru-l-kurra, moglo bi se zaključiti da tada sredinom XIX stoljeća daru-l-kurra nije više djelovao. Poznato je da se u Buk’i nalazio jedan mekteb koji je radio do 1910. godine. Možda je mekteb djelovao u onom dijelu Buke koji je bio namijenjen daru-l-kurra koji se ugasio. Kada je prestao s radom, teško je reći, ali to je bilo sigurno prije 1848. godine.

Kada je riječ o daru-l-hadisu, vakufnamom je određeno da muderris podučava racionalnim i tradicionalnim naukama i za to je imao primati plaću od 20 dirhema dnevno. Ovaj daru-l-hadis je bio poput većine stručnih škola ove

---

45 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 170-173; Hasanović Zuhdija, „Institucionalno izučavanje hadisa u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova*, godina XXXI, br. 16, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 2012, 75-76.

46 AHNK, *Acta Turcarum*, OZ-DK 2/86

47 Spomenimo i to da je u mostarskom sidžilu iz 1632-1634. kao stanovnik Mostara spomenut slijepi šejh hafiz Hasan (Mujić, Muhamed, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Prva književna komuna, Mostar, 1987, 170). Pitanje je da li je on bio sufijski šejh ili šejhu-l-kurra? Ako je bio ovo potonje, onda je možda i on bio učitelj u Buk’i.

vrste u osmanskoj državi. No, nisu sve škole ovakva naziva bile istoga ranga, na što ukazuje arhitektonski izgled i veličina objekata u kojima su bile smještene, kao i primanja profesora. I daru-l-hadis je bio stepenovan prema primanjima muderrisa. Najniži nivo je bio 20 akči, a najviši daru-l-hadis u Istanbulu. Veliki broj daru-l-hadisa je bio upravo na nivou od 20 akči. To je nivo ibtidai haridž medresa od 20 akči, odnosno nižih srednjih škola.⁴⁸ Tog ranga je bio i mostarski daru-l-hadis. Škole tog nivoa su zasigurno bile tek početni stepen u izučavanju hadisa. Sigurno zbog toga vakufnamom nije naloženo da on bude namijenjen isključivo izučavanju hadisa, već je muderris bio dužan podučavati racionalnim i tradicionalnim naukama. Pojam tradicionalnih i racionalnih nauka je dosta širok, ali riječ je o naukama koje su se uobičajeno predavali u medresama. U tradicionalne nauke spadaju komentar Kur'ana (tefsir), islamska tradicija (hadis), šerijatsko pravo (fikh i usul-i fikh), a u racionalne islamska skolastička teologija (kelam), stilistika i retorika (belagat), logika (mantik), astronomija (hey'et) i arapski jezik.⁴⁹ Smatra se da su racionalne nauke bile niže, a tradicionalne više. Racionalne su pomoćno sredstvo u savlađivanju tradicionalnih nauka, Kur'ana i hadisa, odnosno disciplina zasnovanih na ova dva glavna izvora vjere. Svi školski programi navode izučavanja racionalnih nauka na prvom mjestu, pa tek onda tradicionalnih, koje su teže.⁵⁰ To znači da su se u daru-l-hadisu izučavali isti predmeti kao i u ostalim medresama, ali, shodno nazivu škole, s naglaskom na proučavanju hadiske nauke. To bi se moglo zaključiti i iz Opijačeve bilješke u kojoj je naveo tri djela koja je predavao u Buk'i. To su bila Šerh *Mešarik* autora Ibn Meleka, *Risala Isti'arat* autora Isamuddina, djelo Šerh *Kafija* autora šejha Abdurrahmana Džamija.⁵¹ Prvo djelo spada u područje izučavanja hadiske nauke, dok druga dva spadaju u područje izučavanja arapskog jezika. Šerh *Mešarik* je komentar na hadisku zbirku *Mešarik*, koje se obično predavalo u mostarskim medresama, a, s druge

---

48 Ali Yardım, Dārülhadis, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, Istanbul, 1993, 529-532; dostupno online na <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulhadis>. Različito stepenovanje ovih stručnih škola može se uočiti u registru medresa iz polovine XVII stoljeća koje su bile u nadležnosti rumelijskog kazaskera. Medrese su bile razvrstane po plaćama muderrisa. Među njima se nalazio i jedan broj istanbulskih daru-l-hadisa. Tri daru-l-hadisa, Šerifzadea, Haskoyu i Firuz-agin su bili od 25 akči, a Bakkal Piri od 10 akči (www.umutdolu.net/egitim-kultur/sosyoloji/turk-egitim-tarihi.asp).

49 Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, 34.

50 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 103.

51 AHNK, R-95, fol. 32/b.

strane, bez poznavanja arapskog jezika nisu se mogli izučavati glavni izvori islamskog učenja.⁵² Uključujući, dakle, i hadiske nauke.

Muderris u Buk'i medresi je imao istu platu kao i muderris Karađoz-begove medrese.⁵³ I daru-l-hadis koji je djelovao u Buk'i i Karađoz-begova medresa bili su istoga nivoa, to jest niže srednje škole ili mederese od 20 akči.⁵⁴ Međutim, postoji podatak da je u prvoj polovini XVII stoljeća plaća muderisu Karađoz-begove medrese povećana.⁵⁵ Kakav je bio slučaj s daru-l-hadisom po tom pitanju, nije poznato. Pošto je bio smješten u buk'i, dakle jednostavnijoj građevini, on nije bio poput banjalučkog daru-l-hadisa sa 12 soba za učenike gdje je muderris imao plaću 25 akči, niti livanjskog sa 16 soba za učenike gdje je profesorska plaća iznosila 40 akči dnevno i gdje je izučavanje hadisa bio obavezan predmet za razliku od izučavanja fikha, tefsira i *Mesnevi*e. U mostarskom daru-l-hadisu izučavale su se hadiske nauke u sklopu tradicionalnih i racionalnih nauka koje su se izučavale i u ostalim medresama. Vjerovatno je zbog toga došlo da se daru-l-hadis označava kao medresa. Zato je Mahmud Ćišić u vakufnami iz 1848. godine naveo da je to medresa koja je poznata kao Buk'a, odnosno Buk'a medresa, kako se navodi u drugim dokumentima. Poznata su imena trojice muderrisa. Prvog Muhammeda čelebije, sina Kurtova, Ibrahima Opijača koji je u Buk'i počeo predavati u mjesecu ramazanu 1128, odnosno u avgustu 1716. godine i obavljao je vjerovatno do smrti 1724. godine, i posljednjeg muderrisa Mustafe Dizadra iz 1907. godine.

U vakufnami se spominju i osmerica učenika, od kojih su četverica pohađala daru-l-hadis, a četverica daru-l-kurra. No, u vakufnami nije navedeno da su podignute i sobe u kojima bi ovi učenici stanovali. Pošto se navodi da

---

52 Nakičević, Omer, *Karabeg*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2001, 47-48, 35. Autor ovoga djela o hadisu bio je Abdullatif b. Abdulaziz Ibn Melek (u. 797/1396), puni naziv djela je *Mabariku-l-Azhar fi šarh Mašariku-l-Anvar*. Osnovno djelo je napisao Hasan b. Muhammed b. Hasan al-Sagani (u. 650/1252) pod nazivom *Mešariku-l-Anvari-n-nebevijeti min sahihi-l-ahbari-l-Mustafevijati*. Autor djela Šerh *Kafija* je Abdurrahman Džami (u. 898/1492), a to je komentar na djelo *El-Kafijetu fi-n-nahv* autora Ibn Hadžiba (u.644/1264). To je djelo iz arapske gramatike i sintakse. *Risala Isti'arat* je djelo o metonimiji u arapskom jeziku. Autor je Ibrahim b. Muhammed b. Arabšah al-Isfaraini, poznatiji kao Isamuddin ili Isam (u. 943/1537).

53 Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis IZ Mostar, 2002, 14. U objema vakufnamama navedena je plaća od 20 dirhema. Dirhem je srebrni novac, isto kao i akča.

54 Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, 34.

55 *Ibid.*, 192.

se Buk'a sastojala od četiri prostorije, možda su u druge dvije stanovali po četverica učenika koji su pohađali Buk'u. Međutim, karakteristika buk'a je da su to bile jednostavnije građevine bez dodatnih objekata, odnosno soba za učenike, tako da ne mora značiti da su učenici stanovali u Buk'i, već je vakif samo odredio broj onih koji će dobijati navedeni iznos od jednog dirhema dnevno. Izgleda da je to bio slučaj i sa nevesinjskom buk'om koju je prema vakufnami trebalo pohađati petero učenika, a prema opisima ova buk'a je bila nastavni zavod pod jednim krovom bez soba za učenike.

Ahmed-agina Buk'a je, kao i sarajevska Hadži Osmanova i banjalučka Ferhad-pašina, podignuta u drugoj polovini XVI stoljeća. Sarajevska i prvobitno banjalučka s plaćom muderrisa od 15 akči bile su na nivou većine osmanskih buk'a, a vjerovatno je to bio slučaj i sa jajačkom. Banjalučka je kasnije postala daru-l-hadis. Mostarska buk'a, s druge strane, nije bila obrazovna ustanova koja se nalazila na nivou ispod nižih *haridž* medresa poput ostalih škola toga naziva, niti je vremenom prerasla u daru-l-hadis i daru-l-kurra, kako se to mislilo.⁵⁶ U njoj su te dvije škole djelovale od samoga početka. Naziv buk'a ne ukazuje na njen status koje su škole toga naziva imale unutar obrazovnog sistema, već će se time, vjerovatno, htjelo ukazati na njen arhitektonski izgled. To bi mogao biti slučaj i sa nevesinjskom koja se u vakufnami uopće ne spominje kao buk'a. Ako se uporede ova dva hercegovačka nastavna zavoda, može se reći da su oni po svom nastavnom sadržaju najbliži. I profesori u objema buk'ama su imali istu plaću, samo što su u nevesinjskoj učenici, kojih je bilo petero, dobijali dvije akče dnevno. Nevesinjska buk'a je, vjerovatno, bila veća i bila je pod kupolom, a mostarska imala krov na četiri vode, mada se navodi da je i ona prvobitno bila potkupolna.⁵⁷ Buk'a u Nevesinju u kojoj su bili smješteni daru-l-kurra i daru-l-hadis izgleda da, ipak, nije bila jedinstvena građevina u Hecegovini. Naime, to je zaključio Evlija Čelebija koji je prolazeći kroz Nevesinje zabilježio

---

56 Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, 55. Buk'e su, kako se vidi iz nekoliko navedenih primjera, imale svoj status unutar osmanskog obrazovnog sistema. Mada nema podataka o njihovom nastavnom sadržaju, sigurno je bilo slučajeva da se u nekima od njih izučavala samo jedna grana islamskih nauka, pa tako i hadiska, poput one u Tokatu koja je, kako se vidi u registru vakufa, nosila naziv Daru-l-hadis buk'a s plaćom muderrisa od pet akči. Međutim, pitanje je da li se buk'e općenito mogu smatrati stručnim školama ili nižim školama za izučavanje hadisa, odnosno pripremnim školama za daru-l-hadis. To što je banjalučka buk'a postala daru-l-hadis može biti vakifova volja, a ne što je buk'a po svome karakteru takva vrsta škole koja nužno treba prerasti u zavod za izučavanje hadisa. Ovo pitanje, smatramo, zahtijeva jedno detaljnije istraživanje.

57 Mulić, Jusuf, *Muslimanske škole u Mostaru (1554.1945.)*, 154.

da u cijeloj Hercegovini nije u to vrijeme bilo sličnih zavoda koji su radili u zasebnoj zgradi.⁵⁸ Ahmed-agina Buk'a je već tada postojala, ali o njoj Čelebija očigledno nije imao nikakvu informaciju. Mostarska Buk'a je nastala otprilike 40 godina prije nevesinjske i od samoga početka je djelovala kao ustanova u kojoj su bile smještene dvije stručne škole za razliku od one u Nevesinju koja je sprva bila namijenjena samo izučavanju pravilnog učenja Kur'ana.

Zaključak

Na osnovu svega navedenog o Ahmed-aginoj obrazovnoj ustanovi može se zaključiti da ona izvorno nije bila samo daru-l-kurra, već je bila i daru-l-hadis. Dakle, u jednoj zgradi su djelovale dvije stručne škole od kojih je daru-l-hadis funkcionirao duže i postao poznat kao medresa, to jest Buk'a medresa. Moglo bi se reći da je daru-l-hadis od početka imao karakteristike medrese. Na to ukazuju predmeti koji su se tu predavali, kao i visina plaće muderrisa koja je bila na nivou plaće predavača u nižim medresama od dvadeset akči kakva je prvotno bila i Karađoz-begova. Također, Buk'a nije podignuta iz sredstava Karađoz-begova vakufa kao što se pretpostavlja, mada je svakako interesantno da je izgrađena u neposrednoj blizini te medrese. Ova Mostarska buk'a podignuta je koncem XVI stoljeća i to je bila treća obrazovna ustanova podignuta u gradu nakon Karađoz-begove i Čejvan Čehajine medrese, mada se, zapravo, ne zna kada je ova posljednja tačno osnovana.

Buk'a je zadužbina Ahmed-age, sina Abdullahova, koji je poput mnogih drugih mostarskih vakifa pripadao vrhu vojnog staleža ondašnjeg Mostara. Nije bez značaja podatak da je ova obrazovna ustanova nastala u periodu XVI stoljeća koje se smatra zlatnim dobom razvoja Mostara. Tada dolazi do značajnije urbanizacije i razvitka grada podizanjem velikog broja građevina vjerskog, prosvjetnog, privrednog i humanitarnog karaktera. Ahmed-aga nije podigao i uvakufio privredne objekte poput Karađoz-bega i Čejvan Čehaje, ali je podižući jednu obrazovnu ustanovu u kojoj se podučavalo pravilnom učenju Kur'ana i izučavala islamska tradicija doprinio razvoju općeg obrazovanja u Mostaru.

---

58 Hasandedić, Hivzija, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, 133.

BUQ'A MADRASA IN THE CITY OF MOSTAR

SUMMARY

During the Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina, educational institutions bearing the name buq'a were raised. One such buq'a was also in Mostar. About this school was written by Hivzija Hasandedić, followed by other researchers who dealt with the educational institutions of the city. However, it is unknown when this institution was erected and whose endowment was. A transcript of the waqfnama of the Mostars buq'a was found in a manuscript in the collection of oriental manuscripts of the National and University Library of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. Based on the waqfnama, information about the construction period, the builder, the character of the school and other details related to its material support can be found. This waqfnama can contribute to the study of the history of education and educational institutions in Mostar, but also to the general study of these lesser known educational institutions that were raised in our country during the Ottoman period. '

Key words: buq'a, Ahmad son of Abdullah, Mostar, education in the Ottoman period, Mostars waqufs, dar al-qurra, dar al-hadith.

Izvori i literatura

Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, R-95.

Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, R-51.

Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, *Acta Turcarum*, OZ-DK 2/86.

Arhiv Vakufskog povjerenstva Mostar, 980/1913.

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil vakufnama, br.1.

Nacionalna i univerzitetska biblioteka BIH, R-135.

Algar Hamid, Boqa, *Encyclopedia Iranica*, VOL IV, fasc. 4, 1989, 356-366 (www.iranicaonline.org/articles/boqa-plur).

Aličić, Ahmed, *Opširni katastarski popis za Oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sveska II, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014.

Aščerić, Ines, „Neke napomene o problemima iz historije Isa-begove tekije“, *POF* 52-53, Sarajevo, 2004.

Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 2014.

- Čelebija, Evlija, *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo, 1967.
- Čelebi, Evliya, *Gunumuz Turkcesiyle Evliya Celebi Seyahatnamese*, 9. kitab, 1.cilt, Yapi Kredi Yayinlari, Istanbul, 2011.
- Čelebi, Evliya, *Evliya Celebi Seyahatnamesi*, 5. kitab, Yapi Kredi Yayinlari, Istanbul, 2001.
- Čelebi, Evliya, *Seyahatnamesi*, vol. 5, Istanbul, 1315/1897.
- Dobrača, Kasim (prir.), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv II (drugo izdanje), Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo, 2002.
- Erzi, Adnan, Bursa'da Ishaki dervislerine mahsus zaviyenin vakfiyesi, *Vakiflar dergisi*, sayi II, Ankara, 1941.
- Hadžiosmanović, Lamija – Trako, Salih, „Šehrengiz Adli Čelebija o Mostaru“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 35/1985, Sarajevo, 1986.
- Hanif N., *Biographical, Encyclopaedia of Sufis: Central Asia and Middle East*, Sarup & Sons, New Delhi, 2002.
- Hasandedić, Hivzija, *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, IKC Mostar, 2005.
- Hasandedić, Hivzija, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
- Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis IZ Mostar, 2002.
- Hasanović, Zuhdija, „Institucionalno izučavanje hadisa u Bosni i Hercegovini“, *Zbornik radova*, godina XXXI, br. 16, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 2012.
- Ipşirli, Mehmet, „Buk'a“, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Istanbul, 1992.
- Kadrić, Adnan, *Mostarski bulbuli*, Fondacija „Baština duhovnosti“, Mostar, 2012.
- Karamustafa, Ahmet, *Sufism, The formative period*, Edinburgh University Press, 2007.
- Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme Osmanske uprave*, IKC Mostar, 1999.
- Kunter, Halim Baki, *Kitabelerimiz, Vakiflar dergisi*, sayi II, Ankara, 1941.
- Kurt, Yilmaz, Oruç Hatice, *Isa-begova tekija/mevlevihana u Sarajevu, Znakovi vremena*, dvobroj 39/40, Sarajevo, 2008.
- Lavić, Osman, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa NUB BIH*, London-Sarajevo, 2011.
- Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, sv. II, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1998.
- Mujezinović, Mehmed, „Musafirhana i tekija Isa-bega Ishakovića u Sarajevu“, *Naše starine*, III, 1956.
- Mujić, Muhamed, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Prva književna komuna, Mostar, 1987.
- Mulić, Jusuf, *Muslimanske škole u Mostaru (1554.1945)*, Sarajevo, 2017.

- Mušić, Omer, Ibrahim Opijač Mostarac, *POF*, X-XI, 1960-61, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1961.
- Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Sarajevo, 1999.
- Nakičević, Omer, *Karabeg*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2001.
- O'Kane, Bernard, Tāybād, Turbat-i Jām and Timurid Vaulting, *Journal of Persian Studies*, Vol. 17, 1979.
- Popara, Haso, Zaboravljeni muderris, muftija, munla, vaiz i vakif Ahmed ibn Mustafa Logavija 1650?-1717, *Anali GHB* 2017; 46 (38), Sarajevo, 2017.
- Ramić, Jusuf, *Bošnjaci u Egiptu u vrijeme tursko-osmanske uprave*, El-kalem, Sarajevo, 2012/1433.
- Šabanović, Hazim, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
- Taslidža, Faruk, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1883-1699)*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, Mostar, 2017.
- Üstek, Fatma, *Tokat Merkez Kazası Vakıf Kayıtları: H. 984 (M. 1576) Tarihli Defter-i Evkâf-ı Rum*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1985.
- Wolper, Ethel Sara, *Cities and saints: Sufism and transformation of urban space in medieval Anatolila*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 2003.
- Yardımlı Ali, Dârülhadis, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 1993.

Faruk Taslidža

POČETAK URBANOG RAZVOJA LJUBUŠKOG I NJEGOVO STRADANJE U XVII STOLJEĆU

Sažetak: U radu se ukazuje na početni urbani razvoj Ljubuškog za vrijeme osmanske vladavine. Naglašen je specifičan položaj tog pograničnog grada tokom XVII stoljeća. Ta je epoha u znatnoj mjeri obilježena mletačkim ratnim prijetnjama usmjerenim prema pograničnim mjestima Hercegovačkog sandžaka. U fokusu su dešavanja iz perioda osmansko-mletačkih ratova (Kandijski i Morejski rat), koja su umnogome limitirala društveno-privredni razvoj Ljubuškog i njegove okolice.

Ključne riječi: Ljubuški, Hercegovački sandžak, tvrđava, popis, Kandijski rat, Morejski rat, uskoci.

Ljubuški zasigurno pripada historiji bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih naselja.¹ Osnovana je pretpostavka da je njegovu izgradnju inicirao herceg Stjepan Vukčić-Kosača (1435-1466).² Među brojnim gradovima

- 1 Duži vremenski period preovladavalo je mišljenje da se Ljubuški u historijskim izvorima prvi put spominje 1444 godine. Novija istraživanja ukazuju na nešto stariji spomen iz 1438. godine. Usp.: Десанка Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево, 1978, 115, (dalje: Д. К. - Кojiћ, *Грдаска насеља*); Dijana Korać, *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar, 2008, 51.
- 2 Stjepan Vukčić-Kosača je istaknuti velikaš srednjovjekovne bosanske države. Od 1448. godine titulisaо se hercegom. U proljeće 1452. godine, dok je ratovao protiv svoga sina Vladislava i njegovih saveznika, jedino sigurno utočište imao je upravo u Ljubuškoj tvrđavi. Nešto kasnije je i Ljubuški pao u ruke hercegovih protivnika. Vidi: Сима Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд, 1964, 176, (dalje: С. Ћирковић,

bosanskog kraljevstva koji su u proljeće 1463. godine pali u posjed osmanskog sultana Mehmeda II bio je i Ljubuški. Već u julu iste godine, zahvaljujući hercegovom sinu Vladislavu, Ljubuški je oslobođen.³ Ubrzo nakon toga je uslijedila nova osmanska ofanziva nakon koje je Ljubuški definitivno pripojen novoformiranom Hercegovačkom sandžaku.⁴ Prema službenom popisu iz 1475/77. godine, označen je kao selo sa samo 7 kuća.⁵ Istim popisom evidentirana je i Ljubuška tvrđavska posada od 35 članova pod komandom dizdara Muse.⁶

Od samog početka Osmanlije su bile posvećene dodatnom utvrđivanju i zaštiti strateški važne ljubuške tvrđave koju spominju historijski izvori iz 1519. i 1529. godine. Tvrđava je tada bila uporište dobro uvježbane i motivirane vojske.⁷ U međuvremenu se pomjeralo i sudsko-administrativno središte kojem je gravitirala Ljubuška nahija.⁸ Nakon početne vezanosti za Drinski kadiluk, pripadala je kadilucima s centrom u Mostaru, Imotskom i Gabeli.⁹

Херцег Стефан Вукчић-Косача). Prema narodnom predanju i porijeklo imena Ljubuškog u vezi je sa hercegom Stjepanom. Naime, među Ljubušacima je ostala zapamćena legenda o Ljubuši - ženi za koju je herceg dao zidati taj grad koji je po njoj i dobio ime. O tome: Mahmud Konjhodžić, *Kronika o Ljubuškom kraju*, Knjiga prva, Ljubuški, 1974, 42 (dalje: M. Konjhodžić, *Kronika*).

- 3 O tom uspjehu Vladislav je javnost obavijestio 18. jula 1463. godine. Vidi: С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић-Косача*, 254.
- 4 To se zasigurno dogodilo u periodu između dva osmanska popisa sprovedena 1468/69. i 1475/77. godine. Vidi: Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008; Hatidža Čar-Drnda, „Oblast hercega Stjepana Kosače prema podacima popisa iz 1468/69“, *Zbornik radova, Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar, 2005, 62.
- 5 Ljubuški kraj i značajan dio nekadašnje *Hercegovine zemlje* u vrijeme spomenutog popisa bili su poprilično pusti. Tada su stanovnici sela Ljubuški u poreskom smislu zaduženi za 1388 akče. Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, 398, (dalje: A. S. Aličić, *Poimenični popis*).
- 6 Među tvrđavskim posadnicima angažiranim iz različitih dijelova carstva nalazio se i jedan vjerski službenik (imam). Prema tome, u Ljubuškom je, tj. njegovoj tvrđavi, već u drugoj polovini XV stoljeća postojala džamija ili mesdžid. Vidi: A. S. Aličić, *Poimenični popis*.
- 7 Na značaj ljubuške tvrđave ukazuje i činjenica da je 1519. godine njen zapovjednik, po imenu Širmed, uživao timar u vrijednosti od 4.318 akče. On je sa tolikim prihodom tada bio najbolje plaćeni dizdar u cijelom Hercegovačkom sandžaku. Vidi: Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, urbani i demografski razvoj grada do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014, 46, (dalje: H. Čar-Drnda, *Nastanak Mostara*).
- 8 Nahija je najmanja teritorijalna jedinica u Osmanskoj državi. Svaka srednjovjekovna župa u našim krajevima nazvana je u osmansko doba nahijom. Dvije ili više nahija činile su sudsko-administrativnu jedinicu - *kadiluk*.
- 9 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, 196, (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

Tvrđava Ljubuški (foto: Edin Junuzović, 2018.)

Na prostorima zapadno od rijeke Neretve, pa i u ljubuškom kraju, sultanova vlast definitivno se učvrstila tokom četvrte decenije XVI stoljeća nakon novih vojnih uspjeha bosanskog sandžakbega u dalmatinskom zaleđu.¹⁰ Takav rezultat osmansko-mletačkog ratovanja reflektirao se i na prilike u Hercegovačkom sandžaku. Nastupilo je duže razdoblje mira i sigurnosti, obilježeno, pored ostalog, i procesom prihvatanja islama od strane domaćeg stanovništva.¹¹ U Ljubuškom je tada započelo postepeno naseljavanje prirodnog platoa neposredno ispod same tvrđave. Tu je 1558/59. godine izgrađena i džamija sa mektebom, koja je postala središte novoformiranog naselja.¹² Ipak, broj stanovnika Ljubuškog do konca XVI stoljeća nije se znatnije povećavao.

---

10 Ti su osmanski vojni uspjesi u martu 1537. godine krunisani osvajanjem Klisa u neposrednoj blizini grada Splita. O tome: Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*, Sarajevo, 2010, 56.

11 O procesu širenja islama u Hercegovini, koji je zahvatio i Ljubušku nahiju vidi: Ahmed S. Aličić, "Širenje islama u Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VOL. 41, Sarajevo, 1991, 67-73.

12 Riječ je o džamiji koja je zadužbina Nesuh-age Vučijakovića - rodonačelnika i danas ugledne bošnjačke porodice Vučijaković-Fazil-Kapetanović iz Mostara. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Geneološka istraživanja*, Mostar, 2009, 183-186. Najveći vjerski autoritet muslimanskoj zajednici u tom početnom periodu islamske akulturacije bio je Mevlana Muslihudin hodža koji je 1558. godine imenovan prvim i doživotnim ljubuškim imamom i hatibom. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Mostar 1999, 104, (dalje: H. Hasandedić, *Muslimanska baština*). Spomenuta Nesuh-agina džamija devastirana je još za vrijeme Drugog svjetskog rata. Kao dio graditeljske cjeline Stari grad - Ljubuški, od 2003. godine proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Popis iz 1585. godine evidentira 42 domaćinstva i 16 neoženjenih osoba.¹³ Prema istom izvoru, u blizini same Ljubuške tvrđave nalazila se i Crkva svete Gospe, koja potiče iz predosmanskog razdoblja.¹⁴ Taj podatak pobija poznatu franjevačku predaju o rušenju spomenutog kršćanskog vjerskog objekta 1563. godine.¹⁵

Dakle, u stoljeću koje se naziva "zlatnim dobom" Osmanskog carstva Ljubuški je imao prvenstveno vojni značaj, bez vidljivih znakova privrednog buđenja.¹⁶ Postojala je već spomenuta (Nesuh-agina) džamija i stalno naseljena muslimanska zajednica (džemat), ali ne i čaršija sa ustanovljenim pazarnim danom, što je prema osmanskom klasificiranju naselja bilo neophodno da bi se neko mjesto zvanično proglasilo gradom (kasabom).¹⁷ Zapravo, Visoka Porta je cijenila da se u slučaju Ljubuškog još uvijek nisu stekli uvjeti za intenzivniju, plansku urbanizaciju. Stoga je malo naselje podno tvrđave ostalo u statusu varoši i bez privrednih objekata koji bi omogućili ozbiljniji društveni razvoj.¹⁸ Istu sudbinu, barem do konca XVI stoljeća, imale su i druge varoši u zapadnom dijelu Hercegovačkog sandžaka.¹⁹

---

13 Od ukupnog broja domaćinstva, 30 je bilo muslimanskih, a 12 nemuslimanskih. Istom prilikom, registrirano je i 15 neoženjenih muslimana i jedan neoženjeni nemusliman. Vidi: Ahmed S. Aličić, "Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990, Sarajevo 1991, 177; Ahmed S. Aličić, *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, Svezak II, Sarajevo, 2014, 370-372, (dalje: A. S. Aličić, *Opširni katastarski popis*).

14 Neimenovana ljubuška crkva spominje se i u dubrovačkom izvoru iz februara 1444. godine. Vidi: Đ. K. - Kojić, *Градска насеља*, 115.

15 Usp: Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Toronto- Zürich-Roma-Chicago, 1982, 211; A. S. Aličić, *Opširni katastarski popis*, 371; H. Čar- Drnda, *Nastanak Mostara*, 72.

16 Prvobitni stanovnici i vojni posadnici osnovnu potrebu za vodom zadovoljavali su služeći se čatrnjama. Dvije čatrnje su se nalazile u samoj tvrđavi, a ostalih pet izvan bedema. O tome: H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, 116.

17 O uvjetima za sticanje statusa kasabe u osmansko doba vidjeti: Adem Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, Studije o Bosni, Istanbul, 1994, 112.

18 Sa proglašavanjem jednog naselja kasabom izdavan je i poseban sultanov ferman kojim je muslimansko stanovništvo oslobođano rajinskog poreza i državnih *avariza*. Isto stanovništvo novoproglashene kasabe plaćalo je samo određene uvjetne takse - npr. taksu za vjenčanje, novčane kazne za prekršaje i dr. O tome: Adem Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Studije o Bosni, Istanbul 1994, 153.

19 Osmanski popis pokazuje da nijedno naselje zapadno od rijeke Neretve (izuzev Duvna) do 1585. godine nije steklo status grada (kasabe). Vidi: A. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura*, 138-186.

Ljubuška razvojna perspektiva dodatno je ugrožena u vrijeme osmansko-habsburškog Dugog rata (1593-1606).²⁰ To je doba bilo u znaku uskoka, koji su u pljačkaškim pohodima sa ušća Neretve povremeno prodirali u unutrašnjost Hercegovačkog sandžaka. Pritom su nerijetko stradala i sela ljubuške okolice. O tome je uredno obavještavana i Visoka Porta, a Dubrovčani optuživani za *saučesništvo u uskočkim zlodjelima*.²¹ U svakom slučaju, zbog evidentnih ratnih nepogoda, ljubuške životne prilike na prelazu u XVII stoljeće ne mogu se smatrati povoljnim.

*

Prve decenije XVII stoljeća Ljubuškom donose određeni boljitak, tj. značajniji urbani razvoj i porast stanovništva. Konačno je ostvaren i status grada (kasabe) sa svim pratećim privilegijama. U prilog tome išla je činjenica da je do 1610. godine Ljubuški postao i središtem novoformiranog kadiluka.²² U to vrijeme se centar naselja sa brda Buturovice postepeno pomjerao u nižu zonu - dio današnjeg Starog grada (Gožulj), gdje je formirana čaršija sa novim javnim institucijama.²³ Tada je, bez sumnje, izgrađena i nova ljubuška džamija, zadužbina (vakuf) izvjesnog hadži Mustafa-age.²⁴

Na širokom prostoru pitome i vodom bogate padine nastale su i nove, prilično raštrkane mahale karakterističnog orijentalnog tipa.²⁵ U *Opisu Bosanskog pašaluka* iz 1623. godine Ljubuški je označen kao *varoš sa 200 kuća*

---

20 Taj rat započeo je osmanskim napadom na Sisak u junu 1593. godine, a okončan je tek 11. novembra 1606. godine potpisivanjem Žitvanskog mirovnog ugovora. O tom ratu vidjeti: Enes Kazazović, *Bosanski ejalet u Dugom (osmansko-habsburškom) ratu 1593-1606*, magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2013. godine.

21 U naknadnim naređenjima upućenim sandžakbegu i kadijama, Visoka Porta je, uz osudu uskočkih napada, Dubrovčane redovno oslobađala odgovornosti za počinjenu štetu na hercegovačkom području. Vidi: Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005, 192, 193, (dalje: V. Miović, *Dubrovačka republika*).

22 Ljubuški kadiluk se u poznatim izvorima spominje od 1611. godine. Vidi: Dijana Pinjuh, "Osnivanje sudbenih jedinica (kadiluka) u Imotskom i Ljubuškom", *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 42, Sarajevo, 2013, 35- 42.

23 M. Konjhodžić, *Kronika*, 46.

24 Ova džamija i ime njenog vakifa spominju se u dragocjenom historijskom izvoru iz 1701. godine. Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, BOA TTD 861, Zagreb-Sarajevo, 2016, 197, (dalje: F. Hafizović, *Popis*).

25 Spomenute ljubuške vode nose vrlo specifična imena: Gožulj, Zaguša, Đuluša, Žuberin, Hišuša, Vodica, i dr. Nazivi mahala su također interesantni: Gožulj, Žabljak, Prilaz, Vaganj, Glavica, Pobrišće, i dr.

i oko 300 vojno sposobnih stanovnika.²⁶ Sa povoljnim prirodno-geografskim položajem Ljubuškom se konačno pružala prilika za razvoj kakav su prethodno ostvarili brojni osmanski gradovi širom Balkana.²⁷ Međutim, započeti procesi ubrzo su prekinuti novim osmansko-mletačkim ratovima koji su obilježili veći dio XVII stoljeća.²⁸

Destrukcija i stradanje širih razmjera uobičajena su pojava u rubnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka tokom cijelog Kandijskog rata (1645-1669).²⁹ Rezultat je to uskočkih napada kojim su, uglavnom, dirigovali mletački providuri iz Dalmacije.³⁰ Ti su događaji fragmentarno opisani i u poznatoj hronici franjevačkog ljetopisca fra Pave Šilobadovića. Iz tog izvora saznajemo da se i Ljubuški (kao i obližnja Vitina) u periodu od 1662. do 1669. godine u više navrata našao na udaru uskoka.³¹ Svjedočio je tome i osmanski putopisac Evlija Čelebi koji je u proljeće 1664. godine po drugi put putovao osmanskom Bosnom. U Mostaru ga je zatekla vijest o napadu primorskih uskoka prema Ljubuškom. Odvažni putopisac se odmah pridružio brojnim Mostarcima koji su želeći pružiti pomoć braći muslimanima, krenuli u brda ljubuške nahije.

---

26 Franjo Rački, „Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka“, *Starine JAZU*, XIV, Zagreb 1882, 178. Spomenuti *Opis Bosanskog pašaluka* zapravo je špijunski izvještaj osmanskih zvaničnika iz Bosne koji su pripadali mletačkoj obavještajnoj službi. O tome: Nedim Zahirović, „Geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, Sarajevo, 2004, 189-198.

27 Ljubuški se nalazi na jugoistočnom kraju Ljubuškog polja, u podnožju brda Buturovice (396 m). Od najstarijih vremena to je naseljen kraj sa izuzetnim komunikacijskim značajem.

28 Do tada su se Osmanlije i Mlečani sukobili i u ratovima vođenim 1463-1479, 1499-1503, 1537-1540, te Kiparskom ratu vođenom od 1570. do 1573. godine. Vidi: *Vojna enciklopedija*, 5, Beograd 1973, 540-541.

29 Neposredan povod za dugi Kandijski rat je napad malteških galija na osmansku flotu u septembru 1645. godine. Malteški vitezovi su se sa plijenom sklonili u luke mletačkog otoka Krete (Kandija), te je zbog toga Mletačka republika smatrana suodgovornom za taj incident. Usljedilo je osmansko iskrcavanje na Kretu, a ubrzo su borbe počele i na granici između mletačke Dalmacije i Bosanskog ejaleta. Mletačka strategija odbrane otoka bazirala se na blokadi Dardanela, gdje su u junu 1657. godine Osmanlijama nanijeli ozbiljan poraz. Iscrpljujući rat nastavio se i tokom sedme decenije XVII stoljeća. O tome: G. Cozzi, M. Knapton, G. Scarabello, *Povijest Venecije*, Svezak II, Zagreb 2007, 149-158, (dalje: *Povijest Venecije*).

30 Glavna uskočka uporišta nalazila su se u Ravnim kotarima (nahija Kotar). O djelovanju uskoka vidi zbirke dokumenata: Бошко Десница, *Историја котарских ускова*, I, II, Београд, 1950, 1951.

31 „Kronika O. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-86)“, *Starine JAZU*, Knj. XXI, Zagreb, 1889, 86-115.

Uskoci su na koncu suzbijeni, a detalje tog događaja Evlija Čelebi je uvrstio u svoj *Putopis*.³²

Ipak, navedeni podaci ukazuju na opću nesigurnost ljubuškog kraja u završnoj fazi Kandijskog rata. Nerijetko su najveće žrtve sa osmanske strane bili civili. Odrasliji muškarci (muslimani) dopali uskočkog zarobljeništva iskorištavani su kasnije kao radna snaga na mletačkim galijama. Istovremeno, zarobljene žene i djeca, nakon deportacije, prodavani su na pijacama italijanskih gradova.³³ U tom pogledu, slična, nesretna ratna sudbina pogađala je i hercegovačke kršćane, jer su i oni, prema shvatanjima sa mletačke strane, mogli biti zarobljeni, označeni kao *Turci* i prodani u roblje.³⁴ Očito je da četvrt stoljeća duga pogranična četovanja nisu donijela ništa dobrog na pomalo zaboravljenoj periferiji Osmanskog carstva.

Plato podno tvrđave gdje se nalazio Ljubuški XVI stoljeća. U centru tog, već odavno napuštenog lokaliteta, nalazi se još uvijek devastirana Nesuh-agina džamija iz 1558. godine. (foto: Edin Junuzović, 2018.)

32 Hvaleći junaštvo Mostaraca, Evlija Čelebi je zapisao da su oni u ljubuškoj okolici taj dan *posjekli preko 200, a zarobili 70 neprijatelja* (uskoka). Vidi: Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1973, 475-476.

33 Samo u periodu od maja do juna 1661. godine iz mletačkog Kotora je za Napulj upućeno 92 zarobljenih hercegovačkih *Turaka*, među kojim se nalazilo i *pet glava* iz Ljubuškog. Sveukupno je tada zarobljeno i deportovano 57 žena (21 udata i 36 djevojaka i djevojčica) i 35 dječaka (ispod 15 godina). O tome: Aleksandar Solovjev, "Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661", *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Društvene nauke, Sveska I, Sarajevo, 1946, 154-157.

34 Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule-Contado di Zara 1645-1718*, 2008, 265.

Napadi na Ljubuški nastavljani su i za vrijeme novog mletačko-osmanskog rata koncem XVII stoljeća (1684-1699).³⁵ Ishodište im je nerijetko bilo u delti rijeke Neretve (Opuzen), a dopirali su do samih ljubuških zidina.³⁶ Cijela je nahija postala ratna zona, pa je tako i Vitina značajno stradala već u prvoj fazi spomenutog rata.³⁷ Trend destrukcije nastavljen je i u narednim godinama.³⁸

Pljačka i razaranje većih razmjera u ljubuškom podgrađu zabilježeni su u avgustu 1689. godine. Djelo je to providurove konjice podržane, naravno, uskocima. Pritom, po već ustaljenoj praksi, *brojni Turci su pobijeni, a njihova imovina zaplijenjena*. Nakon tih dešavanja sigurnost Ljubuškog i njegovih stanovnika dodatno je ugrožena mletačkim osvajanjem susjednog Vrgorca u novembru 1690. godine.³⁹

Sa druge strane, ozbiljnije poteze u cilju zaštite isturenih hercegovačkih tvrđava, Osmanlije su počele pokazivati tek u drugoj fazi Morejskog rata (tj. nakon 1690).⁴⁰ Pored dodatnog utvrđivanja Mostara i Stoca, izvori bilježe da je Visoka Porta u toku 1694. godine *u cilju osiguravanja klanaca oko Počitelja i*

---

35 Riječ je o Morejskom ratu koji je dio većeg ratnog sukoba (Bečkog rata). Mletačka republika je u njega ušla u proljeće 1684. godine na inicijativu pape Inocenta XI, pristupajući široj antiosmanskoj koaliciji (Habsburška monarhija, Poljska, kasnije i Rusija). Morejski rat vođen je od Dalmacije do Egejskog mora, a ključne bitke odigrale su se na poluotoku Peloponezu (Moreji). Više o tome: *Povijest Venecije*, 170- 182.

36 Aktivni sudionici tih napada bili su i pripadnici porodice Nikole Nonkovića - osmanskog serdara sa prostora Popova i Hutova. Odmetnuvši se sa svojih posjeda na samom početku Morejskog rata, oni su postali vjerni podanici dalmatinskih providura. Vidi: Ivo Smoljan, *Neretva*, Zagreb, 1970, 109.

37 U napadu koji se datira u ljeto 1687. godine, uništen je i Konak ugledne vitinske porodice Mesihović. Vidi: H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, 124. Nije isključeno da je istom prilikom razoren i jedan vitinski saraj (dvor) u vlasništvu izvjesnog Selim-age. Na osnovu sačuvanog hronograma znamo da je taj dvor izgrađen 1602. godine i da je imao ulogu musafirhane. Vidi: Mustafa Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knjiga III, Sarajevo, 1982, 421.

38 Stradanje Vitine u Morejskom ratu bilo je širokih razmjera. Na koncu je razoreno i 6, od ukupno 7, vitinskih kula. Sačuvana kula pripadala je Ibrahim-agi Mesihoviću. Također, od četiri mlina na rijeci Vriošćici u posjedu porodice Mesihović, 3 su bila u ruševnom stanju. Vidi: F. Hafizović, *Popis*, 145-146.

39 Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata (1684-1699)*, 96, 99, (dalje: G. Stanojević, *Dalmacija*).

40 Prekretnicom u Morejskom, odnosno Bečkom ratu, može se smatrati ponovno osmansko osvajanje Beograda početkom oktobra 1690. godine. O tome: Tatjana Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Beograd, 2012, 91-101.

Ljubuškog osigurala pojačanje od 332 vojnika.⁴¹ Ipak, opstanak Ljubuškog pod sultanovom vlašću i dalje je bio upitan. Situacija je dodatno zakomplicirana u junu iste godine (1694), kada su Mlečani, nakon više pokušaja, uspjeli zauzeti i gabelsku tvrđavu (Čitluk).⁴² Samo nekoliko dana nakon toga ratne operacije su nastavljene. Naime, dok se mletački providor Dolfin posvetio što bržoj sanaciji oštećene gabelske tvrđave, komandant njegove konjice Capello izvršio je prodor prema zapadu *terorizirajući i pustošeći okolnu neprijateljsku zemlju*, uključujući i samo ljubuško podgrađe.⁴³ I pored sve žestine napada, branitelji osmanskog Ljubuškog nisu poklekli.⁴⁴ Ljubuška tvrđava je, zapravo, uz mostarske i ljubinjske utvrde⁴⁵, bila i ostala najveća prepreka mletačkoj ekspanziji u Hercegovini.⁴⁶ Interesantno je da su pred sami kraj Morejskog rata (1698) tvrđave u Ljubuškom i Počitelju stavljene pod jedinstvenu komandu. Naime, odbrana tih gradova povjerena je dotadašnjem hercegovačkom mutesarifu Sari Ahmed-paši.⁴⁷

---

41 Gazi Husrev-begova biblioteka (GHb), Muhimme defter, Knj. 5, 256, 49, 421/2, 1106/1694.

42 G. Stanojević, *Dalmacija*, 104.

43 Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017, 129.

44 Moguće je da je upravo u spomenutom napadu zarobljen Ljubušak, čiji je i sin Hasan Šitović slijedom ratnih okolnosti također dopao uskočkog ropstva. Tragedija te ljubuške porodice imala je dosta obrata, a konačan epilog je Hasanovo pokrštavanje i obrazovanje u duhu katoličke vjere. Pod imenom Lovro, on je kasnije postao i profesor bogoslovije u Splitu. Autor je latinsko-ilirske gramatike štampane u Veneciji 1713. godine. Umro je u Šibeniku 1729. godine. O životu i djelu Lovre Šitovića: Vlado Pavičić, „Fra Laurentius de Gliubuschi: Alendar(ović), Sitović ili Šitović?“, *Rad. Zavoda povij. Znan. HAZU Zadru*, sv. 50/2008, 193-211.

45 Na području nahije Ljubinje osmanske kule su se nalazile u selima Kruševica (3 kule), Žrvanj (1 kula) i Ubosko (1 kula). U selu Dubočica bila je osmanska vojna karaula oko koje je tokom rata izgrađen opkop. U samoj kasabi Ljubinje postojalo je 12 kula od kojih je većina stradala u toku rata. Vidi: F. Hafizović, *Popis*, 341-350.

46 Za novčano izdržavanje ljubuške vojne posade Visoka Porta je krajem ratne 1686. godine odobrila sredstva koja su ubirana na dubrovačkoj skeli i u stonskoj slanici. Posebnom naredbom za prikupljanje tih prihoda u avgustu 1690. godine zadužen je izvjesni Ahmed. V. Miović, *Dubrovačka republika*, 323-324.

47 GHb, Muhimme defter, Knj. 5, 371, 49, 508/1, 1109/1698. Sari Ahmed-paša (Dizdarević) je bio bosanskog begovskog porijekla. U toku Morejskog (Bečkog) rata istaknuti je čehaja bosanskog valije Korča Mehmed-paše (1691-1697). Godine 1697. je nakratko obavljao i funkciju bosanskog valije. Nakon rata, u jesen 1705. godine postavljen je za muhafiza Lepanta. Početkom 1711. godine nalazio se na ruskom frontu kao muhafiz Ozije. Naredne 1712. godine ponovo je imenovan bosanskim valijom, ali je vrlo brzo premješten na službu pod Hotin. Krajem 1712. godine povjeren mu je sandžak Valona, a zatim Janjina i Skadar. Krajem 1714. godine imenovan je beglerbegom Rumelije. U avgustu 1716. godine dobio je titulu vezira i funkciju beogradske muhafize. Krajem te godine Sari Ahmed-paša je smrtno stradao u pobuni koja je tada započela u Beogradu. O Sari Ahmed-paši: Vedad Bišćević,

Na koncu XVII stoljeća Ljubuški i njegova nahija bili su poprilično devastirani. To potvrđuje i osmanski popis sproveden neposredno po završetku Morejskog (Bečkog) rata. U samoj ljubuškoj kasabi tada je evidentirano 80 (muslimanskih) porodica koje su *ponovo došle u svoje domove i nastanile se*.⁴⁸ Njima je nastupajuće razdoblje konačno donijelo nešto više mira i sigurnosti. Tome je sigurno doprinijelo i formiranje ljubuške kapetanije kao posebne vojno-teritorijalne jedinice.⁴⁹ Dugo prisutne ratne opasnosti sa mletačke teritorije postepeno su jenjavale.⁵⁰ Do konca XVIII stoljeća uslijedio je i potpuni krah, politički i ekonomski potpuno oslabiljene *Prejasje Republike* sa centrom u Veneciji.⁵¹ Ljubuški

---

Bosanski namjesnici osmanskog doba, Sarajevo, 2006, 216-218; Радмила Тричковић, “Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године”, *Историјски часопис*, Књ. XVIII, Београд, 1971, 312.

- 48 U Osmanskom Popisu iz 1701. godine, pored ostalog, kao ruševne su evidentirane i dvije ljubuške džamije (Nesuh-agina i Hadži Mustafa-agina). Vidi: F. Hafizović, *Popis*, 145-156, 196-199. Nije nam potpuno jasna lokacija spomenute Hadži Mustafa-agine džamije. Moguće da je danas postojeća džamija u mahali Gožulj podignuta na ruševinama Hadži Mustafa-agine džamije. Nije isključeno ni to da Hadži Mustafa-agina džamija nikad nije ni obnovljena, pa je vremenom zaboravljena i njena lokacija. Uz to, dodatno zbunjuje činjenica da se u Popisu iz 1701. godine ne spominje Muhamed-agina džamija (u mahali Žabljak), koja je, prema osnovanom mišljenju Hase Popare, izgrađena u XVII stoljeću. Vidi: hfz. Haso Popara, *Vakufnama hadži Muhammed-age, sina Sinana odobaše*, Hivzija Hasandedić - Život i djelo, Mostar, 2011, 85-92. Ipak, podaci iz prvorazrednog izvora iz 1701. godine su nepobitni. Stoga, pretpostavka ing. arh. Alije Bejtica da Muhamed-agina (Žabljačka) džamija datira iz XVIII (a ne XVII) stoljeća, barem za sada, može se uzvažiti kao tačna.
- 49 Jedan od prvih ljubuških kapetana sa početka XVIII stoljeća je hadži Alija. On je rodonačelnik ljubuške porodice Hadžalić. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953, 242-243.
- 50 Bitna je činjenica da Mlečanima nakon definitivnog okončanja sukoba sa Osmanlijama (1718. godine) više nisu bile potrebne usluge pograničnih drumskih razbojnika (*Malviventi alla strada*). Njihova sklonost ka pljački, u miru je postala problem i za Veneciju, koja je na prostoru Dalmacije protiv pojedinih hajdučkih harambaša pokretala organizirane vojne akcije, pa i sudske postupke. O tome: Šime Peričić, „Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. Stoljeća”, *Radovi Zavoda povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Sv. 41, Zagreb- Zadar 1999, 205-206.
- 51 Konačni kraj Mletačke republike nastupio je za vrijeme pobjedonosnih vojnih pohoda Napoleona Bonaparte. U aprilu 1797. godine Austrija i Francuska postigli su sporazum o podjeli mletačkih teritorija. Tako je Mletačka republika faktički prestala postojati. Veći dio njenih kopnenih stečevina pripao je Austriji. Sudbina Mletačke republike definitivno je odlučena mirovnim ugovorom u Campoformiju. Francuzi su stekli mletačke otoke na Levantu, a Austrija Istru, Dalmaciju, Boku, kao i sveukupno venetsko područje do rijeke Pad i Adige. O tome: Lovorka Čoralić, *Kraljica mora sa lagunarnih sprudova: Povijest Mletačke Republike*, Samobor, 2004, 158.

je tako do konca osmanske vladavine ostao sastavni dio Hercegovačkog sandžaka i Bosanskog ejaleta (vilajeta).

*

O stradanju Ljubuškog i Ljubušaka za vrijeme Kandijskog i Morejskog rata određeni podaci mogu se naći i u književnim djelima.⁵² O istom *herojskom dobu* svjedoči i postojanje nekoliko šehitskih harema u kojim su ukopavani uglavnom civili, stradali pri uskočkim napadima na Ljubuški i njegovu okolinu.⁵³ U svakom slučaju, stalna ratna prijetnja iz primorja odredila je i sudbinu skromne kasabe na samoj granici Osmanskog carstva. Definitivno je u Ljubuškom izostala planska, na vakufskom principu zasnovana, urbanizacija kakvu je Visoka Porta inicirala u sigurnijim područjima. A bez toga je bio nemoguć ozbiljniji privredno-društveni razvoj. Uz to, ratni vihor poharao je do tada izgrađenu urbanu strukturu grada, a domicilno ljubuško stanovništvo u znatnoj mjeri je prorijeđeno. Posljedice dugog i sumornog XVII stoljeća po mnogo čemu su bile nenadoknadive.

THE BEGINNING OF URBAN DEVELOPMENT OF LJUBUŠKI AND ITS TRIBULATION IN THE 17TH CENTURY

SUMMARY

This paper discusses the beginning of urban development of Ljubuški during Ottoman rule. The specific position of that bordering town in the 17th century is particularly highlighted in this paper. The epoch in question was deeply marked by war threats of the Venetians directed towards bordering settlements of the Sanjak of Herzegovina. The focus of this paper are events from the Ottoman-Venetian wars (Cretan War and Morean War)

---

52 Ovdje samo ističemo *Razgovor ugodni naroda slovinskog* od Andrije Kačića-Miošića (1704-1760). U obimnom djelu Kačić na nekoliko mjesta spominje i pojedine Ljubušake, istaknute *turske junake* Kandijskog i Morejskog rata - Mustafu Ibrulja, Muju Fazlinovića, mladog Konjhodžića, Ahmeta Košarića, Zulfikara Zuku Mesihovića i dr. O tome: Alija Bejtić, „Ljubuški i Ljubušaci u Kačićevu 'Razgovoru ugodnom naroda slovinskog'“, ANUBiH, *Radovi*, Knjiga LX, Odljeljenje društvenih nauka, Knjiga 19, Sarajevo 1977, 243-267.

53 Poznata je precizna lokacija tih harema npr. kod mosta u Proboju, na brdu Buturovici, kao i na zapadnoj periferiji grada. Danas su spomenuti haremi prepušteni potpunom uništavanju. O tome: H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, 112, 126.

that seriously limited the social and economic development of Ljubuški and its surrounding.

Key words: Ljubuški, Sanjak of Herzegovina, fortress, census, Cretan War, Morean War, Uskoks

Izvori i literatura

- Gazi Husrev-begova biblioteka (GHb), Muhimme defter, Knj. 5.
- Aličić, Ahmed: *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985.
- Aličić, Ahmed: „Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40/1990, Sarajevo, 1991.
- Aličić, Ahmed: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008.
- Aličić, Ahmed: *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, Svezak II, Sarajevo, 2014.
- Aličić, Ahmed: „Širenje islama u Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VOL. 41, Sarajevo, 1991.
- Bejtić, Alija: „Ljubuški i Ljubušaci u Kačićevu ‘Razgovoru ugodnom naroda slovinskog’“, ANUBIH *Radovi*, Knjiga LX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 19., Sarajevo, 1977.
- Bišćević, Vedad: *Bosanski namjesnici osmanskog doba*, Sarajevo, 2006.
- Čar-Drnda, Hatidža: „Oblast hercega Stjepana Kosače prema podacima popisa iz 1468/69“, Zbornik radova, *Herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005.
- Čar-Drnda, Hatidža: *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.
- Čelebi Evlija, *Putopis*, Sarajevo, 1973.
- Čoralić, Lovorka: *Kraljica mora sa lagunarnih sprudova: Povijest Mletačke Republike*, Samobor, 2004.
- Ђирковић, Сима: *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*, Београд, 1964.
- Десница, Бошко: *Историја котарских ускока*, I i II, Београд, 1950, 1951.
- Хафизовић, Фазилета: *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, BOA TTD 861, Zagreb-Sarajevo, 2016.
- Handžić, Adem: *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994.
- Hasandedić, Hivzija: *Muslimanska baština Bošnjaka II*, Mostar 1999.
- Hasandedić, Hivzija: *Geneološka istraživanja*, Mostar, 2009.
- Konjhodžić, Mahmud: *Kronika o ljubuškom kraju*, Ljubuški, 1974.
- Korać, Dijana: *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar, 2008.

- Ковачевић-Којић, Десанка: *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево, 1978
- Креševljaković, Хамдија: *Капетаније у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1954.
- Кроника О. Павла Шилобадовића о четовању у Приморју (1662-86), *Starine JAZU*, Књ. XXI, Загреб, 1889.
- Мандић, Доминик: *Етничка повјест Босне и Херцеговине*, 1982.
- Mayhew, Tea: *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule-Contado di Zara 1645-1718*, 2008.
- Миовић, Весна: *Дубровачка република у списима османских султана*, Дубровник, 2005.
- Муџезиновић, Мустафа: *Исламска епиграфика Босне и Херцеговине*, Књига III, Сарајево, 1982.
- Павић, Владо: „Fra Laurentius de Gliubuschi: Alendar(ović), Sitović или Šitović?“, *Rad. Zavoda povij. Znan. HAZU Zadru*, sv. 50/2008.
- Перић, Шиме: „Хајдуџија у млетачкој Далмацији XVIII. Стољећа“, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, Sv.41, Задар, 1999.
- Пинђух, Дијана: „Оснивање судбених јединица (кадилука) у Имотском и Лјубушком“, *Prilozi*, Институт за историју, бр. 42, Сарајево, 2013.
- Раџки, Франјо: „Прилози за географско-статистички опис босанског pašалука“, *Starine JAZU*, XIV, Загреб, 1882.
- Соловјева, Александар: „Тргованје босанским робљем до год. 1661“, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Друштвене науке, Свеска I, Сарајево 1946.
- Смолјан, Иво: *Neretva*, Загреб, 1970.
- Станојевић, Глигор: *Далмација у доба Мореског рата 1684-1699*, Београд, 1962.
- Šabanović, Хазим: *Босански pašaluk*, Сарајево, 1959.
- Таслидџа, Фарук: *Босански ејалет у доба Веџког рата (1683-1699)*, Mostar, 2017.
- Тричковић, Радмила: „Списак мухаџиза Београда од 1690. до 1789. године“, *Историјски часопис*, Књ. XVIII, Београд, 1971.
- Vojna enciklopedija*, број 5, Београд, 1973.
- Захиновић, Недим: „Географско-статистички опис босанског pašалука из треће деценије 17. вијека“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, Сарајево, 2004.
- Златар, Беџија: *Gazi Husrev-beg*, Сарајево, 2010.

Madžida Mašić

**STOLJEĆE JEDNE ALHAMIJADO MEDŽMUE:
BOŠNJAČKO KNJIŽEVNO NASLIJEĐE U
RUKOPISNOJ KOLEKCIJI
MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR**

Sažetak: U radu se predstavlja jedna alhamijado medžmua koja se čuva u rukopisnoj kolekciji Muzeja Hercegovine Mostar (R 31). Riječ je o medžmui koja sadrži pjesme domaćih autora, Muhameda Rušdija iz Trebinja, Murad-bega Čengića iz Foče, te do sada javnosti potpuno nepoznatu pjesmu autora Saliha Gaševića iz Nikšića. Iako su ove pjesme već predstavljene u različitim zbornicima i hrestomatijama bosanske alhamijado književnosti, kritičkom analizom su uočene izvjesne razlike u rukopisnom primjerku zbirke Muzeja Hercegovine Mostar.

Gljučne riječi: rukopisna baština BiH, alhamijado književnost, katalogizacija, poučne pjesme, mevlud, hikaje

Zbirka orijentalnih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar (ranije Zavičajnog muzeja Hercegovine) ubraja se među manje zbirke manuskripata na arapskom, turskom i bosanskom jeziku. Ova zbirka nastala je sedamdesetih godina prošlog stoljeća, kada su, prema podacima koje nudi H. Hasandedić¹, od stare i ugledne mostarske porodice Kajtaž otkupljena 33 rukopisa. Nažalost, iz te prvobitne zbirke je sačuvano samo 16 rukopisa, a u vremenima koja su

---

¹ Hivzija Hasandedić, "Nekoliko rukopisa iz orijentalne zbirke zbirke Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru", *Anali GHB*, knj. V-VI, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1978, str. 181.

uslijedila otkupljeno je još 17 rukopisa, čime je ova zbirka ponovo dostigla brojčano stanje od 33 rukopisa.

Ova kolekcija manuskripata je prvi put djelimično predstavljena radom Hivzije Hasandedića objavljenim u *Analima GHB*.² Tada je Hasandedić kataloški obradio šest rukopisa, odabравši samo one koji posjeduju bilješku da su ih prepisali Mostarci. Prepoznavši značaj identificiranja i evidentiranja rukopisnih zbirki, te katalogiziranja rukopisne građe, nedavno su Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, kao naučnoistraživačka institucija i Muzej Hercegovine Mostar kao baštinska institucija, realizirali zajednički projekat objavljivanja *Kataloga arapskih, turskih i bosanskih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar*³, čime ostaje svjedočanstvo o vrijednim spomenicima kulturne baštine kao i izvorima za proučavanje kulturne povijesti Bosne i Hercegovine. Svi rukopisi iz ove zbirke, zajedno sa njihovim prepisivačima i vlasnicima, uz zbirke rukopisa drugih baštinskih ustanova u Bosni i Hercegovini, svjedoci su involviranosti ljudi sa naših prostora u najviše znanstvene i kulturne tokove Osmanskog carstva čijim je dijelom bila i Bosna i Hercegovina. Značaj katalogizacije, kao inventarizacije pisanog stvaralaštva, ogleda se i u tome što katalozi predstavljaju osnovu za svaku vrstu dalje naučne obrade i valorizacije rukopisne građe koja omogućava konačno ustanovljavanje njezine vrijednosti i ugradnju u koncept izvornosti, tradicije, jedinstvenosti i autentičnosti bosanskohercegovačke kulturne baštine.

Iako se, kako smo već naveli, radi o voluminozno manjoj zbirci, među rukopisima koji su u njoj pohranjeni nalaze se uistinu vrijedni primjerci. Među njima je i jedna medžmua (zbirka) na bosanskom jeziku pisana arapskim pismom (R 31, kataloški br. 38). Nju najvećim dijelom čine pjesme domaćeg autora Muharema Dizdarevića, jednog od bosanskohercegovačkih alhamijado pjesnika, kao i jedna do sada potpuno nepoznata pjesma Saliha Gaševića iz Nikšića, uglavnom poznatog po svojoj adaptaciji Süleyman Çelebijeva spjeva o rođenju poslanika Muhammeda (*Mevluda*), te jedna alhamijado pjesnika iz Foče, Murad-bega Čengića.

---

2 Ibid., str. 181-186.

3 *Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar*, obradile: Dželila Babović, Madžida Mašić, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Muzej Hercegovine Mostar, Sarajevo, 2017.

Medžmue kao bilježnice raznovrsnog sadržaja plijene pažnju brojnih istraživača historije, kulturne historije, književnosti, i brojnih drugih oblasti.⁴ One su u rukopisnim kolekcijama širom svijeta među najzastupljenijim djelima. Kako svaka medžmua svojom formom, specifičnom upotrebom jezika i sadržajem predstavlja područje u kome je nastala, to pridonosi njezinom značaju za različite aspekte proučavanja lokalnih obilježja, te je kao takva „svojevrsan izazov istraživaču“⁵. Potreba za sabiranjem različitih pjesama jednog ili više autora zadržala se u stoljećima kasnije, o čemu svjedoči primjerak ove hercegovačke zbirke koji, na osnovu bilješke prepisivača, potiče iz 1913. godine (bilješka na fol. 89a):

---

4 Kod nas je o njima do sada napisan veliki broj radova. Radovi su u fokusu imali određene rukopisne medžmue. Budući da je tokom agresije na BiH uništen veliki broj rukopisne građe, upravo zahvaljujući tim radovima danas posjedujemo bar neke podatke o bogatstvu i raznolikosti unikatnih djela. Opširnije vidjeti: Hasan Hamdi, „Dosadašnje proučavanje turskih medžmua i njihovo značenje za proučavanje naše istorije i istorije turske narodne književnosti kod nas i uopšte“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 39/1989, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1990, str. 183-191; Rašid Hajdarović, „Rukopisne medžmue“, *Glasnik Društva arhivskih radnika BiH*, god, X-XI/1970-71, Društvo arhivskih radnika, Sarajevo, 1971, str. 311-320;

Od radova posvećenih pojedinim medžmuama izdvajamo samo nekoliko, premda je njihov broj daleko veći: Lejla Gazić, Salih Trako, „Medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga XV-XVI, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1990, str. 105-130; Muhamed Hadžijamaković, „Medžmu'a Salih Emina“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga XV-XVI, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1990, str. 131-139; Lejla Gazić, „Travnička medžmua“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 28-29/1978-79, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1980., str. 165-185; Rašid Hajdarović, „Medžmua Mula Mustafe Firakije“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXII-XXIII/1972-73, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1974., str. 301-314; Rašid Hajdarović, „Medžmua Sarajlije Ahmeda Bosanca“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 28-29/1978-79, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1980., str. 187-213; Salih Trako, Lejla Gazić, „Dvije mostarske medžmue“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38/1988, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1989, str. 97-124; Muhamed Ždralović, „Donjovakufska medžmua“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 55/2005, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2006, str. 147-176; Salih Trako, „Medžmua pjesnika Šakira“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. II-III, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1974, str. 109-123; Lejla Gazić, „Dvije mostarske medžmue kao kulturno-historijski izvori“, *Hercegovina* 9/1997, Muzej Hercegovine, Mostar, 1997, str. 193-198, i mnogi drugi radovi.

5 Lejla Gazić, Salih Trako, „Medžmua sarajevskog pjesnika Mehmeda Mejlije Guranije“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga XV-XVI, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1990., 105.

كورو عمر موستار

سنة ١٣٣١

صفر الخير ٥

سنة 1913

يانوار 15

(Goro Omer, 5. safer 1331/15. januara 1913. u Mostaru)

Kada je o fizičkim karakteristikama ovog rukopisa riječ, povež je kartonski, a sama međzmu je u prilično rasutom stanju. Ukupan broj folija je 89, formata 24,5 x 19,5 cm. Svi tekstovi u međzmu su napisani na bosanskom jeziku arapskim pismom, sa vokalizacijom.

Ova zbirka je zanimljiva naročito iz aspekta odabira pjesama sadržanih u njoj. U njoj su, kako ćemo u nastavku rada vidjeti, dominantno prisutne pjesme Muharema Dizdarevića, jednog od, prema kritičarima i historičarima starije književnosti Bošnjaka, „najplodnijeg i najraznovrsnijeg pjesnika alhamijado književnosti“ koji je pisao pod umjetničkim pseudonimom Muhamed Rušdi. Iako se informacije o životu i djelu ovog pjesnika mogu naći u određenim radovima o alhamijado pjesnicima, te jednoj monografskoj studiji⁶, u ovom radu ćemo se kratko osvrnuti na bitnije činjenice iz pjesnikova života kao i na njegove poznate pjesme.

Muhamed Rušdi pripada generaciji posljednjih bosanskih alhamijado pjesnika čija je poezija uglavnom bila usmjerena na obradu religijskih i moralno-didaktičkih tema. Rođen je u Trebinju 1825. godine⁷ u uglednoj hercegovačkoj porodici Dizdarevića. Obrazovanje je stekao u rodnom mjestu, a književnim radom se počeo baviti napustivši državnu službu neposredno nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, dakle, u zreloj životnoj dobi. U literaturi se spominju dva poznata autografa Rušdijinog

---

6 Mustafa S. Busuladžić, “Život i književni rad Muhammeda Rušdije”, u: Bošnjačka književnost u književnoj kritici: starija književnost, knjiga I, Alef, Sarajevo, 1998, str. 922-927; Abdurahman Nametak, *Muhamed Rušdi: monografija i tekstovi*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1981; Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1981; Muhamed Huković, *Zbornik alhamijado književnosti*, IP Preporod, Sarajevo, 1997.

7 Iako Busuladžić, a potom i Handžić navode da je Rušdi rođen 1823. godine, ne navodeći izvor za taj podatak, izvjesnije je, na osnovu stihova kojima pjesnik referira na godinu svog rođenja, da je ipak riječ o 1825. godini: *Krk birinda tarih mu je rođeni Nakom trista ovo sedme govori*. (v. A. Nametak, *Muhamed Rušdi...*, str. 8.)

Zbornika pjesama te nekoliko prepisa u vidu bilježnica. Ova dva autografa, kako dalje u svojoj studiji navodi Nametak, nisu istovjetni i evidentna je razlika u obimu samog zbornika. Jedno je sasvim izvjesno, Rušdijeve pjesme su naročito bile popularne u Hercegovini, posebno u Trebinju, rodnom gradu ovog pjesnika, o čemu svjedoči i medžmua pred nama. Kako je Nametak, iako je pred sobom imao još neke prepise ovog zbornika, svoju književno-estetsku valorizaciju temeljio isključivo na osnovu spomenuta dva autografa, to će, čini nam se, biti zanimljivije uočiti odstupanja u rukopisnom primjerku koji je predmet ovog rada.

Zbirka počinje poemom pod naslovom *Būsnawī Baġdād hānūmunda hikāyesi – Hikāye-i latīfesī* odnosno *Poema o bagdadskoj gospođi na bosanskom jeziku* (fol. 1b-2b). Ova poema sadrži 30 distiha kako u kritičkom izdanju koje nudi Nametak, tako i u ovom prepisu.

Poema nakon bismille počinje na slijedeći način: (fol. 1b):

... يدنا ژنا صالحه / دوبرا بيلا ای اود ويشه عابده
قد امریه ته دنيالق اوستاوی / ناقوم سبه يدنوغ سینا اوستاوی
يدنا یاصیرا اود نه مالا اوستاده / تومیرازا سوو غا سینا زاپاده

... jedna žena saliha / dobra bila i odviše abida
kad umrije te dunjaluk ostavi / nakom sebe jednog sina ostavi
jedna jasptra od nje mala ostade / to miraza svoga sina zapade.

Komparirajući ovaj tekst sa verzijom objavljenom u Nametkovoju studiji, može se uočiti da usljed oštećenja stranice, nedostaju dvije prve riječi u prvom stihu pjesme “U Bagdadu” (او بغدادو). Osim toga, kroz gotovo cijeli tekst ove poeme mogu se uočiti minimalne razlike u tekstu rukopisa koji je pred nama u odnosu na objavljenu Nametkovu verziju. Ilustracije radi, navešćemo samo neke primjere.

U drugom dijelu četvrtog distiha uočava se upotreba drugačijeg oblika pokazne zamjenice.

U toj misli đezmu čini ta mladić (Nametak, str. 102)

U toj misli đezmu čini ol mladić (fol. 1a)

U osmom distihu uočava se slijedeće odstupanje:

Tad dozivlju: “Ko će u raj, ulazi! (Nametak, str. 102.)

Tad dozivlju: Ko će u džennet ulazit (fol. 1a)

Poema završava na isti način kao i u transliteraciji koju nudi Nametak:

مرحمتوم تی غا برات پو غلدا ی / فاتحوم مو جغود دوشی او غلدا ی
دا مغفرت الله اونوغ اکنی / محمّو قو غود الحم پوکلونی

Merhametom ti ga, brate, pogledaj / Fatihu mu đegod duši ugledaj

Da magfired Allah onog učini / Muhammedu ko god elham pokloni.

(fol. 2b)

Nakon ove poeme slijedi, bez posebno istaknutog naslova, pjesma o koristima učenja mevluda, odnosno *Mawlūd-i šarif fađilati*, također na bosanskom jeziku i sastoji se od 26 distiha (fol. 2b-3b). Ovu pjesmu navodi i A. Nametak samo što je verzija koju ovaj autor navodi kraća i ima 10 distiha.⁸

Čini se važnim istaći da su tekstovi spjevova o rođenju Božijeg poslanika u rukopisnim primjercima gotovo po pravilu praćeni uvodnim stihovima koji govore o pohvalnosti učenja mevluda kao spomena i slave imena posljednjeg Božijeg poslanika, Allahova miljenika, Muhammeda a.s. U ovim se stihovima u tom smislu navodi da će onaj ko uči mevlud i donosi salavate na Muhammeda a.s. steći trajne blagodati, kako se navodi u početnim stihovima (fol. 2b). Kako je verzija koju nalazimo u rukopisnom primjerku kojim smo se koristili dosta duža od one koju je Nametak imao pred sobom u oba autografa, prenosimo cijeli tekst poeme:

بوزی لطف آقو حوکش ا احسان / ناک حوریا ای غلمان
قد ی دوشو نا دنبالق اونا نوک / قا مبارک قدر کیجه تا ی نوک
آقو حوکش تی اود بوغا ناک پوموک / پیغمبر مولود اچی ای سلوشای
پیغمبر ذات شریف زناد تی / بوژیغا ملوسنیقا ملوی تی
... / پیغمبر مولود ادی سلوشای

⁸ A. Nametak, *Muhamed Rušdi*, str. 57.

اکی با سبومنه وازرت / پیغمبر تی صلوات دونوسی
 .../ پیغمبر مولود ادی سلوشای
 راز بوغا یدنوم مولد اچی / پیغمبر صلوات دونوسی
 تایه ثواب او ترزی پوترازی / اود پلاننه میزان کمو بت تژی
 دا اوکه دوبرو دیقت کینتی / تو کروپنوکو برات نمو پروسلی
 اود بوغا یه امر نمو تا نصیب / دا ته نیه دا ته نیه یا حبیب
 نبی نشتا یا ستورپیو ای حبیب / دا اود بوغا ناما بوده تو نصیب
 اود امّتا دا ناس پریمی اول حبیب / ای شفاعت بوده نغوو نام نصیب
 قو حبیبیا بوزیبه غا میلویه / نقا مولد ا غودینی پراوکی
 بوژه دراغی محمدّا اوووغا / شفاعتوم دا غا حبیب پوغلدا
 نا محشرو دا پود سانجاق پریحتی / حرمتا تی حبیبوا یا ربّی
 ... دا قازمو یا اله العالمین / اود روجنا اونوغ شتوی رحمة للعالمین
 قوغوک حوکه زناتی نا آخرت پوت / او جنتو پرو صرات سواقوم پوت
 پیغمبر دوک نا حوض زنات پوت / نقا مولود ایده سلوشات تو یه پوت
 یر رژدیبا قازه پوته دروغومه / شتو تراژیته اوو پوته اون ...
 دا هدایت الله نغا اوکینی / ای نا مولود قوت داده اوچتی

Ako hoćeš od džehennema eman / Pejgamberu mevlud uči i slušaj
Božji lutf ako hoćeš i ihsan / Nać hurija i gilman.
Kad je došo na dunjaluk onu noć / Ka mubareć kadr-gedže⁹ ta je noć
Ako hoćeš ti od Boga nać pomoć / Pejgamberu mevlud uči i slušaj
Pejgamberu zat-i šerif znadi ti / Božijega milosnika miluj ti
... ¹⁰/ Pejgamberu mevlud idi slušaj
... uči pa spomene vazreti / Pejgamberu ti salavat donosi
... /Pejgamberu mevlud idi slušaj
... raz Boga jednom mevlud prouči / Pejgamberu salavate donosi
taj sevab u teraziji potraži / od planina mizan će mu bit' teži

9 Kod Nametka uočavamo drugačiju transliteraciju: *Ko mubareć Kader lice ta je noć* (str. 57)

10 Stranica u velikoj mjeri oštećena tako da je nemoguće pročitati početne dijelove naredna četiri stiha

da uče dobro dikat činiti / tu krupnoću berat njemu promisli
od Boga je emer njemu ta nasib / da te nije da te nije ja Habib
ne bi ništa Ja stvorio ej Habib / da od Boga nama bude to nasib
od ummeta danas primi ol Habib / i šefa'at bude njegov nam nasib
ko Habiba Božijega miluje / neka mevlud u godini prouči
Bože dragi Muhammeda ovoga / šefa'atom da ga Habib pogleda
na mahšeru da pod sandžak prihiti / hurmeta ti Habibova ja Rabbi
...¹¹ da kažemo ja ilahe'l alemin / od rođenja onog što je rahmeten
lil alemin

Ko god hoće znati na ahiret put / u Džennetu prvo Sirata svakom put
Pejgamberu dok na havz znati put / neka mevlud ide slušat' to je put
jer Ruždija kaže pute drugome / što tražite ove pute on ...¹²
da hidajet Allah njega učini / i na mevlud kuvvet dade učiti.

Nakon ovog dijela slijedi tekst mevluda na bosanskom jeziku odnosno *Mawlid-i šarif bi lisāni Būsawī* (fol. 4a-13a). Ovaj spjev smatra se najdužom poemom koju je napisao Muhamed Rušdi. Sadrži 210 distiha u pohvalu poslanika Muhammeda a.s. Govoreći o Rušdijevom tekstu mevluda kao slobodnom prevodu Mevluda Süleymana Çelebija¹³, Nametak poentira na važno pitanje: da li je Rušdijev tekst Mevluda nastao po uzoru na Gaševićev prevod Çelebija teksta ili je, pak, nastao kao direktan prevod sa turskog jezika, te kao takav predstavlja prvi prevod spomenutog djela na bosanski jezik.¹⁴ Ipak, s obzirom na poznatu, već navedenu činjenicu da se Rušdija književnim radom počeo baviti tek nakon 1878. godine, kada je objavljen Gaševićev *Mevlud*, čini se da nema prostora za sumnju. Nametak s pravom uočava da se na nekim mjestima osjeti Rušdijevo oslanjanje na originalni tekst na turskom jeziku, ali njegovo se djelo ne može smatrati pukim prevodom, budući da je, osjećajući potrebu da neke dijelove naročito istakne, Rušdi pribjegao proširenju osnovnog teksta. S druge strane, evidentno je i da se prilikom prepjeva ovog prevoda Rušdi oslanjao na Gaševićev tekst. Poznato je da je Rušdijev Mevlud naročito bio popularan u Hercegovini, o čemu, prema Okiću, svjedoči veliki broj prepisa,¹⁵ ali, nažalost, nije doživio ni približnu popularnost kao Gaševićev.

11 Isto.

12 Isto.

13 Izvorni naziv djela je *Vesiletü-n-necat*.

14 A. Nametak, *Muhamed Rušdi*, str. 17.

15 M. Tayyib Okić, "Çeşitli dillerde mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin tercümeleri", *Mevlid Külliyati*, c. I, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2016, str. 64.

Da je Rušdi pred sobom imao tekst Čelebijeva djela svjedoče uvodni stihovi Mevluda (fol. 4a):

الله آدی سپومنمو سپروینه / تو وایاده او پوسلیما سواقومه
قو دونسه بوژییه ایمه ناییرییه / قولای کمو بوغ اوچنت پوسلووه
قو بسملوم زاپوکینه پوسلووه / نکه نمو روژنو بیته پوسلییه

*Allah adi spominjemo s prvine / to valjade u poslima svakome
Ko donese Božije ime najprije / kolaj će mu Bog učinit' poslove
Ko bismilom započima poslove / neće njemu ružno biti poslije*

Tekst Mevluda završava slijedećim stihovima (fol. 13a):

نموی دا سمو فرقهء ضالّ و ذلیل / عفو رحمت ناس اکنی ای جلیل
یا اله نا ایمان امر ناس / ناشو دوو او قبول راد ناس

*Njemu da smo firka-i zallu ve zelil / afvu rahmet nas učini ej Dželil
Ja ilahi na imanu umri nas / našu dovu ukabuli radi nas.*

Ono što je specifikum Rušdijeva Mevluda jeste to što on za temu uzima samo rođenje Poslanika a.s. (u skladu sa etimologijom riječi mevlud). Drugi važni događaji u životu Poslanika poput Miradža ili njegovog preseljenja nisu dijelom Rušdijeva Mevluda, kao što je to slučaj sa tekstovima drugih autora. Rušdi je te događaje obradio u odvojenim poemama, sadržanim i u ovoj medžmui, kako ćemo vidjeti u nastavku.

Nakon teksta Mevluda slijedi Spjev o smrti poslanika Muhammeda a.s. odnosno *Wafāt al-nabiyyi ʃallallāhu alayhi wa sallam* na bosanskom jeziku u 164 distiha (fol. 13b-20b). Poredeći rukopis sa verzijom koju nudi Nametak, ustanovili smo da je u ovom rukopisu prilikom prepisa izostavljen određeni broj distiha. Međutim, s obzirom na činjenicu da su neke stranice pretrpjele velika materijalna oštećenja, teško je utvrditi koji su to stihovi u pitanju.

Tekst počinje stihovima (fol. 13b)

الله امه ناییرییه دا رقنمو / محمد صلوات دونسمو
نا نغو رود ای یاران کینمو / چیستوغ سرچه ا سمرچو مو قازه مو
حودی آمو شتوس ا ملوس زاپااو / سوو غا سوچا سمرچو موتی دا و دش

*Allah ime najprije da reknemo / Muhammedu salavat donesemo
Na njegov rod i jarane činimo / čistog sveca i smrću mu kažemo
Hodi amo što s' u milost zapao / svoga sveca smrću mu ti da vidiš*

Tekst spjeva o smrti Poslanika a.s. završava na slijedeći način (fol. 20b):

فاعلات فاعلات فاعلات / سوچو ناشم محمد صلوات
آقو حوکش دات و اترا نغوری / سا از داهوم محمد صلوات

*Fa'ilatun fa'ilatun fa'ilat / svecu našem Muhammedu salavat
Ako hoćeš da te vatra ne gori / sa uzdahom Muhammedu salavat.*

Elegični ton nastavlja se i u slijedećoj poemi u medžmui. Riječ je o spjevju o smrti hazreti Fatime, Poslanikove a.s. kćeri ili *Ḥaḍrati Fāṭimine aḥwāl* (fol-21a-24b). Ovaj spjev od 90 distiha u literaturi je poznat i kao *Vefati Fatimetuz-Zehra*.

Početak (fol. 21a):

قد محمد حبیبو الله وفات بی / فاطیما مو سکر اوستاده ا ژالبی
شس میه سیچ سوا ا ژالبی پروباوی / ای اودویشه تغوبا یوی پرلتی

*Kad Muhammed Habibullah vefat bi / Fatima mu šcer ostade i
žalna bi
Šes' mjeseci sve u žalbi¹⁶ probavi / I odviše tegoba joj proleti.*

---

16 Kod Nametka stih zvuči: "Šes(t) mjeseci sve u plaču probavi", v. Nametak, *Muhamed Rušdi*, str. 130.

Kraj (fol. 24b):

سواق ویدیو قوی بیو اودقودا / شتوی اود بوغا سلاجه اد مدا
پلاجنی قوچی وراثشه سه اد تدا / رقوشه انا الیه راجعون

*Svak vidio ko je bio od tuda / Što od Boga slađe od meda
Plaćni kući vratiše se od tuda / rekoše "Inna ilejhi radži'un".*

Tradicija pisanja kazivanja o poslanicima, koja se nastavlja i u alhamijado stvaralaštvu, ogleda se u nekoliko slijedećih spjevova sadržanih u ovoj medžmui. Ova hijeropovijesna kazivanja svoje utemeljenje imaju u Svetom Tekstu, a prisutna su u književnim tradicijama kako prije, tako i nakon pojave islama. U divanskoj književnosti, kao korpusu na koji se djelimično naslanja i alhamijado stvaralaštvo Bošnjaka, ova se kazivanja susreću u različitim formama, od aluzija i metafora, kao stilskih sredstava, preko kraćih poetskih formi pa sve do narativnih spjevova.¹⁷ Kod Muhameda Rušdija kazivanja o poslanicima Ismailu, Ejjubu i Jusufu, a.s. nalazimo u formi hikaje – poučne priče, gdje “izvanredno živo pripovijedanje i vrlo brzo smjenjivanje događaja sa potresnim, tragičnim osjećanjima... pobuđuju kod čitaoca živo saosjećanje sa njegovim bolom, ali i divljenje i strahopoštovanje prema njegovoj odlučnosti”¹⁸.

Spjev o poslaniku Ismailu a.s. sadrži 107 distiha (fol. 25a-29a). U ovom prepisu on ima jedan distih manje, vjerovatno izostavljen prilikom prepisa.

Kada je riječ o naraciji poeme, treba reći da je ovim spjevom predstavljen samo jedan događaj, a na koji referira i Sveti Tekst. To je iskušenje žrtvovanja kojem je bio izložen Ibrahim a.s. Rušdijevo pripovijedanje odlikuje se izrazitom dinamičnošću i emotivnim nabojem, tako da čitalac stječe dojam da je aktivni sudionik događaja koji mu se prikazuje. Zahvaljujući rimi, i ova, kao i pripovijesti o životima drugih Božijih poslanika, je vrlo pamtljiva, tako da su dugo ostali prisutni i u usmenoj tradiciji kao poučne pripovijesti o događajima iz hijeropovijesti.

---

17 Opširnije u: Amina Šiljak-Jesenković, „Poslanici i vjerovjesnici kao simboli u stihovima bošnjačkih divanskih pjesama: prilog razumijevanju simbola“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 60/2010, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 145-169.; Amina Šiljak-Jesenković, „Kazivanje o Jusufu: od kur'anskog prototeksta do kratkih poetskih firmi u divanskoj književnosti Bošnjaka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 64/2004, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2015, str. 134-165.

18 A. Nametak, *Muhamed Rušdi*, str. 28.

Poema počinje slijedećim stihovima (fol. 25a):

بوژ دراغی زاپوکسمو پیساتی / نا ناش یزیک می حکایو قازاتی
حضرت ابراهم دراغوم خالقو / زامولسه راد سینا خالقو

*Bože dragi, započesmo pisati / Na naš jezik mi hićaju kazati
Hazreti Ibrahim dragom Haliku / zamoli se radi sina Haliku*

Kao i u prethodnim poemama, i ova Ruždijeva poema završava porukom čitatelju da uputi dovu pjesniku (fol. 29a):

قویی اکی نق صلوات دونوسی / ارژدی دوشی الحم پوقلونی
دانام الله دراغی دوشو اوپرستی / قورشیدی قوغود دوو اکنی

*Koji uči nek salavat donesi / i Ruždiji duši elham pokloni
da nam Allah dragi dušu oprosti / ko Ruždiji kogod dovu učini*

Nakon spjeva o Ismailu a.s. slijedi nešto duži spjev o poslaniku Jusufu a.s. ili *Ḥaḍrat-i Yūsuf payğambarin Būsnavī hikāyasi* i sadrži 204 distiha. (fol. 29b-44b). Ono što je odlika spjeva u ovom rukopisnom primjerku jeste da je on dosta duži od onih koje je Nametak imao pred sobom. Dužina spjeva u ovom prepisu je 201 distih. Rukopis sadrži izvjesne razlike u odnosu na verziju objavljenu u studiji A. Nametka, koje su mahom nastale upotrebom istoznačnica ili riječi sličnih značenja.

Tok naracije se uglavnom preklapa sa onim redosljedom kako i Sveti Tekst predstavlja kazivanje o Jusufu a.s. Radnja počinje pričom o snu koji Jusuf a.s. prepričava svome ocu Jakubu a.s., a nastavlja se kroz događaje koji su potom uslijedili u životu Jusufa a.s. S obzirom na način i postupak kojim je ispričana ova priča, sa sigurnošću se može ustvrditi da je Rušdi kao predložak koristio isključivo kur'anski korpus.

Početni stihovi spjeva o Jusufu a.s. u ovom rukopisnom primjerku su (fol. 29b):

پیغمبرسقو می حکایو / دا قازمو قو سلوشا
صلواته نق دونوسی / قوغد اچی اسلوشا

*Pejgambersku mi hikaju / da kažemo ko sluša
Salavate nek donosi / ko god uči i sluša*

Kraj (fol. 44):

ناما زاتو اقبولی / ناسمرتی یاربی
لا اله الا هو الله / دا زبوریمو یاربی

Nama zato ukabuli / Na smrti ja Rabbi
*La ilahe illa huvallah / da zborimo ja Rabi*¹⁹

Poema o poslaniku Ejjubu a.s. odnosno *Haḍrati Ayyūb alayhi salām* sastoji se od 91 distiha. (fol. 45a-48b). U ovom prepisu spjev se sastoji od 90 distiha, na osnovu čega se može pretpostaviti da je prepisivač vjerovatno slučajno izostavio jedan distih.

I ovaj spjev prati ku'ansko kazivanje o Ejjubu a.s. te nedaćama i iskušenjima koje su ga zadesile. Ejjub a.s. je u orijentalno-islamskoj baštini postao simbolom strpljenja i odolijevanja različitim iskušenjima, a priča o njegovom životnom putu postala je jedan od egzemplara u didaktičkim žanrovima kao što su hikaje. Busuladžić čak navodi da se ovaj spjev, uz spjevove o drugim poslanicima, nerijetko čitao javno na okupljanjima u različitim prigodama.²⁰

Spjev o Ejjubu a.s. u ovom rukopisu počinje stihovima (fol. 45a):

بوژ دراغی اتووری ینام یزیک لپو قازاتی
حضرت ایوبا اتا نامناقف قازاتی

Bože dragi, otvori nam jezik lipo kazati
*Hazreti Ejjuba atanam nakif*²¹ *kazati*

U krajnjim stihovima primjećujemo da pjesnik, u navođenju primjera iz kojih će čitalac moći izvući vrijednu pouku, najprije polazi od sebe kao slabašnog roba koji je i sam sklon padanju pod utjecaj šejtana i činjenju grijeha (fol. 48b):

19 U autografima Rušdijine zbirke Nametak nalazi slijedeći završetak: „Utvrdi nas na imanu kad mremo, ja Rabbi!/ La ilahe illa huvallahu da zborimo, ja Rabbi!“ (str. 178.)

20 Mustafa S. Busuladžić, “Život i književni rad Muhammeda Rušdije”, str. 923.

21 Nametak u autografima susreće drugačiji zapis drugog polustiha: „Hazreti Ejjuba pejgamber na menakib kazati“ (str. 152)

تی رژی ابرت از می سکم راد
داته الله رژنا فیلا ا شیطانا ساچوا

*Ti Ruždija ibret uzmi ....
da te Allah ružna fila i šejtana sačuva²².*

Kako je već naprijed spomenuto, Rušdijevo poimanje mevluda kao spjeva o životu posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda a.s. unekoliko se razlikovalo od dotadašnjih koncepata pisanja Mevluda. On je u svome Mevludu opisao samo rađanje Poslanika a.s., a sve druge važne događaje iz njegova a.s. života obradio je u posebnim spjevovima, odnosno pričama. Takvo je kazivanje o Miradžu ili *Iğmāla Būsnawi dilince Mi 'rāğ nabiiyyi alayhi salām* koji sadrži 148 distiha (fol. 49a-62a), i u formi je proznog teksta.

Početak (fol. 49a):

بوژ دراغی زاپوکسمو نا ناش یزیک پیساتی
ناش پیغمبر شتویه ویجو نا معراجوقاز اتی

*Bože dragi započesmo pisati
naš Pejgamber što je viđo na Miradžu kazati.*

Zanimljivo je da verzija koju je objavio A. Nametak ne sadrži deset uvodnih distiha sadržanih u ovom rukopisnom primjerku.²³ Kontrastirajući ovaj spjev sa verzijom koju je objavio A. Nametak, ustanovili smo da se ova verzija isuviše razlikuje od objavljene. Na osnovu toga pretpostavljamo da poemu o Miradžu uvrštenu u ovu medžmuu nije napisao Muhamed Rušdi. Kako u završnim stihovima nije naveden pseudonim pjesnika, nismo bili u mogućnosti utvrditi autorstvo ovog spjeva.

Spjev završava slijedećim stihovima (fol. 62a):

تیسی مالک او سوغ ملکا تووی تصرف یا ربی
کناهار اوپروستی تو یه تووویه یا ربی

*Ti se malik u svog mulka tvoj tesarruf ja Rabbi
gunahkar oprostiti to je tvoje ja Rabbi.*

22 Nametak: "Ti Ruždija ibret uzmi srcem, ideš pred Boga / Da te Allah ružna fila i šejtana sačuva" (str. 159)

23 Nametkova verzija počinje stihovima: „Od miradža da kažemo ta zeman / To se znade, svako je to ajan.“ (str. 91)

Nakon ove poeme, na folijama 62b-67b nalazi se poema moralno-didaktičkog sadržaja na bosanskom jeziku bez naslova. U posljednjim stihovima poeme navodi se da je autor Salih Gašević iz Nikšića (1850-1898/99). Nije nam poznato da li se ovom autoru, izuzev njegovog popularnog Mevluda, u literaturi pripisuju još neke pjesme.

Početak (fol. 62b):

اسپرويجه دا ركمو بسم الله
آ سبو تلتقا حمد بوغو پيغمبر صلوات
دا نام بوده وليق نجات دا اللهائونمونمو
استنو مو دونوئمو دوق سمو ژيوى تامر مو

*Isprvice da rečemo bismillah
a sposljетка hamd Bogu Pejgamberu salavat
da nam bude velik nedžat da Allaha spominjemo
istinu mu donesemo dok smo živi te umremo*

Kraj (fol. 67a):

وت الله دا سه مولم دا نام دعوو اقابولى
ا كناه نه اوبرويى

*Ja ne pišem da se falim već Allahu da se molim
da nam dovu ikabuli i gunah ne ubroji.*

U nekoliko stihovima koji prethode završnim, autor navodi svoje ime:
*Ja sam džahil iz Nikšića
Fakir Salih Gaševića
Pa se molim znanijemu
I svakome starijemu (fol. 66b).*

Osim ovog, u međzmuu je uvršten i moralno-poučni spjev Murad-bega²⁴ Čengića²⁵, *Abdija* (fol. 67b-69b). Rušdi je sam dopjevao još dvije

24 Većina istraživača alhamijado pismenosti navodi da je autor Abdije Jusuf-beg Čengić, međutim, A. Nametak navodi da je riječ o Murad-begu Čengiću, referirajući na naziv u rukopisu *Prijateljski savjeti Murad-bega, Bog mu se smilovao*. (V. Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1981., str.88-100.)

25 U literaturi nismo pronašli podatke o godini rođenja ili smrti ovog pjesnika. Poznato je samo da je rodom iz Foče.

strofe od po četiri stiha kojih inače Čengićev spjev nema. Ovaj spjev, za koji M. Memija navodi podatak da je napisan 1866. godine, u narodu je uživao naročitu popularnost.²⁶ Didaktična funkcija ovog i spjevova koje ćemo pobrojati u nastavku mahom je usmjerena na potenciranje stjecanja znanja koje se “stiže na konkretnim životnim manifestacijama i da istovremeno služi oplemenjivanju svakodnevnice, postizanju višeg kvaliteta života”²⁷.

Početni stihovi ovog spjeva su (fol. 67b):

حید عبدیا تی نواز قلانا پی پت وقت نماز
ترک نچنی بوژی فرض آزا بوغا عبدیا

*Hajde, Abdija ti na vaz, klanjaj pet vakit namaz
Terk ne čini Božiji farz, a zaboga Abdija!*

Krajnji stihovi su (fol. 69b):

نکه پراوو دا سوده اونی مکه ثو یود
نا صباح سه نه بوده غافل تسو عبدیا

*Neće pravo da sude oni muče sve ljude
na sabah se ne bude gafil ti su Abdija!*

U istom tonu kroz različite savjete (nasihate) spjevana je i pjesma religiozno-didaktičkog sadržaja. Pjesma u katalogima rukopisa ima popularni naziva “Ibrahime, brate moj...” a prema početnim stihovima (fol. 70a-74a). U literaturi o alhamijado tekstovima ne nalazimo ovu poemu.

ابراهیم براته موی غووورمتی دو برو کوی
دراغوم بوغو تی روبوی نموی پرمات روژنو حوی

*Ibrahime brate moj, govorim ti dobro čuj
dragom Bogu ti robuj, nemoj primat ružnu huj.*

26 Minka Memija, „Pojam mudrosti i slika mudraca u alhamijado književnosti“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1996., str. 269.

27 Ibid, str. 271.

Kraj (fol. 74a):

تی پوقلون یا منان ناشه غرهه یا حنان
وازدا رچی الا الله درتلی رچی اه

*Ti pokloni ja Mennan naše griha ja Hannan
vazda reci illallah dertli reci ah.*

Pretposljednji spjev u ovoj medžmui pripada Muhamedu Ruždiju. Riječ je o kratkoj poemi prelaska jednog Jevreja na islam ili *Ḥikāya Islāmī Yahūdī* (fol. 74a-80b). Ovaj spjev sadrži 53 distiha. U odnosu na verziju iz Nametkove studije, ovaj rukopis, kao i u prethodnim primjerima, sadrži manja odstupanja.

Počinje slijedećim stihovima (fol. 74a):

شتو محمد ابن حاتم اون حکایو دونوسی
رحمة الله علیه دا قازمو شتا ولی

*Što Muhammed ibn Hatim on hikaju donosi
Rahmetullahi alejhi da kažemo šta veli.*

Kraj (fol. 88b):

ای رژی دی غو غوک الحم یدان دوشی پوقلونی
دا اونوغا روبا الله جهنما زاقلونی

*I Ruždiji ko god elham jedan duši pokloni
Da onoga roba Allah Džehennema zakloni.*

Na posljednjim stranicama ove medžmue nalazimo jednu kratku pjesmu moralno-didaktičkog i savjetodavnog karaktera pod naslovom *Oğluna naṣīhat* / Savjeti sinu (fol. 80b-89a). Autor ove pjesme nije poznat, a u nešto drugačijoj verziji objavljena je u Hrestomatiji bosanske alhamijado književnosti.²⁸

Pjesma započinje slijedećim stihovima (fol. 80b):

دینه مویه تی اوکی مایقو سوویونموکی
پو سقاقو نه ترکی نوغا سوویو نموکی

---

28 Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, str. 104.

*Dite moje ti uči, majku svoju ne muči
po sokaku ne trči, nogu svoju ne muči*

a završava stihovima (fol. 89a):

طی سواقو غانه سلوشای وازدا یودی پوسلوشای
مایقا کته ملوات بالبوکن پارودت

*Ti svakoga ne slušaj vazda ljudi poslušaj
Majka će te milovat babo će ti paru dat.*

Ovim radom nastojali smo predstaviti jednu pažnje vrijednu zbirku alhamijado tekstova, koja do danas nije bila predstavljena naučnoj i stručnoj javnosti. Iako su gotovo svi ovi tekstovi u svojim različitim varijantama predstavljeni u radovima bosanskohercegovačkih istraživača alhamijado književnosti, i dalje postoji potreba za kontinuiranim radom na otkrivanju ovog dijela kulturne baštine Bosne i Hercegovine, te njegovom književnoestetskom prevrednovanju, budući da se alhamijado pismenost, koliko nam je poznato, do sada valorizirala samo u opreci sa stvaralaštvom Bošnjaka na orijentalnim jezicima i gotovo u pravilu ocjenjivala kao pismenost sa malom ili nikakvom umjetničkom vrijednosti. Takvim pristupom nanosena je velika nepravda ovom specifičnom književnom korpusu za čije proučavanje bi trebalo uvesti nove kriterije u smislu tipoloških razlika, odnosno povijesnog konteksta koji je uvjetovao nastanak i razvoj ove književnosti.

Budući da je riječ o vrlo kompleksnoj pojavi, svojevrsnom jezičkom hibridu, ovaj se dio literarnog naslijeđa treba smjestiti u kontekst savremenih književnih teorija i pristupa književnome tekstu. Analizom ovog rukopisnog primjerka uočili smo izvjesne specifičnosti na što smo nastojali ukazati ilustriranjem određenih primjera. Primjenom komparativističke i kontrastivne metode nastojali smo uporediti više različitih verzija navedenih pjesama, te tako ukazati na osobenosti međžmue koja je predmetom ovog rada. S gledišta istraživanja književnohistorijske baštine Bosne i Hercegovine, značaj ove međžmue ogleda se upravo u činjenici da ona dominantno sadrži pjesme domaćih autora - Muhameda Ruždija iz Trebinja i Murad-bega Čengića iz Foče. Analiza ovog rukopisa nam je, između ostalog, otkrila i do sada nepoznatu pjesmu Saliha Gaševića iz Nikšića, poznatog samo po spomenutom Mevludu, što pridonosi vrijednosti ove međžmue.

Naravno, svaki od navedenih tekstova zaslužuje daleko više pažnje, stoga ostajemo u nadi da će ovaj rad poslužiti kao osnova za dalja istraživanja književnoestetske, lingvističke ili kulturološke naravi.

ONE CENTURY OF ALJAMIADO MEJMUA: BOSNIAK LITERARY HERITAGE IN THE MANUSCRIPT COLLECTION OF THE MUSEUM OF HERCEGOVINA

SUMMARY

This work presents an Aljamiado Mejmua man which is kept in the manuscript collection of the Museum of Herzegovina Mostar (R 31). This is a Mejmua contains poems written by domestic authors, Muhamed Rušdi from Trebinje, Murad-beg Čengić from Foča, and until now completely unknown poems by Salih Gašević from Nikšić. Although these poems have already been presented in various collections and Christomatias of the Bosnian Aljamiado literature, some of the differences have been found in the manuscript copy of the collection of the Museum of Herzegovina Mostar.

Keywords: handwritten heritage of Bosnia and Herzegovina, aljamiado literature, cataloging, educational poems, mevlud, hikaje.

Literatura

Babović Dželila, Mašić, Madžida, *Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Muzej Hercegovine Mostar, Sarajevo, 2017.

Busuladžić, Mustafa S., "Život i književni rad Muhammeda Rušdije", u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: starija književnost*, knjiga I, Alef, Sarajevo, 1998, str. 922-927.

Hasandedić, Hivzija, "Nekoliko rukopisa iz orijentalne zbirke zbirke Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru", *Anali GHB*, knj. V-VI, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1978., str. 181-186.

Huković, Muhamed, *Zbornik alhamijado književnosti*, IP Preporod, Sarajevo, 1997.

Memija, Minka „Pojam mudrosti i slika mudraca u alhamijado književnosti“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XVII-XVIII, Sarajevo, 1996., str. 267-272.

- Nametak, Abdurahman, *Muhamed Rušdi: monografija i tekstovi*, Starješinstvo Islamske zajednice u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1981.
- Nametak, Abdurahman, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1981.
- Okić, M. Tayyib, "Çeşitli dillerde mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin tercümeleri", *Mevlid Külliyatı*, c. I, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2016, str. 27-75.
- Šiljak-Jesenković, Amina, Vesiletü'n-Necatın Boşnakça tercümesi / Bosanski Mevlud, *Mevlid Külliyatı*, c. I, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, 2016, str. 175-216.
- Šiljak-Jesenković, Amina, „Poslanici i vjerovjesnici kao simboli u stihovima bošnjačkih divanskih pjesama: prilog razumijevanju simbola“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 60/2010, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2011, str. 145-169.
- Šiljak-Jesenković, Amina „Kazivanje o Jusufu: od kur'anskog prototeksta do kratkih poetskih firmi u divanskoj književnosti Bošnjaka“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 64/2004, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2015, str. 134-165.

Alen Zečević

SAVREMENA GRAĐANSKA MISAO U DJELU HUSEINA ĆIŠIĆA

Sažetak: Autor tretira političku misao Huseina Ćišića s posebnim naglaskom na njegovo djelovanje u vrijeme Drugog svjetskog rata i predustavnom periodu do 1946. godine. Cilj rada je da se na temelju pisanih dokumenata koje je Husein Ćišić, prije svega kao član bosanskohercegovačkog poslaničkog kluba u svom mandatu podnio Ustavotvornoj skupštini 1946. godine, rekonstruiše građanska misao kao najznačajnija odrednica njegovih političkih i nacionalnih uvjerenja. *Ključne riječi:* Husein Ćišić, Bošnjaci, Bosna i Hercegovina, bosanstvo, nacija, građanska misao.

Uvod

Posljednje godine 19. i prve decenije 20. stoljeća, koje su obilježene dramatičnim povijesnim zbivanjima i osjetnim promjenama vidljivim naročito u političkom životu Bosne i Hercegovine za sve njene narode, a posebno Bošnjake, bile su vijesnici korjenitih preobrazbi u promišljanju političkih, kulturnih i uopće društvenih procesa i odnosa nastalih kao rezultat iskustava njihove recentne prošlosti. Nakon polustoljetne epizode, a posebno u periodu od 1832. do 1854. godine u kojem je, tragajući za solucijom sveobuhvatne krize institucija u evropskom dijelu carevine, osmanska vlast nizom vojnih kažnjeničkih misija eliminirala njihovu elitu, Bošnjaci nisu uspjeli da se oporave i stvore novu elitu koja bi ih predvodila u novim prilikama. Takvo stanje ostalo je nepromijenjeno sve do 1878. godine i austrougarske okupacije Bosne i

Hercegovine. Tada se iz anonimnosti u svim sferama bosanskohercegovačkog društva pojavljuju ljudi koji su u većoj ili manjoj mjeri ostavili traga u budućim političkim zbivanjima. Toj generaciji pripadao je i Husein Husaga Ćišić, rođeni Mostarac, mladić obećavajućih sposobnosti i intelektualnog potencijala osvjedočenog u impozantnom političkom i kulturnom djelu. Tretirajući problematiku političkog rada Huseina Ćišića kroz svoja ranija istraživanja, autor ove rasprave do sada je publikovao nekoliko radova¹ i na temelju tih radova ovdje će se, u što je moguće konciznijoj formi, nastojati dati uvid u relacije nacionalne i građanske ideje u Ćišićevom djelu.

Ćišićevo shvatanje bosanske nacije

U toku višedecenijske političke karijere Husein Ćišić se pokazao kao svestran intelektualac. Iskustva stečena u različitim državno-pravnim sistemima (Austro-Ugarska monarhija, Kraljevina SHS, kasnije Kraljevina Jugoslavija i, konačno, Federativna narodna republika Jugoslavija) u značajnoj su mjeri determinirala njegovu liberalnu orijentaciju. Stalna posvećenost i dosljedna borba za ideal slobode Bosne i Hercegovine i ravnopravnosti Bošnjaka sa drugim narodima, što ga je u političkom životu Jugoslavije inauguriralo kao najautentičnijeg političara toga vremena, istakli su ga kao najizrazitijeg predstavnika savremene građanske misli.

Ta se građanska misao, prije svega, ogledala u reaffirmaciji i proklamiranju duha povijesne Bosne, dakle njenog multilateralnog bića, u kojem bi se unutar okvira interetničkog bosanstva našao model za rješavanje gorućeg nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Vjerujući da je to najoptimalniji način za prevazilaženje međunacionalnih sporenja, koja su nastala kao direktna posljedica separacije i napuštanja bošnjaštva izazvanog buđenjem nacionalnih pokreta susjednih zemalja u 19. stoljeću, Ćišić je smatrao da se pitanje pravno-političkog statusa Bošnjaka mora bezuslovno posmatrati u kontekstu ukupne

---

1 O Huseinu Ćišiću vidi u: Alen Zečević: *Uloga Huseina Husage Ćišića u društvenom i političkom životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka*, magistarski rad, Univerzitet „Džemal Bijedić” u Mostaru, Mostar, 2017, Alen Zečević: “Husein Ćišić i bošnjačko nacionalno pitanje na dnevnom redu Ustavotvorne skupštine Jugoslavije 1946. Godine”, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, zbornik radova, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017, Alen Zečević: “Husein Ćišić i Šerif Arnautović”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci*, zbornik radova, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2018.

bosanskohercegovačke povijesti i da je na temelju te povijesti neophodno redefinirati nacionalno pitanje nove Jugoslavije.

To, međutim, nije bilo primjenjivo na političku realnost kreiranu u doba Drugog svjetskog rata. Da bi se tako artikulirano Ćišićevo bosanstvo konkretiziralo u praksi, morala je za to najprije postojati osnovna pretpostavka, a to je izgrađena kolektivna samosvijest o bosansko-slavenskom identitetu kod svih etničkih skupina i političkih faktora u Bosni i Hercegovini. Upozoravajući na to da su velikodržavne ideologije Srbije i Hrvatske, a koje su u svojoj naravi bile osvajačkog karaktera i sa neskrivenim pretenzijama na povijesni prostor Bosne i Hercegovine, u značajnoj mjeri doprinijele disperziji bosanskog nacionalnog identiteta, Ćišić je odbacivao tvrdnje nekih njihovih protagonista da su bosanskohercegovački muslimani narod koji u nacionalnom smislu nema sopstvenog identiteta i svijesti o pripadnosti tom identitetu.

Da bi demistificirao takve intencije, on je u vrijeme Šestojanuarske diktature 1929. godine počeo pisati najpoznatiju studiju pod naslovom *Bosnaskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*. “Hoću da kažem”, pisao je Ćišić, “da je kod naših Muslimana posve razvijena svijest o njihovom slavenskom porijeku, pa sljedbeno tome ne može im biti nepoznata ni činjenica, da su nesumnjivi ogranak stabla velikog slavenskog naroda i da u etnološkom pogledu sa Srbima i Hrvatima sačinjavaju jednu zajednicu”². Dakle, za Ćišića, kao ni za bošnjački narod, nije sporno zajedništvo jugoslovenskih naroda, ali ih smetaju artificijelne konstrukcije koje govore da su oni, a zajedno sa njima i njihova matična zemlja, mitovi jednog vremena i da je nacionalno bosanstvo povijesni poraz doživjelo u neostvarenim idejama Benjamina Kallaya.

Odbacujući tezu o *bosanstvu* kao patentu Austro-Ugarske monarhije, Ćišić naglašava da u proizvod novijeg doba “nipošto ne spada i naša bosanština, koju smo mi nasljedstvenim putem od svojih predaka primili. Našu su bosanštinu austrijske vlasti poznavale i otprije, jer su naši preci nebrojeno puta imali priliku da im tu svoju bosanštinu podnesu pod nos i da im se u punom svjetlu pokažu ko su i odkale su”³.

Ćišić je, podsjetimo, raspad Monarhije i čin ujedinjenja jugoslovenskih zemalja u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca dočekao sa velikim očekivanjima. Njegove su nade, premda i možda nerealne u nastalom povijesnom trenutku,

---

2 Husein Ćišić, *Bosnaskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, Preporod, Sarajevo, 1991, 11.

3 Isto, 101.

počivale na uvjerenju da je konačno nastupilo vrijeme kada će u novoj državnoj zajednici Bosna i Hercegovina vratiti svoj autonomni status i dugo iščekivane slobode. Usprkos razočaravajućim godinama koje je bošnjački narod proveo u stalnoj političkoj i pravnoj izolaciji, Čišić je izražavao uvjerenje da će i jedna i druga strana, pri tome misleći na Srbiju i Hrvatsku, “uvidjeti da je dosadašnji način shvatanja nacionalizma njihova aktom narodnog ujedinjenja i suviše postao nesavremen” i da će se, prije ili kasnije, on pokazati kao prevaziđena i za izgradnju jugoslovenske države retrogradana pojava. Složena politička situacija u zemlji koja je izazvana 1939. godine potpisivanjem sporazuma Cvetković-Maček, koji je *de facto* značio i podjelu Bosne i Hercegovine, odrazila se na Čišićeve stavove o nacionalnom pitanju. Ona su u najvećoj mjeri podstakla artikuliranje njegove ideje o *bosanstvu* kao integrativnoj kategoriji u čijem bi nacionalnom prostoru svoj identitet prepoznali svi građani Bosne i Hercegovine.

Prema nacionalnom pitanju 1946. godine

Nakon 1939. godine i sve izvjesnijeg realiziranja zaključaka sporazuma Cvetković-Maček, što je utjecalo na odluku da zvanično podnese rezignaciju na svoj senatorski položaj u Kraljevini Jugoslaviji, Čišić je postavljao pitanje “s kojim pravom zadiru u prava i granice jedne zemlje, koja je tokom vijekova stekla i svoju vlastitu dušu, i koja, po duhu, po prostoru i po historiji svojoj pripada isključivo onima koji su i privatnim i javnim životom, i tradicijama, i historijom svojom srasli sa ovim zemljama. Ta, zar ima ijednoga kamička na teritoriji Bosne i Hercegovine, koji tokom vremena stotinu puta nije obojen vlastitom krvlju i zar pored toga ima nekoga da nam s tolikom dozom drskosti poriče još i pravo opredjeljenja u granicama tih pokrajina”.⁴ Da je konzistentan u ideji građanskog društva ostao i za vrijeme fašističkog režima Nezavisne države Hrvatske, najbolje govori činjenica da se kao jedan od najutjecajnijih bošnjačkih intelektualaca otvoreno usprotivio progonima, zločinima i pljačkama pravoslavnog stanovništva u Mostaru. U tekstu Mostarske rezolucije, u čijem je nastajanju oktobra 1941. godine imao i presudnu ulogu, zajedno sa građanima Mostara distancirao se od dijela one inteligencije koja je radi političkog i finansijskog konformizma iskazala podršku okupatorskim vlastima. Poznato je, naime, da su i njegovi sinovi,

---

4 Isto, 106.

Husref i Midhat, također odgajani na idealima antifašizma, svoje živote izgubili u narodnooslobodilačkoj borbi.

Čišićev najznačajniji javni istup koji je u cjelini proklamirao misao o građanskoj državi, a o kojem se do nedavno malo znalo, zbilo se krajem 1945. i početkom 1946. godine kada je kao član bosanskohercegovačkog poslaničkog kluba na adresu Ministarstva za konstituantu uputio dvije apelacije u kojima je izričito zahtijevao da se prilikom razmatranja nacionalnog pitanja s posebnom pažnjom tretira bošnjačka nacija. On je, polazeći od Hegelovog načela i definicije nacije koja podrazumijeva da se njena egzistencijalna samobitnost ostvaruje isključivo u formi države, jer “narod bez državne tvorevine (nacija kao takva) zapravo nema povijesti”, obrazložio svoje zahtjeve tvrdnjom da se nacionalni subjektivitet Bosne i Hercegovine ne može osporavati ili degradirati na kompromisom stvorene identitete i da se, prema tome, bosanskohercegovačka federativna jedinica mora definirati prema principu: *Bosna – Bosancima*.⁵

Premda njegovi zahtjevi za građanskom organizacijom Jugoslavije nisu prihvaćeni, ipak, kasnija povijesna zbivanja i svjedočanstva nekih od Čišićevih savremenika, kao i najutjecajnijih ljudi iz vrha Komunističke partije, govorila su da je njegov prijedlog bio progresivan u vrijeme kada se to činilo neizvodivim u složenim zajednicama kakva je bila jugoslovenska. Čišićeva se politička misao, koja je nadilazila dotadašnje uskogrudne poglede na naciju i državu, s pravom može smatrati nosiocem građanskog liberalizma u državi koja se podizala na jednopartijskom sistemu.

CONTEMPORARY CIVIC THOUGHT IN THE WORK OF HUSEIN ČIŠIĆ

SUMMARY

The author deals with the political thought of Hussein Čišić, emphasizing his work during the Second World War and the pre-war period until 1946. The aim of the paper is to reconstruct the civic thought as the most important aspect of his political and national beliefs and we will do so based on the written documents that Husein Čišić submitted to the Constitutional Assembly in

---

5 Alen Zečević, “Husein Čišić i bošnjačko nacionalno pitanje na dnevnom redu Ustavotvorne skupštine Jugoslavije 1946. godine”, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji (zbornik radova)*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017, 111.

1946 while he was a member of the Bosnia and Herzegovina Parliamentary Club.

Keywords: Husein Ćišić, Bosniaks, Bosnia and Herzegovina, Bosnianism, nation, civic thought

Literatura

1. Ćišić Husein, *Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija*, Preporod, Sarajevo, 1991.
2. Zečević Alen, Husein Ćišić i bošnjačko nacionalno pitanje na dnevnom redu Ustavotvorne skupštine Jugoslavije 1946. godine, u: *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017.

---

kulturna baština

Asim Krhan

INTERPRETACIJSKI CENTAR MuM ODJEL MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR

Sažetak: Višegodišnje prisustvo Muzeja Hercegovine Mostar sa svojim odjelima i postavkama na Starom mostu, spomeniku UNESCO-a, navelo nas je na izgradnju posebnog muzejskog odjela, prvog ovakve vrste u Bosni i Hercegovini- muzejskog Interpretacijskog centra u sklopu naše ustanove.¹

Interpretacijski muzej otvoren je 23.07.2014. godine prilikom obilježavanja 10. godišnjice od obnove Starog mosta u Mostaru. Uspostavljeno je mjesto interpretacije i razumijevanja teritorija kao polazne tačke za obilazak kulturnih i prirodnih znamenitosti Mostara i regije Hercegovine. Muzej uvodi pojedinca u iskustvo spoznaje i kontakta. Narator je rijeka Neretva, koja, prolazeći kroz cijeli geografski krajolik i gradove, predstavlja svojim tokom i historiju i sadašnje vrijeme. Uloga predmeta/ekspozicija je da svojom simboličkom vrijednošću osnaže, podrže priču o teritoriju. Korištenje novih tehnoloških rješenja i scenografskih instalacija omogućava privlačnu i uzbuđujuću prezentaciju. Sama interpretacija ima i dosta umjetničkih elemenata vezanih za bogatstvo navedenih tema kao što su književnost, slikarstvo, umjetničke i muzičke instalacije.

Uspostavom interpretacijskog centra, bogata kulturna baština Mostara i regije predstavlja se na primjeren način.

---

1 Kratki presjek ovog projekta objavljen je pod naslovom: „Muzej Hercegovine Mostar- Interpretacijski centar“, Peta međunarodna konferencija BAM, 2011, Evropske smjernice za saradnju biblioteka, arhiva i muzeja, Pravne norme, standardi i preporuke, Sarajevo, 7. oktobar 2011, Mostar, 8. oktobar 2011, str 135.

Uvod

Primjeri dobre prakse kulturnog turizma u svijetu su i sistemi teritorijalne valorizacije na način uspostavljanja kulturološkog sistema na jednom prostoru koji radi s perspektivom da međusobno integrira sve resurse i potencijale na njemu. Francuski geograf Josy Richez Baltesi govori o tome kao o „udruživanju inteligencija jedne teritorije“. Mnogi teritoriji s pravom pokazuju sklonost ka turizmu. Svaki od tih teritorija želi da ponovo interpretira vlastitu historiju, historijsko umjetničko naslijeđe kao i naslijeđe prirodnih ljepota, zatim vlastito nematerijalno naslijeđe sačinjeno od tradicije, ličnosti i znanja, naglašavajući osobine koje ih izdvajaju i čine prepoznatljivim i omogućavajući, s jedne strane, vraćanje historije u posjed lokalnog stanovništva i, s druge strane, razumijevanje posjetitelja izvana.

Osim prepoznatljivosti jednog identiteta, kulturološki sistemi mogu garantirati kvalitativno bolje rezultate u smislu racionalizacije ekonomskih resursa, teritorijalnog marketinga, upravljanja i korištenja kulturnog naslijeđa, djelujući u štedljivoj ekonomiji i pokrećući najbolje energije i pamet teritorija.

Naime, sistemi teritorijalne valorizacije imaju za cilj prikazivanje vrijednosti pojedinačnih specifičnosti i osobitosti uz pomoć strateških programa koji su u stanju ostvariti ciljeve jačanja turističke vrijednosti teritorija, poboljšanje kvalitete života ljudi koji tu žive, te optimizacije turističke komunikacije, prevazilazeći rizik od rasparčavanja ulaganja, a kao posljedica toga i rezultata.

U takvom okviru muzeji mogu imati fundamentalnu ulogu uz uvjet da su voljni djelovati u mreži i u duhu otvorenosti prema teritoriju.

Interpretacija baštine

Savremeni muzeolozi ističu da mnogima baština sama po sebi ništa ne znači, bila ona kulturna, historijska, naučna, tehnička, društvena, ukoliko se baština ne interpretira, objasni i publici otkrije njeno značenje. Naravno, izložba već jeste jedan oblik interpretacije. Freeman Tilden izgradio je još sredinom prošlog stoljeća jednu od teorija interpretacije baštine, definirajući je kao „*edukativnu aktivnost čiji je cilj otkriti značenje stvari i njihovih odnosa korištenjem izvornih predmeta, ličnih iskustava i primjera, a ne samim prijenosom činjeničnih podataka ...*“². Smatra da „*interpretacija ima svoj put*

---

2 Gob Andre- Noemie Drouguet, *Muzeologija, povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 2007, str. 222.

od obične znatiželje do duhovnog obogaćenja čovjeka³. Interpretacija se tada zasnivala na direktnom odnosu između tumača i njegove publike. Tilden u svojoj teoriji razlikuje šest načela interpretacije baštine⁴. Načela objašnjava na sljedeći način: svaka interpretacija će biti neplodna ako se na ovaj ili onaj način ne povezuje ono što je izloženo ili opisano s onim osobnim kod posjetitelja; razlikuje pojmove informacije od interpretacije jer informacija sama po sebi nije i interpretacija, a svaka interpretacija u sebi sadrži informaciju; interpretaciju definiše kao umijeće i njen osnovni cilj nije poučavanje već poticanje; zatim interpretacija mora predočavati cjelinu, a ne dio, te, na kraju, uočio je razliku interpretacija namijenjenoj djeci, posebno do 12 godina, i onoj za odrasle koja mora imati drugačiji pristup.

U to vrijeme dok Tilden piše svoje djelo pojavljuju se prvi interpretacijski centri u američkim prirodnim parkovima. Naziv interpretacijski centar ustanovio je također Tilden i teoretski je obradio koncept 1957. godine, mada se zamisao da se prirodni lokalitet, park ili historijski spomenik interpretiraju pojavila dvadesetih godina 20. stoljeća.

Andre Gob interpretacijski centar definiše na sljedeći način: *„Interpretacijski centri su komplementarni dio lokaliteta koji interpretiraju, odnosno prezentiraju i objašnjavaju publici. Ne posjeduju zbirku. Ova nova muzealna forma svoju svrhu nalazi u samom lokalitetu. Interpretacijski centri žele privući, zainteresirati i senzibilirati posjetitelje. Oni se mogu opuštено, „usput“ obići.“... U urbanoj sredini taj je koncept vezan uz jedan lokalitet, bio on cijeli grad ili četvrt, odnosno sama građevina ili spomenik. Danas je ovaj model uveden posvuda u Evropi pod raznim nazivima, u skladu s lokalitetima ili parkovima prirode, urbanim ili industrijskim sredinama i povijesnim spomenicima.“⁵*

Faze uspostavljanja integriranog kulturnog sistema

Uspostavljanje integriranog kulturnog sistema odvija se u sljedećim fazama: određivanje aktera sistema, analize teritorije, izbora mjesta, analize mjesta, identifikacije tradicionalnog naslijeđa, integracije sa postojećim muzejima, interpretacije krajolika, analize postojećih turističkih usluga, izgradnje itinerara za posjećivanje „rasprostranjenog muzeja“, definisanja

---

3 Isto, str. 9.

4 Isto, str. 214.

5 Gob Andre- Noemie Drouguet, *Muzeologija, povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 2007, str. 50.

načina pristupa itinerarima i njihovo korištenje, integracija sa ekonomskim sistemom enogastronomije i prihvata, obuke radnika kulture i turizma, marketinški plan i evaluacija.

Interpretacijski centar kao rasprostranjeni muzej

Uspostaviti jedan interpretacijski centar u formi „rasprostranjenog“ muzeja podrazumijeva uspostaviti integrirani kulturni sistem koji omogućava da se posjeti neki grad ili neko područje kao muzej pod otvorenim nebom.

Centri interpretacije imaju svoja važna obilježja:

- pružaju ključ interpretacije kako bi se samostalno obilazio „rasprostranjeni muzej“,
- predstavljaju idealno polazište za otkrivanje jednog grada ili područja,
- ne okupljaju dobra unutar sebe, već predstavljaju mapu kako bi se spoznalo i razumjelo naslijeđe u svom originalnom okruženju.

Rasprostranjeni muzej omogućava upoznavanje nekog područja polazeći od prirodnog okruženja i daje mogućnost da se dobije sveobuhvatna slika, da se upozna jedan teritorij prateći tematske itinerare, detaljnije ga upoznavajući i pritom polazeći od osobnih interesovanja.

Osobine ovog „rasprostranjenog muzeja“ su:

- zadržavanje dobara na mjestu porijekla,
- to je sistem koji uspostavlja veze između dobara, mjesta, objekata, prostora, prirodnih elemenata,
- reprezentativne teme teritorija su prostorije „rasprostranjenog“ muzeja,
- interpretacija je jedinstvena,
- komunikacija je koordinirana.

Interpretacijski centar (Museum Mostar-MuM) kao odjel Muzeja Hercegovine Mostar

Interpretacijski muzej (Museum Mostar-MuM) kao odjel Muzeja Hercegovine Mostar otvoren je 23.07.2014. godine u sklopu obilježavanja 10. godišnjice od obnove Starog mosta.⁶

---

6 <https://www.bljesak.info/kultura/Vijesti%20iz%20kulture/u-mostaru-otvoren-interpretacijski-muzej/91506>

Ideja o pokretanju narativnog, interpretacijskog centra u sklopu Muzeja Hercegovine Mostar, prvog ove vrste u našoj zemlji, u samoj gradskoj jezgri Mostara, rezultat je konsultacija s mnogo sudionika, a s namjerom poboljšanja ponude kulturnog turizma, dajući na taj način impuls aktivnosti za integriranje teritorijalnog sistema. Posebna pažnja je usmjerena na valorizaciju stare gradske jezgre Mostara koja predstavlja izuzetno bogatstvo, te je kao takva prepoznata i kao najznačajniji kulturni potencijal. Osim navedenog, važnost se ogleda i u zaštiti materijalne i nematerijalne kulturne baštine.

Specifični cilj je povećati turističku potražnju. Taj cilj se ostvaruje putem intervencija na jačanju tehničkih kapaciteta lokalnih subjekata na način da se unese inovativna politika u sektor valorizacije, zaštite i promocije kulturne baštine. Inovacija te politike leži u jačanju sistema teritorija/područja koja sa višeslojnim pristupom predviđa aktivno uključenje različitih institucionalnih nivoa, predstavnika privatnog i civilnog društva koji su aktivni u sektoru kulture i turizma. Očekivani rezultati su:

- jačanje kulturne i turističke ponude,
- aktiviranje i senzibiliranje lokalnih aktera prema vrijednostima postojećih kulturnih resursa,
- unapređenje kapaciteta u promociji kulturnih resursa.

Pogled na Interpretacijski muzej sa Starog mosta

Ulaz u Muzej-Interpretacijski centar

Akteri sistema

Projekat Interpretacijskog centra Muzeja Hercegovine Mostar je pokrenut i realizovan u sklopu Translokalne mreže za saradnju između Italije i jugoistočne Evrope, u tematskoj grupi „Podrška razvoju kulturnog turizma - razvoj kulturnog turizma u Sarajevu i Mostaru“, a u partnerstvu gradova Sarajeva i Mostara, te sa italijanske strane Centra za turistička istraživanja iz Firence, organizacije Oxfam Italija i regije Piemonte.

Određivanje aktera sistema rađen je na način da se vidi koga uključiti u mrežu, sa kojom ulogom, zatim kako osigurati organizaciju za teške i lahke mreže, te definirati ulogu zajednice.

Prva grupa aktera su institucionalni partneri čija će kompetentnost rasti u oblastima upravljanja, zaštite, valorizacije i promocije materijalne i nematerijalne kulturne baštine koje su im povjerene, a to su, prije svega, Grad Mostar sa svojim odjelima: Odjel za privredu, komunalne i inspeksijske poslove (služba za privredu), Odjel za društvene djelatnosti (služba za kulturu), Odjel za urbanizam i građenje. Uz njih su i institucije koje su sa njima povezane sa aspekta djelatnosti kojom se bave kao što su: Federalni i kantonalni zavod za zaštitu kulturnog naslijeđa, Agencija „Stari grad“ Mostar, Privredna komora Federacije BiH, muzejske ustanove, turistička zajednica, turistički info centri, itd.⁷

Druga grupa su subjekti nosioci interesa prisutni u referentnim područjima, tj. razna udruženja kao što su: udruženje zanatlija, udruženja civilnog društva koja se bave kulturnim turizmom i kulturnom baštinom čiji će odnosi sa institucijama koje su nadležne za ovu problematiku ojačati. Sada koriste nove prostore za realizaciju i proširenje lične aktivnosti u kulturnom sektoru.

Treća grupa su građani koji su preko novinarskih reportaža, web-stranica i videodokumentaraca uspjeli da ponovo otkriju i ponovo prisvoje kulturnu baštinu svoga grada, podižući osjećaj ponosa zbog svog kulturnog naslijeđa.

---

7 Radnu grupu su sačinjavali: Selma Nametak, supervizor, kordinator (Oxfam-Italija), Robert Canu, autor i stručni voditelj projekta, Lejla Čamo, tehnički menadžment projekta (Oxfam-Italija), Asim Krhan, član, (Muzej Hercegovine Mostar), Svjetlana Bajić, član, (Zemaljski muzej BiH), Senada Demirović-Habibija, član (Gradska uprava Mostar), Danijela Lovrić, član (Privredna komora Federacije BiH), Admira Čustović, član (Gradska uprava Mostar).

Analiza teritorije i izbor mjesta

Stara gradska jezgra Mostara sa Starim mostom, spomenikom UNESCO-a, idealan je uvjet za uspostavu ili organizaciju kulturnog sistema kao skupa određenih subjekata, mjesta, prostora i vremena koji međusobno djeluju na istom teritoriju⁸.

Muzej Hercegovine je sa svojim Odjelom Stari most i odgovarajućim postavkama prisutan na Starom mostu u Mostaru od 2006. godine, tačnije u kuli Tari Starog mosta sa svojim postavkama, u obližnjim prostorima dućana kod mosta, kao i u autentičnom arheološkom prostoru koji se nalazi ispod kule i samog mosta, a koji je otkopan prilikom obnove Starog mosta (2000- 2004). U tom prostoru se nalaze ostaci ranijih mostova, lančanog i drvenog, koji su postojali na tom istom mjestu prije izgradnje kamenog mosta iz 1566. godine.

Interpretacijski centar (Museum Mostar-MuM), kao novi odjel Muzeja Hercegovine Mostar, uređen je kao lokacija posvećena predstavljanju i interpretaciji Mostara i teritorije Hercegovine.

Analiza mjesta

Objekat u kojem je smještena muzejska postavka nalazi se na idealnom mjestu u odnosu na protok turista koji posjećuju Mostar⁹. Posjeta, kao rezultat bliskog odnosa muzeja i teritorija, bi trebala potaknuti posjetitelja da nastave svoje putovanje po Mostaru i regiji, te da otkriju na originalnim lokacijama mjesta opisana u muzeju. Ograničeni prostor Interpretacijskog centra upućuje na to da je posebna pažnja posvećena na izbor rješenja same postavke. Posjeta je lahka i razumljiva, ali i atraktivna kako za stanovnike koji tu žive, tako i za turiste. Pored navedenog, muzej nudi i edukativne posjete za mlade.

Prelazeći Stari most, posjetitelji neizostavno uočavaju da se u blizini nalazi muzej. Također i ulazna vrata su postavljena na uočljiv način kako

---

8 Analize teritorije odnose se na demografsku analizu, kontekstualiziranje projekta/ inicijative u referentnu makrozonu, identifikacija tema koje karakteriziraju područje, opis mreže međusobnih relacija između radnika kulture i radnika ostalih sektora.

Izbor mjesta -koncept svjetionika, (identifikacija pristupačnih kulturnih dobara, umjetnička, arheološka, prirodna, etnoantropološka, enogastronomska dobra, vjerska mjesta, i sl.).

9 Analiza mjesta - U analizi mjesta određeni su načini korištenja/obilaženja, satnice, pristupačnost, prihvat i posjeta (informativni paneli, vodiči), posjete uz turističke vodiče, didaktičke aktivnosti itd., aktivnosti komunikacije i promocije, signalizacija-označavanje i putokazi.

bi „zarobila“ pažnju posjetitelja u duhu integrisanja arhitekture i dizajna unutarnjeg i vanjskog prostora.

Interpretacijski centar ima i funkciju polazne tačke (ulaznih vrata). On nudi ključeve interpretacije i razumijevanje konteksta, okruženja, promjena koje se u njima dešavaju. Posebna pažnja je posvećena vanjskoj komunikaciji muzeja, signalizaciji i vanjskom izgledu objekta. Tabla na objektu i signalizacija su sastavni dio muzeja i korišten je isti dizajn koji podsjeća na onaj u unutrašnjosti muzeja. Pritom se koristila tehnika koordiniranog vizuelnog identiteta. Od posebne važnosti je fasada muzeja koja je već primjetna sa Starog mosta. Ona predstavlja efikasan instrument komunikacije.

Prethodno su obavljene istraživačke aktivnosti bitne za uspostavu interpretacijskog centra Muzeja Hercegovine Mostar, a odnosile su se na:

- analizu postojećih turističkih usluga (sa aspekta dostupnosti, signalizacije, parkinga, sredstava prevoza, hrane i pića, prihvata posjetilaca, i sl.);
- izgradnju itinerara za posjećivanje „Rasprostranjenog muzeja“ kao instrumenata dinamičnog korištenja teritorije za promociju dobara, područja i destinacija.

Instrumenti služe da bi se prevazišla fragmentiranost ponude. Za to su određeni tematski itinerari i kulturni itinerari, koji usmjeravaju sa jedne na drugu atrakciju/mjesto.

Po načinu pristupa itinerarima i predstavljanje kroz primjere različitog nivoa korištenja razlikujemo:

1. osnovni nivo: posjeta je uz pomoć informativnih materijala, signalizacije o blizini određene lokacije,
2. srednji nivo: posjeta uz pomoć tehnoloških pomagala, i
3. visoki nivo: posjeta je u pratnji vodiča.

Identifikacija tradicionalnog naslijeđa u svrhu izgradnja itinerara za posjećivanje Interpretacijskog centra kao „rasprostranjenog muzeja“

Istraživanja bogatog tradicionalnog naslijeđa Mostara i Hercegovine odnosila su se na:

- Historiju Hercegovine s težištem na Mostar (plan Mostara sa statističkom naznakom vremena rasta grada od najstarijeg perioda;

- godine izgradnje pojedinih objekata i naziva objekata kulturnog naslijeđa).
- Kulturno-historijske znamenitosti (paleolit-Badanj kraj Stoca, Daorson, gradine, kamene gomile, rimske ceste i miljokazi, nadgrobni natpisi iz rimske prošlosti, mozaik iz Višića, rimska vila Mogorjelo, ruševine srednjovjekovnih gradova (Stjepan-grada Blagaja, Klobuk kod Lastve, Vidoški kod Stoca, Ljubuški kod Ljubuškog, Ključ kod Gacka...), srednjovjekovni manastiri, mostovi u Hercegovini, sahat-kule, urbana arhitektura-stambeni kompleks Begovina u Stocu, pisma - glagoljica, bosančica, arebica, latinica i ćirilica).
  - Sakralni i vjerski objekti (džamije, crkve, srednjovjekovni manastiri, tragovi prvih bazilika, stećci, nekropole, sarkofazi, stele, groblja, bašluci).
  - Etnografske znamenitosti (tradicionalni mostarski zanati i zanatski proizvodi, tekstilno rukotvorstvo, uzgoj duhana).
  - Etnomuzika.
  - Običaji i vjerovanja (kulturna društva, igre i pjesme, događaji u porodici, proslava određenih praznika).
  - Fotografije (zbirke Antona Zimola, Ćire Rajića).
  - Film.
  - Gastronomija (ishrana i čuvena vinogorja u mostarskom kraju).
  - Prirodno naslojeđe (krajolik)¹⁰ (lovišta i biljne rijetkosti, ornito-faunistički rezervat Hutovo blato, lovišta visoke divljači - Prenj,

---

10 -Krajolik kao teritorija je nastala kroz dijalog, međusobnim djelovanjem između živih bića, čovjeka i prirode, kroz historiju. Krajolik, kao kulturna pojava, na osnovu italijanskih iskustava, nastaje u petnaestom stoljeću, a u materijalnom smislu, kao proizvod djelovanja čovjeka i prirode, postoji od neolita..... Krajolik u svojoj cjelovitosti predstavlja integrirani historijski izvor koji može pružiti informacije o prošlosti. On omogućava razumijevanje: očigledne historije, koju čine vidljivi predmeti: spomenici, arhitektura, umjetnička djela. Krajolik predstavlja značajnu arhivu materijalne kulture, kao i nematerijalne. Može se podijeliti na osnovu njegove antropičke strukture, na: krajolik sakralnog, krajolik rada i krajolik moći. (A. Magnaghi)

- On omogućava razumijevanje 1) očigledne historije, koju čine vidljivi predmeti: spomenici, arhitektura, umjetnička djela; 2) prikrivene historije, onoga što ostaje skriveno, koje čeka da bude otkriveno i valorizirano. Na primjer: tragovi raspoređenosti poljoprivrednih područja, transformacija zgrada tokom historije, arheološka nalazišta, napuštena naselja (C. Tosco)

- krajolik se može podijeliti na osnovu njegove antropičke strukture na: krajolik sakralnog, krajolik rada i krajolik moći.

botanički rezervat Vrtoljica kod Konjica, prirodne rijetkosti (šuplja stijena, prolazi u kanjonu Dive Grabovice), kanjon Neretve i pritoke - Drežanka i Rakitnica, pećina Vjetrenica u Popovom polju, vodopad Kravice na rijeci Trebižat, te prirodni fenomen ponornica).

Integracija sa ekonomskim sistemom enogastronomije

Sistem prehrane odražava kulturu. To je važno sredstvo za samoprezentaciju i kulturnu razmjenu i prvi korak ka ostvarivanju kontakta sa drugim kulturama. Historija kulinarstva je vezana za razvoj privrede i načina proizvodnje, ali ima i svoje specifičnosti. Povezana je i sa saznanjima i tehnikama materijalne kulture, sa običajima i potrebama svakodnevnog života za okusima. Kuhinja se pokazuje kao izvrsno mjesto za razmjenu i miješanje uticaja. Ukoliko određeni proizvod može da predstavlja određenu teritoriju, njegova upotreba u nekom receptu ili jelovniku je skoro uvijek proizvod ukrštanja.

Pri analizi sistema prehrane primijenjena je metoda historijskog tumačenja, praveći razliku između valorizacije u cilju razvoja turizma i potrebe za dodatnim izučavanjem. Neki aspekti savremenih kretanja, mitovi o tipičnim tradicionalnim, zdravim proizvodima, često su svedeni na natpise na etiketama koji omogućavaju ponudu turističkih ili prehrambenih proizvoda. Dio reklamne priče predstavlja i imaginarna nostalgija kroz bakine recepte.

Obuke radnika kulture i turizma

Jedna od predviđenih i realizovanih aktivnosti je obuka radnika kulture i turizma u sklopu projekta, a odnosila se na upravljanje muzejima. Akcenat je bio na kreiranju teritorijalne integrisane mreže, sastavljene od mnogo aktera ili subjekata. Predstavljena je valorizacija koja na indirektan način nudi drugačiju senzibilnost muzeja i rukovodioca muzeja u odnosu na vlastitu baštinu u svom korištenju i promociji (obuka i senzibilizacija o konceptu rasprostranjenosti muzeja).¹¹

---

11 Za ovaj projekt organizirano je studijsko putovanje u Italiju u regiju Toskanu i regiju Piemonte s ciljem razmjene iskustava na temu interpretacije teritorija kroz konkretne primjere valorizacije kulturno-historijskog naslijeđa i rasprostranjenih ili disperzivnih muzeja, didaktičkih aktivnosti muzeja i animacije teritorija. Obavljeni su i brojni sastanci

Koncept centra/muzeja

Sadržaj centra ima naslov: *Mala prezentacija, a široka interpretacija*. Izloženi koncept je da raritetni muzejski predmeti predstavljaju interpretaciju o prošlosti, videoprezentacije o sadašnjosti, a na kraju su prikazani planovi za budućnost.

Različiti su ključevi interpretacije kojim se mogu opisati Mostar i Hercegovina. Izdvajamo: arhitekturu, krajolik, etnološki elementi jedinstva različitosti, voda, svjetlost, itd.

Na samom ulazu muzeja posjetiocu se pruža sažeta slika svega onoga što može vidjeti unutar muzeja. Ulazni dio muzeja je otvoren, živ, u njega se može ući bez plaćanja ulaznice, dobiti informacija vezana za područje. Zgrada u kojoj je smješten muzej -interpretacijski centar- nalazi se u bivšem Čerekovića dućanu, koji je u nizu dućana uz Stari most i ima dva sprata. Osnova i okosnica postavke koja vodi posjetitelja muzeja je element vode i rijeke i ti elementi preuzimaju ulogu ambasadora ili „totemskog“ elementa ka posjetiteljima koji se nađu u unutrašnjosti muzeja.

Ono što najbolje povezuje u interpretaciji elemente materijalne i nematerijalne baštine, tradicije, načina života podneblja, jednom riječju kulturni identitet, je voda. Ona je osnova života u gradskim sredinama. Za primjer su uzeti Stolac, Konjic, Livno, Mostar, kao gradovi sa gradskom aglomeracijom oko sebe, predstavljajući poseban odnos grada, rijeke i mostova, te gradnje na vodi i uz nju:

„Stolac gdje su Bregava i okolne mlinice, stupe, bentovi, mostići, jazovi i ćuprije srođeni u jedinstvenu sliku rijeke koja uživa u zagrljaju svoga grada i kamena na kojem je on podignut, a grad se hladi i uživa u svojoj rijeci. Nigdje nisam vidio toliko intimnosti između jedne rijeke i grada koji leži na njoj kao u ovom malom i ujedno velikom hercegovačkom gradu.“¹²

Rijeka Neretva je (personificirani) narativni subjekt koji opisuje mjesta kroz koja protiče. To je, u stvari, historija ispričana kroz geografiju, a

---

sa predstavnicima regionalnih odjeljenja za kulturu i turizam te međunarodnu saradnju, kulturnih institucija i lokalnih animatora. Sudionici su imali priliku za razmjenu iskustava te međusobno umrežavanja.

12 Filipović Muhamed, *Historija bosanske duhovnosti, duhovni život osmanske Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 2010. str. 147.

obuhvaćeno je 17 naselja i mjesta Hercegovine. Elementi vode i rijeke su osnova i okosnica postavke koja vodi posjetitelja muzeja u Mostaru na njegovom putu otkrivanja Hercegovine.

I Mostar je grad koji obiluje vodom. Kultura vode je kultura življenja u Mostaru.

Vodovod u Mostaru¹³ spominje se već u 16. stoljeću u dokumentima koji govore o gradnji Starog mosta. Spominje se zahtjev za prebacivanje vode s desne obale Neretve pomoću vodovodne cijevi koja bi išla preko tada novosagrađenog kamenog mosta, danas poznatog kao Stari most.¹⁴ Gradnja i održavanje vodovoda spominje se i u narednom razdoblju (primjer iz 1782. godina¹⁵), posebno u mostarskim sidžilima (sudskim dnevnicima).

Voda se uzimala i sa izvora rijeke Radobolje, a lijeva obala Mostara je uzimala kod mjesta Djevojačko vrelo. Rijeka Radobolja je bila razvedena rukavcima kroz stambene četvrti (mahale).¹⁶ Rukavci su prolazili kroz kuće i služili kao prirodni vodovod. Na rijeci Radobolji su postojale i brojne kamene mlinice¹⁷ u kojima se mljelo žito za kućne potrebe. Od tih mlinica neke su i do danas sačuvane. Uz mlinice su bili i „badnjevi“ kroz koje prolazi voda i u kojima se pere tkanina (ćilimi, odjeća). Također česme, šadrvani i hamami su bili dio sistema mostarskog vodovoda. Kamenih česama je bio veliki broj. Estetski su izgledale vrlo lijepo. Građene su od kamena s plitkom nišom u zidu, kamenim koritom, ponekad malim natpisom o graditelju i ponekom dekoracijom.

Džamijske komplekse krasili su šadrvani (fontane). Mostar je imao i dva javna kupatila (hamama) koja su služila za kupanje i održavanje lične higijene. Jedan hamam je iz 16. stoljeća i zvao se Sinan-pašin i nalazio se na današnjem lokalitetu zvanom Mejdan. Drugi hamam je sagrađen u 17. stoljeću i danas postoji. Nalazi se na desnoj obali Neretve blizu Starog mosta i zove se Ćejvan Ćehajin hamam.

---

13 Hasandedić Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, str. 156. „Veliki vakif (dobrotvor) Ibrahim ef. Roznamedžija u 17. stoljeću gradi vodovod na lijevoj obali Neretve od Djevojačke česme sve do Starog mosta.“

14 Čar-Drnda Hatidža, *Nastanak Mostara*, Orijentalni institut u Sarajevu, 2014. godina, str.151.

(dokument - Zbirka ANUBiH br.12, Ahkam defteri, 1023,dok.1)

15 Bostan Idris, *Stari most u Osmanskim dokumentima*, Muzej Hercegovine, 2010 godina, (Naredba bosanskom valiji - BOA, Bosna Vilayet Ahkam Defteri, 5, s. 33-34), str 46.-47.

16 Hasandedić Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, str. 156.

17 Miletić Karlo, „Mlinice na ušću Radobolje u Neretvu“, *Hercegovina*, br.6, 1987, str. 83.

Postoji više motiva koji se odnose na tematske cjelinu vode, a koji čine koncept postavke muzeja u videoprojkcijama ili u izloženim predmetima. Ističemo:

- Motiv voda i rad.
Odnosi se na čovjekov napor da obogati kvalitetu života, izgradnju mostova, mlinova, stupa, hidrocentrala, otvarajući na taj način svoje horizonte prema drugima kao i prema samom sebi, prema unutarnoj komunikaciji i misaonim potrebama, susretu s drugim ljudima, radi trgovine, kulturne razmjene, i sl.
- Drugi motiv je o životu na vodi (poplave i razaranja) i sa vodom (česme, tekućice u avlijama, kanali za navodnjavanje u vrtovima).
- Treći motiv je obilje vode i bezvodnost vode (suša), potraga i čuvanje vode.
(čatrnje u hercegovačkom kršu).
- Motiv kao krajolik vode, vezan za ribolov, plivanje, skokove sa Starog mosta u Mostaru, sa Kazana u Konjicu, kajakaštvo i rafting, itd.
- Motiv vode u religijama i običajima, a odnosi se na vodu u islamskim i kršćanskim obredima (rođenje, krštenje), ritualno čišćenje, kupanje, itd.

Ovakvo bogatstvo mjesta za snabdijevanje vodom i korištenje vode stvorilo je i jednu posebnu etnokulturu. Predmeti u kojima se voda nosila sa česama su burila, đugumi, ibrici, itd. Odlazak u hamam podrazumijevao je i hamamski pribor koji se nalazio u većoj metalnoj kutiji. U njemu su bili: peškiri, sapun, a za žene kana (boja). Na nogama su se nosile drvene nanule (papuče), obuća koja je malo odignuta od poda i koristile su se za pristup vodi.

Osim vode, uzet je još jedan motiv. To je motiv zemlje.

- Motiv zemlja: čovjek prilagođava zemlju svojim potrebama. Motiv obuhvata arhitektonski pogled na grad, boje, svjetlost. Mostar je kameni cvijet. Obojen je izletištem Rujište, mostarskim avlijama, mediteranskim voćem, šipcima, beharom, trešnjama, duhanom, itd.
- Motiv zemlja i rad: poljoprivreda, stočarstvo, etnogastronomski proizvodi.
- Motiv tradicija u društvenom krajoliku: etnička šarolikost, nošnje, proizvodnja, zanatstvo, instrumenti, narodne pjesme i igre, kafa, namještaj, svakodnevni upotrebni predmeti, i sl.

Na kraju, Interpretacijski centar je predstavljen sa četiri metateme i podgrupe kroz koje pripovijedanje o jedinstvenosti teritorije Hercegovine, njenih glavnih oblika i sadržaja, te njenog bogatstva, omogućavaju pojetiocu izbor mogućih odredišta. Podgrupe pomažu posjetiocu dobijanje detaljnih podataka o odredištima.

Metateme su:

- *jedinstvo različitosti (Zapad susreće Istok)*
umjetnost, historija i arhitektura u Mostaru i regiji Hercegovini kroz stoljeća (vjerski objekti, baština, umjetnost i arhitektura od najstarijih vremena do danas, historijski arheološki artefakti iz hercegovačke multikulturalne prošlosti, nacionalni spomenici, UNESCO lokalitet);
- *voda i zemlja: dva elementa, jedan pejzaž*
život i okruženje (rijeke, jezera i aktivnosti na njima; planine, krš, pećine i aktivnosti uz njih; životinje, posmatranje ptica, posebne životinjske vrste i lokalna fauna; prirodni rezervati);
- *okus Hercegovine*
hrana i vino, lokalna kulinarska tradicija i tipični proizvodi (recepti, praznični specijaliteti, autohtone vrste grožđa);
- *narodni život, običaji*
usmene predaje, (mitovi, narječja, obredi, praznici, plesovi, itd.) svakodnevn život i materijalna kultura (zanati, rukotvorine od vune, drveta, bakra, itd.).

Muzejski predmeti

Muzejski predmeti su izabrani iz zbirki Muzeja Hercegovine i čine dio postavke.¹⁸ Predmeti nisu puko izloženi već su izabranim mjestom predstavljeni otvoreno, vitalno i sugestivno. Koncept muzeja predviđa ne toliko muzej zbirke koliko muzej pripovijedanja i interpretacije, pa predmeti otvaraju i podržavaju priču o području i opisuju njegove specifičnosti te osiguravaju više scenografsku prezentaciju, instalaciju, nego tradicionalnu postavku u „vitrini“.

---

18 Prijedlog integralnog koncepta postavke interpretacijskog centra/muzeja, odabir predmeta, njihovo katalogiziranje, opis u cilju realizacije naracije i izlaganja, saradnja sa restauratorima izabranih predmeta, vršila je Svetlana Bajić, muzejski savjetnik Zemaljskog muzeja BiH sa kustosima Muzeja Hercegovine Mostar i konzervatorima Zemaljskog muzeja BiH.

Predmeti odgovaraju na sve potrebe pripovijedanja, sugestije i održivosti položaja u prostoru. Oni sami predstavljaju i primijenjenu umjetnost (dijelovi nošnje, tekstilnog pokućstva, mobilijara, gradskog pokućstva, oružja, i sl.)¹⁹

Većina odabranih predmeta iz zbirke Muzeja Hercegovine rad su mostarskih zanatlija, (terzijski zanat, kujundžijski, kazandžijski, drvorezbarski, tkački, vezilački, itd.) kao i proizvodi kućne radinosti (tkački, vezilački, pleteni, itd.).²⁰

Izloženi predmeti

Kroz Interpretacijski centar kao multifunkcionalni centar ciljalo se i na promociju i očuvanje dragocjenih zanata²¹ koji su svoj grad stoljećima definirali. Ovaj muzej teži i da gostima pruži jedinstven uvid u vještine zanata koje su se njegovale i razvijale kroz mnoge generacije.

19 Bajić S., „Hercegovačka tradicijska odjeća“, *Zbornik radova 60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru*, 2010, str 41.

20 Neki od izloženih predmeta su: hamamska košulja, nanule, hamamski peškir, leđen, ibrik, češalj, ogledalo, sapuni, ćilim, komad namještaja, sehara sa boščalukom, tabakera, dijelovi oružja, itd.

21 Katalog „House of Crafts“, SeeNet, 2013, str. 4. „Riječ zanat, koja je stoljećima prisutna u jezicima slavenskog juga, pa tako i u našem, arapskog je porijekla; kao i veliki broj drugih riječi, u naš jezik je doprla posredstvom turskog. Gotovo svi zanati u Bosni i Hercegovini od 15. stoljeća snažno poprimaju orijentalne elemente, što je vidljivo u tehnici obrade, dekorativnim motivima, stručnoj terminologiji, ali i u samom načinu njihovog funkcioniranja, organizacije i udruživanja u određeni esnaf.“

Centar ima i obrazovnu svrhu. Potiče iskusne zanatlije da svoje vještine prenesu na nove generacije. Pored toga, centar dovodi do saradnje između zanatlija i dizajnera, koji će zajedno da istražuju nove načine integracije tradicionalnih motiva i simbola i njihovo pretakanje u moderni dizajn. Planovi su da Interpretacijski centar ima i redovni program promovisanja starih zanata kako posjetiocima, tako i lokalnom stanovništvu. U planovima da bude samoodrživ on mora imati i svoj komercijalni karakter, tj. biti i prodavnica svih vrsta autentičnih i kvalitetnih rukotvorina.

Iz duhovnog života navedena su vjerovanja i običaji sa ovog podneblja.

Drugi sastavni dio postavke su brojni dokumenti, foto i video građe koji su nastali kao rezultat dužeg vremenskog i studioznog historijskog istraživanja.

Instrumenti postavke

Pripremljena građa se uz pomoć savremenih instrumenata postavke adekvatno prezentira u prostoru. Spomenut ćemo neke od instrumenata. To su touch-screen, audio i video instalacije, paneli, fotografije 3D, multimedijalne table, itd.²² Odabrani instrumenti podrške naraciji se koriste na bosanskom, engleskom i italijanskom jeziku. Jezička raznolikost potencijalnih posjetitelja i ograničenost prostora nameću, u odnosu na spomenuti instrument pripovijedanja, različite probleme i zahtijevaju promišljanje o tome koji bi medij mogao biti najdjelotvorniji za razumijevanje tekstova: paneli, audiovodiči, pisani tekstovi, titlovi ili nešto drugo. Autori su u postavku uvrstili skoro sve navedene prijedloge informatičkih instrumenata.

Na touch-screenu su pohranjeni podaci starih fotografija Mostara, znamenitih ljudi. Putem videoprezentacije prikazuju se dokumentarni filmovi o vodi, kao i prezentacije Vrela Bune, pojedine česme, zatim mostovi, skokovi sa mosta, vodenice na Bregavi i Trebižatu, zatim filmovi o vodi u recepturi ljekara, kao i značaju vode u obavljanju vjerskih i porodičnih običaja.²³

Ova vizuelna prezentacija se stalno dopunjava novim dokumentarnim materijalima i u tom smislu izložba je uvijek inovativna.

---

22 Opširnije o instrumentima: Delibašić E., Hadžikadunić E., *Muzeji u informatičkom okruženju*, Muzej Zenica, 2006, str. 186.

23 Videonaracija je rad studenata i profesora Akademije scenskih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu.

Umjetničke instalacije

Historijski gledano kroz priču o vodi, oko česama, u hamamima, formirala se cijela etnokultura. O tome svjedoče i brojna književna djela. Spomenimo najpoznatiju mostarsku pjesmu Emina, Alekse Šantića. Naziv Djevojačka voda (česma) lokalitet je koji se nalazi u sjevernom djelu Mostara o svjedoči o ulozu takvih mjesta u ondašnjem Mostaru.

Velika pažnja posvećena je fotografijama iz bogate muzejske zbirke „Zimolo“²⁴, nastale s početkom 20. stoljeća u Mostaru i regiji.

„Zimolov fotoaparat stvara Mostar na romantičarski način, izoštranim vidom za trajne vrijednosti koje valja zabilježiti u gradu, bilo da se radi o panorami, staroj građevini ili etnološkoj nošnji... Zimolov Stari most je emocionalan, a u njemu je običan čovjek aktivni sudionik, bilo da se radi o kupaču u rijeci, natovarenom konju, prolazniku ili ljetnoj popodnevnoj mirnoći staroga grada... Kroz foto arhiv može se sagledati nekadašnji svijet i način življenja. Bilo koji grad, ako je u svojoj historiji imao „svog fotografa“, mogao je sačuvati poneki motiv grada, pejzaža, panorame, lokalnog dešavanja, portret građanina, način odijevanja i sl..“²⁵

U odnosu fotografije i teritorija, fotografija je prikazala organizaciju određene teritorije, što predstavlja odgovarajući način približavanja jednoj kulturi. Npr., visoka snimanja ili snimanja panorame su otkrila modele naselja, privredne aktivnosti, djelovanja na okoliš, i sl. „Vizualna karta“ pruža prvu sliku o urbanističkoj organizaciji stare gradske jezgre Mostara u poslovnoj djelatnosti, udaljenost između kuća, socijalnu interakciju, tj. formu koju je kultura nametnula krajoliku u kojem egzistira. Fotografija kao općepoznata tehnika je u stanju da uspostavi osnovu za dijalog i da prevaziđe poteškoće koje se javljaju prilikom prevođenja i tumačenja jezika i kultura.

Kroz umjetničke i muzičke instalacije, te književnost i slikarstvo specifično za ovo područje, muzej postaje i mjesto promocije.

---

24 Zimolo, Anton, umjetnički fotograf (Metković 1866-Mostar 1952), djetinjstvo proveo u Mostaru. Umjetnost fotografije usavršio u Trstu. U Mostaru je razvio iznimno bogatu fotografsku aktivnost.

25 Zvonić Zlatko, „Stari most u očima fotografa Antona Zimola“, katalog istoimene izložbe u sklopu manifestacije „Mostarski ljetni festival 2004“, „U susret Starom“ 2004, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar 2004, uvodni tekst.

Unutrašnjost Interpretacijskog centra

Integracija sa postojećim muzejima

Kreiranje mreže između više muzejskih ustanova, te rad u mreži, postao je moderan način koji odgovara zahtjevima ekonomske održivosti kulturnih politika kao i zahtjevima javnosti. U lahkim mrežama svaki muzej nastavlja uživati samostalnu inicijativu u svim aspektima. Radi se o zajedničkom učešću. Ljudski element je vrlo važan kao i identifikacija aktivnosti koje se vode ka cilju jače organizacije i integracije sistema muzejske ponude. Integracija može biti sažeta u tri oblasti: interna integracija, vanjska integracija i međusektorska integracija.²⁶

1. Interna integracija – radi se o nevidljivoj integraciji utemeljenoj na procesu zajedničke podjele u odabirima i praksi upravljanja između više odgovornih iz muzeja koji su pristupili mreži.

Interna integracija se može analizirati kroz integraciju upravljačkih funkcija, a i kroz analizu promatranja i ocjenjivanja publike u cilju programiranja aktivnosti. Osim tradicionalnih metoda „knjiga utisaka“ koje su usvojili svi muzeji, mogu biti korištene i druge metodologije za dublju analizu

---

²⁶ Prijedlog integracije muzeja rad je Roberta Canua, autora i stručnog voditelja projekta, a on se odnosi na povezivanje prvenstveno četiri objekta (odjela) Muzeja Hercegovine Mostar te povezivanje i sa drugim muzejskim institucijama u gradu i regiji Hercegovina.

motivacije i očekivanja vezanih za posjete potencijalne publike, unutarnje i vanjske komunikacije u muzeju i njihovim ponuđenim uslugama.

2. Vanjska integracija - radi se o integraciji primjetljivoj posjetiocima, tj. onoj čije efekte direktno vrednuje iskustvo posjete modificirajući direktno elemente kvalitete usluga. Ona se ogleda u više parametara:
  - koordinacija radnog vremena (produženje i rad nedjeljom),
  - koordinirano programiranje događaja više muzeja,
  - integrirana turistička ulaznica (planirana je zajednička muzejska karta proširena na ostale muzejske odjele i ostale turističke usluge, zajednička grafika za sve ulaznice, i sl. Po pravilu, kulturne turističke karte imaju ograničen vremenski period trajanja 24/48h),
  - integrirana ulaznica za lokalne posjetioce, Zamišljeno je kao ulaznica za domaće lokalno stanovništvo čija bi karta trajala godinu dana. Drugi vid uključivanja lokalnog stanovništva bi bila tzv. karta ambasadora preko koje bi domicilno stanovništvo moglo uživati u besplatnoj ulaznici ukoliko u muzej dovede turistu. Na taj način bi postali ambasadori kulturnog naslijeđa čuvanog u muzejima.
  - komunikacija i promocija (plan komunikacije spojen kao mreža muzeja s koordiniranom grafikom za prospekte, reklame, putokaze i obilježja, pravljenje jedinstvenog portala koji bi imao sadržaj o poznavanju i korištenju muzeja, propagiranje informacija iz muzeja, podjela proživljenog iskustva, didaktički sadržaji koje je moguće uzeti, komercijalni aspekt - prodaja ulaznica, knjiga, mogu se unijeti i informacije o teritoriju i postaviti linkovi drugih),
  - odnos s publikom (poboljšan dolazak turista u grupama na način da osim tradicionalnih instrumenata, autovodiča, kataloga, interne signalizacije, kao pomagala prilikom posjete se koriste i multimedijalna pomagala s ciljem otkrivanja još značajnih mjesta unutar gradova ili teritorija),
  - nedostatak korištenja ugostiteljskih usluga, kafića i restorana (ako su potrebe za prostorom unutar muzeja nedovoljne, onda utvrditi mogućnost korištenja usluga javnih lokala u blizini objekta muzeja.) Za potencijalni kulturno-turistički razvoj teritorija, stvaranje mreže muzeja je važna ali nedovoljna aktivnost. Samo veća

integriranost različitih muzejskih mjesta i njihovo uključivanje u sistem jakih mrežnih veza kako s drugim elementima od kulturnog i okolišnog interesa teritorija, tako i sa turističkim smještajnim i enogastronomskim uslugama donijet će priželjkivane rezultate. Moderna funkcija muzeja će oživjeti doprinoseći izgradnji teritorija i visoke uvezanosti čuvajući osobnu vokaciju (od historije do moderne umjetnosti, od antropologije do arheologije).

- didaktički projekti (nastali na osnovu saradnje sa školama i povećanja broja posjetilaca ispod 18 godina, tačnije školske populacije. Po Roberto Canu, doprinos univerziteta može biti dragocjen u uvođenju npr. stranih jezika i drugih inovativnih elemenata za različite školske nivoe (npr. strategije peer obrazovanja) sastavljajući didaktičke ponude karakterizirane jakom interaktivnom i /ili tehnološkom komponentom. I u ovom slučaju rad na nivou sistema može poboljšati ponudu, veću efikasnost komunikacije, jačanje kompetentnosti djelatnika i štedljive ekonomije.).

3. Međusektorska integracija

Međusektorska integracija tiče se integrirajućih elemenata s drugim pravnim tijelima, javnim ili privatnim, što bi za konačni cilj imalo da kulturnim politikama vrati vrijednost ekonomskog razvoja.

Spomenute didaktičke aktivnosti, koje mogu biti dodirna tačka sa školama jednako kao što npr. integrirana ulaznica, turistička karta, mogu biti korisni instrumenti u ugovoru s turističkim operaterima ili hotelima u njihovoj ponudi za poslovnu klijentelu.

Sa stanovišta međusektorske integracije, ali i marketinškog plana, Muzej Hercegovine Mostar je zajedno sa Mostarskim teatrom mladih ušao u zajednički projekt. Urađena je predstava koju Mostarski teatar mladih izvodi u ambijentalnom prostoru Muzeja Hercegovine Mostar od strane.

To je interaktivna teatarska predstava koja vas vodi u uzbudljive priče najznačajnijih ličnosti iz historije Mostara: neimara Hajrudina, genijalnog arhitekta koji je izgradio Stari most 1566, Alekse Šantića, poznatog pjesnika grada s kraja XIX stoljeća. Profesionalni glumci Mostarskog teatra mladih vode nas kroz nezaboravnih 20 minuta doživljaja mostarskih priča, okusa i mirisa!

U najavi predstave stoji: *Svjedočit ćete trenutku stvaranja Mosta, jednog od čuvenih čuda Otomanskog carstva. Učestvovat ćete u dilemama i kreativnoj groznici mladog vizionara - arhitekta Hajrudina. Prisustvovat ćete šetnji na korzu Mostara u XIX stoljeću. Proći ćete, zajedno sa svim građanima Mostara, u tužnoj pogrebnoj povorci u kojoj su pripadnici triju religija krenuli ispratiti svog dragog pjesnika. Čut ćete najljepše stihove o magičnoj ljepoti Mostara kroz stoljeća. Prijeći preko opasnog visećeg mosta preko rijeke Neretve, zaplesati u tradicionalnom kolu.*

Marketing

Za početak marketinške kampanje projekta Interpretacijskog centra uzet je sam čin potpisivanja ugovora koji je privukao veliku medijsku pažnju.

Marketinške aktivnosti tekle su na nekoliko ravni:

- saradnja stručne ekipe projekta sa ostalim učesnicima;
- saradnja sa sponzorima;
- promocija projekta;
- suvenirski program;
- popratna događanja.

Najviše pažnje posvećeno je katalogu koji obuhvata presjek cjelokupne interpretacije u novom muzeju, a posebno muzejskoj postavci unutar njega. Marketing uvezuje i suradnju Interpretacijskog centra sa spomenutim Mostarskim teatrom mladih i izvođenju predstave u ovom prostoru.

Posebna pažnja se posvetila suvenirima kao ogledalu grada i regije, kao materijalnoj uspomeni koju turista nosi sa sobom uz emocije.

Organizirana je adekvatna promocija i prodaja suvenira u prostoru muzeja, a posjetioci se mogu uputiti u radionicu zanatlije, u ambijent gdje se čuje zvuk kucanja i gdje se može vidjeti na licu mjesta izrada predmeta. Planirano je da većom aktivnosti muzeja i šire zajednice određeni suveniri budu certificirani.

Otvaranje Interpretacijskog centra je bio centralni događaj obilježavanja 10. godišnjice obnove Starog mosta u Mostaru, tako da su i svi drugi događaji koji su se dešavali u našem gradu za tu priliku bili vezani za Interpretacijski centar.

Zaključeno je da će se sa stanovišta marketinga, posebno u upravljačkom i socijalnom području te uticaju u društvenom ponašanju, dati prednost naučnom i kulturnom dignitetu muzeja, te aspektu etičnosti, stručnosti, senzibilitetu, u odnosu na čisto ekonomski, profitni segment, tj. da će se odreći marketingu isključivo ekonomski smisao.

Evaluacija

Stručna evaluacija²⁷ rada Interpretacijskog centra/muzeja Mostar kao odjela Muzeja Hercegovine Mostar je nominacija tog muzeja 2016. godine za evropsku nagradu EMYA 2016, koja se dodjeljuje za inovativne muzeje, a u konkurenciji 46 evropskih muzeja.

Na četverodnevnoj konferenciji “EMYA 2016” koja je održana u Španiji u gradu San Sebastianu i Tolosi od 6. - 9. aprila 2016. uz prisustvo 46 muzeja iz 25 evropskih zemalja učestvovao je i nominovani kandidat iz Bosne i Hercegovine - Muzej Hercegovine Mostar. Predstavljen je i rad Muzeja na temu nominacije o dostignućima u podizanju kvalitete djelovanja muzeja. Posebnu pažnju je privuklo predstavljanje novog odjela muzeja “Interpretacijski centar”, kao i specifičnost Muzeja Hercegovine s obzirom na poziciju sva četiri njegova odjeljenja koja se nalaze u UNESCO zoni, u neposrednoj blizini simbola grada Mostara, tj. Starog mosta.

Svemu je prethodila detaljna i stručna analiza komisije Međunarodnog foruma muzeja o standardima i dostignućima djelovanja Muzeja Hercegovine Mostar, te inovacijama i specifičnostima rada na teritoriju u kojem djeluje.

Zaključak

Cilj Interpretacijskog centra Muzeja Hercegovine Mostar je, pored valorizacije kulturne baštine, uspostaviti integralni i kulturni sistem koji će posjetitelja uputiti na sve originalne lokacije i sadržaje. Izloženi predmeti u ovom odjelu Muzeja Hercegovine ostvaruju s drugim naracijskim elementima

---

27 Evaluacija ovakvog projekta po teoriji započinje analizom teritorije koja treba da predstavlja „fotografiju“ tog područja, koja je, u što je moguće većoj mjeri, „personalizirana“ prema karakteristikama projekta. Rekonstrukcija karakteristika jednog područja mora da se zasniva na podacima i informacijama koje imaju značaj za fenomenologiju koja se želi opisati i prenijeti, te su iste dostupne po pristupačnim troškovima.

priču o tradiciji, običajima, kulturi stanovanja i kulturi življenja u Mostaru i regiji.

Interpretacijski centar muzeja po svojoj geometriji i dispoziciji u interijeru omogućava harmoničan prikaz Mostara i Hercegovine, te nudi novosti u smislu prezentacije i interpretacije kulture i tradicije ovoga kraja s inovacijama u tehnološkom smislu, te upotrebu audiovizuelnih efekata. Riječ je o muzeju koji na savremen način zvučnim, vizuelnim i narativnim cjelinama oslikava prirodne ljepote Mostara i regije. Interpretacijski centar krasi i vrijedna etnološka zbirka koja po svojoj koncepciji otvara priču iz duhovnog života na ovim prostorima. Obiluje bogatim izborom fotografija koje se odnose na gradove i regiju Hercegovine.

Cijeli turistički sistem referentnog područja (prihvatne strukture, ustanove zadužene za promociju, privatne turističke agencije, udruženja, itd.) ima koristi od uvedenih inovativnih politika koje će omogućiti bolje i efikasnije upravljanje kulturnim resursima, jačanje turističke ponude i valorizaciju posebnosti teritorija, povećavajući na taj način kompetentnost u odnosu na druge turističke destinacije.

Ispunjenje planirane misije projekta o valorizaciji i prezentaciji kulturne baštine grada i regije ogleda se kroz elemente samoodrživosti, senzibilizacije lokalnog stanovništva, marketingu, te suradnji sa drugim muzejima i turističkim organizacijama.

MUM INTERPRETATION CENTER DEPARTMENT OF THE MUSEUM OF HERZEGOVINA MOSTAR

SUMMARY

The multiannual presence of the Museum of Herzegovina Mostar with its departments and settings on the Old Bridge, a UNESCO monument, led us to build a special museum department, the first of its kind in Bosnia and Herzegovina - the Museum Interpretation Center within our institution. The Interpretation Museum was opened on July 23, 2014 during the of marking the 10th anniversary of the renovation of the Old Bridge in Mostar. A place of interpretation and understanding of the territory was set, as a starting point for visiting the cultural and natural sights of Mostar and the region of

Hercegovina. The museum introduces an individual into an experience of cognition and contact. Narrator is the Neretva River, which, passing through the entire geographical landscapes and cities, presents history and present time. The role of objects / exhibits is to strengthen their symbolic value, support the story of the territory. The use of new technical equipment and scenographic installations enables attractive and exciting presentation. The interpretation itself has a lot of artistic elements related to the richness of these topics, such as literature, painting, artistic and musical installations. By establishing the Interpretation Center, the rich cultural heritage of Mostar and the region is presented in an appropriate way.

Literatura

- Andre Gob – Noemie Drouguet, *Muzeologija, povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 2007.
- Bajić Svjetlana, Zbornik radova „60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru“, 2010,
- Bostan Idris, *Stari most u Osmanskim dokumentima*, Muzej Hercegovine, 2010 godina
- Čar-Drnda Hatidža, *Nastanak Mostara*, Orijentalni institut u Sarajevu, 2014.
- Delibašić E., Hadžikadunić E., *Muzeji u informatičkom okruženju*, Muzej Zenica, 2006.
- Filipović Muhamed, *Historija bosanske duhovnosti, duhovni život osmanske Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 2010.
- Hasandedić Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
- Katalog „House of Crafts“, SeeNet, 2013.
- Miletić Karlo, „Mlinice na ušću Radobolje u Neretvu“, *Hercegovina*, br. 6, 1987.
- Zvonić Zlatko, *Stari most u očima fotografa Antona Zimola*, Muzej Hercegovine Mostar, 2004.

Internet izvori:

- <https://www.bljesak.info/kultura/Vijesti%20iz%20kulture/u-mostaru-otvoren-interpretacijski-muzej/91506>
- <http://www.arheon.org/svecano-otvoren-interpretacijski-muzej-mum-mostar/>

---

zapis

Rusmir Mahmutćehajić

VRAĆANJE SEBI IZ PROGONSTAVA U TUĐE PREDSTAVE

O zaboravljenoj svijetu bosanske usmenosti

*Koliko li smo gradova razorili u njihovim zločinima, pa su sada
soreni na svoje krovove! Koliko li je zatrpanih bunareva, visokih
dvorova! Šta, ne putuju li zemljom, pa imaju li srca da njima shvate
ili uši da njima čuju? Nisu slijepi oči, već su slijepa srca u grudima.*

Kur'an, 22:45-46

Knjige se u odnosu sa svojim čitateljima raspoređuju u širok spektar. Neke su čitane jer su na to čitatelji nečim obvezani. Nerijetko ih nakon čitanja odmah zaborave. Neke su čitane jer ih čitatelj otkriva kao potrebu. Ali, najvažnije među njima su one koje podstiču na preuređenje znanja s kojima im je čitatelj prišao. Takve knjige mogu otvoriti nove vidike. Knjiga Čitanje Parryjeve zbirke Mirsada Kunića doprinosi upravo takvoj potrebi i mogućnosti. Doprinosi ocrtavanju novih usmjerenja prema razumijevanju Bosne, bosanstva i bošnjaštva kao obzorja u koje je moguće dospjeti nakon izgnanstva u ideologijski nametane predstave.

Tridesetih godina dvadesetoga stoljeća helenist Milman Parry, tragajući za odgovorima na neka od svojih pitanja u vezi s Homerovim epovima, otkrio je do tad, uglavnom, zanemareno i nepoznato bosansko i bošnjačko usmeno pjesništvo. To otkriće i njegovo uvođenje u kulturu svijeta zbilo se u vremenu

kada je povjerenje u sliku svijeta, izgrađenu u modernoj znanosti, bilo na vrhuncu.

Milman Parry je primijenjenu istraživačku metodu u odnosu prema homerskom naslijeđu temeljio i razvijao u skladu s pitanjem Ernesta Renana:

Kako možemo shvatiti fiziognomiju i izvornost primitivne književnosti sve dok ne uđemo u osobni i moralni život ljudi koji su je napravili; sve dok se ne stavimo u položaj ljudskosti koja je njihova tako da vidimo i osjećamo onako kako su oni vidjeli i osjećali; sve dok ih ne budemo gledali žive ili bolje reći, sve dok na čas ne budemo živjeli s njima.¹

Upravlajući se nastojanjima da otkrije kako epsko pjesništvo traje u nasljeđivanju i mijenjanju od jednog do drugog naraštaja, kako se javlja, povlači i razvija, Milman Parry je pretpostavio da će odgovore naći na južnoslavenskim prostorima, među ljudima još žive usmene tradicije.

Tako otkriveno i tumačeno usmeno pjesništvo, preživjelo na rubovima snažnih tokova modernizacije južnoslavenskog svijeta, izvorno pripada predmodernom dobu a tako i tradicijskoj slici svijeta, kako to objašnjava Albert B. Lord.² Njegovo razumijevanje nije moguće bez uzimanja u obzir paradigme kulture u kojoj je epsko pjesništvo otkriveno i zabilježeno, a kojoj izvorno pripada. Zato će ovdje, na početku razmatranja i tumačenja bosanskog i bošnjačkog usmenog pjesništva u Zbirci i vidicima Milmana Parryja i njegovih nasljednika biti ukazano na odnose tih dviju paradigmi – moderne, i sada vladajuće, te tradicijske u njenom iščezavanju.

Fizičar Max Planck 1908. godine piše da moramo zaboraviti čovjeka da bismo proučavali prirodu te otkrili i uobličili njene zakone.³ Istog stanovišta je i Ernst Cassirer koji se u gotovo isto vrijeme bavi teorijom relativnosti. On kaže:

---

1 Renan, Ernest, *The Future of Science, The Ideas of 1848*, London: Chapman and Hall Limited, 1891, 292; navod u: Parry, Milman, "The Traditional epitet in Homer"; u: Parry, Adam, *The making of Homeric Verse, The Collected Papers of Milamn Parry*, New York: Oxford University Press, 1987, 2–23, 2.

2 Vidjeti: Lord, Albert B., "Homer, Parry and Huso"; u: Parry, *The making of Homeric Verse*, 465–478, 465.

3 Vidjeti u: Cassirer, Ernst, *Substance and Function*, prev. W.C. i M.C. Swabey, Mineola, N.Y.:Dover Publications, 1980, 306; Izvorno u: Planck, Max, *Die Einheit des physikalischen Weltbildes: Vortrag gehalten am 9. dezember in der naturwissenschaftlichen Fakultat des Studentkorps and der Universitat Leiden Leipzig*, 1908.

*Osjetnost kao takva sadrži antropomorfni element, utoliko koliko uključuje vezu sa određenim osjetnim organom, a tako sa naročitom fiziološkom strukturom ljudskog organizma. Kako je taj antropomorfni element ustrajno guran u pozadinu tako da posve iščezava u idealnom planu fizike: o tome historija prirodne znanosti priskrbljuje jedinstven trajajući primjer.*⁴

Tad se činilo da saznavani svijet ima u sebi entelehiju neovisnu o saznavatelju. Sve u mjerljivome svijetu, a zapravo za znanost jedinome, činilo se neopozivo predstavljivim jednadžbom u kojoj svaka pojava ima uzrok i posljedicu, i tako unaprijed i unatrag do u beskonačnost.

Ali, neočekivano se u daljem razvoju, u tako predstavljivome i sebi dovoljnome tijelu znanosti, pokazalo da odnos uzroka i posljedice nije jednostavno i deterministički predvidljiv. U njemu se pokazuje vjerovatnost mogućnosti, pa se svijet nekim od vodećih fizičara činio igrom i zabavom njegovog apsolutno transcendentnog uzroka. Tijelo tako stečenog znanja i od njega neodvojiva tehnologija narastali su prema, kako se činilo, neograničenim mogućnostima. Tako se mjerljivi svijet pričinjavao sve više i jedinim postojećim, bez više zbilje koja bi mu bila i *arhe* i *telos*. To što je Max Planck postavio na početku dvadesetog stoljeća kao uvjet znanstvenog napretka fizičaru Stephenu Weinbergu, pokazalo se gotovo posve drukčijim na kraju istog stoljeća, pa je rekao: “Što se univerzum čini shvatljivijim, to se više čini bez svrhe.”⁵

Iz iskustava s granicama znanja s mjerljivim svijetom, u kojima uobičajene predstave o uzroku i posljedici te prostoru i vremenu gube nekad neupitnu jasnoću, nastale su hipoteze za koje su dokazi u teško domislivoj budućnosti. Svijet ozrcaljen u znanju odvojenom od jastva saznavatelja postao je iznova nesiguran, onakav kakav se sudionicima napredujuće znanosti činio u naslijeđenim mitskim predstavama.

Sve što se donedavno činilo neizmjenjivim u znanju otkriva se posve u novim vidicima. Vrijeme u jastvu saznavatelja teče i unaprijed i unatrag, ali u mjerljivome svijetu, kojim se bavi klasična fizika, samo unaprijed. U kvantnoj fizici odbačena je i ta postavka.⁶ U svemu tome uloga jastva saznavatelja ne samo da ne može biti isključena, već postaje sve presudnija u promatranju

---

4 Isto, 306–307.

5 Weinberg, Steven, *Dreams of a Final Theory: The Scientist's Search for the Ultimate Laws of Nature*, New York: Vintage Books, 1994, 255.

6 Feynman, Richard P. “The Theory of Positrons”, *Physical Review* 76/6 (1949): 749–759,749.

pojava za koje je mišljeno da se tog jastva uopće ne tiču. Odnos usmenosti i pismenosti kakav je svojstven za sliku moderne znanosti prestaje važiti. Zanemarena ili isključena usmenost vraća se na pozornicu kao presudnija od pismenosti.

U filozofskim preispitivanjima tog stanja vladajuće slike svijeta Hana Arendt kaže:

„(...) u sve prodornijim glasovima, rijetki branitelji metafizike upozoravaju nas o opasnosti nihilizma uključenog u taj razvoj; pa iako ga sami rijetko prizivaju, oni imaju važan dokaz na svojoj strani. Doista je istina da čim nadosjetna zbilja bude odbačena, njezina oprečnost, svijet pojava kakav je shvaćan tokom toliko mnogo stoljeća, također je poništena. Osjetno, kako ga još uvijek shvataju pozitivisti, ne može preživjeti smrt nadosjetnog. To niko nije znao bolje od Nietzschea koji je, svojim metaforičkim i pjesničkim opisima o ubistvu Boga u Zarathustri, potaknuo tako mnogo pometnje u vezi s tim. U značajnom odjeljku knjige Suton kumira on objašnjava šta je u Zarathustri značila riječ “Bog”. Ona je jednostavno bila simbol za nadosjetnu zbilju kakvom je shvaćena u metafizici; on tu koristi umjesto Boga riječ “istinski svijet” i kaže: “Odbacili smo istinski svijet. Šta je ostalo? Možda pojavni? Ah, ne! S istinskim svijetom odbacili smo i pojavni.”⁷

Bavljenje usmenim pjesništvom predmodernog doba nije i ne može biti samo nostalgični pogled unatrag. Ono je mnogo više od tog. Tiče se razumijevanja prilika u kojima se čovjek danas općenito nalazi. A kad je riječ o Bosni, bosanstvu i bošnjaštvu. novija razumijevanja odnosa usmenosti i pismenosti pomažu, moguće je to dokazati, oslobađanju od antibosanstva kao ideologijski konstruiranih fikcija u koje su bosanski ljudi izgonjeni i koji im je nametan kao prevara umjesto otkrivanja sebe i bivanja svojim, a tako i slobodnim.

---

7 Arendt, Hannah, “Thinking and Moral Consideration”, *Social Research*, 38 (1971):420–21.

Vjesnik Hval kaže ljudima da u ovome svijetu budu poput stranca i putnika.⁸ Brojne su tumačenjske mogućnosti te vjesničke predaje. Ovaj svijet pretpostavlja i drugi. Njihovi su odnosi simetrijski, ali uvijek s prednošću drugog kao neizmjereno višeg. Iz ovog se svijeta može, u punom značenju putovanja, odlaziti prema drugom, jer zatvaranje samo u ovaj poništava svaki smisao života. I više od tog. Ako je odbačen drugi svijet, opća dvojina ili simetrija vrijedi samo za ograničeni i mjerljivi svijet. Tako prirodne znanosti modernog doba postaju jedino znanje o čovjeku i svijetu, a raz-Umnost najviša razina dolaska sveg života iz tmastoga mulja. Tada čovjeku ništa u ovome svijetu nije strano. Iz njega dolazi i iz njega nema kuda otići.

S drugim i višim svijetom čovjek je razlučen na svoju nižu razinu koja odgovara svemu ovog svijeta, i višu razinu koja odgovora svemu drugog svijeta. Neograničeno je razlučenje okomicom koja prolazi kroz ta oba svijeta. Tom okomicom čovjek je sašao u postojanje. Sašao je od najljepšeg uspravljena svoje razložne i svršne domovine. Tim istim putem može se vratiti. Kad osvijesti slaženje, osvijesti i udaljavanje od sebe koje mu se pričinja kao mirovanje, a svijet u kojem zatiče kao zbiljna i jedina domovina. Ali, kad osvijesti i mogućnost povratka, sva od njegovih stanja pokazuje mu se kao niže u odnosu na ono koje može uzaći.

U tom višem stanju obznanjeni su mu znaci ljepote koja ga privlači. Zato se otkriva kao putnik u tuđini, kao stranac u svakome stanju, jer ga ljubav za izgubljenim svijetom istine i ljepote neodoljivo vuče sebi. Može sebi reći: Neotudivo mi je pravo da preživim i budem sretan! Ali, niko u ovome svijetu ne preživljava i nije sretan. To pravo zahtijeva život mimo smrti i sreću mimo svake patnje.

Da život i smrt, sreća i nesreća te ljepota i ružnoća ostanu u svojim temeljnim razlučenostima dvaju svjetova, neizbježno je utočište u *mithos*, ono o čemu se neprestano priča, a ipak se nikad ne može ispričati. Nema i nikad nije bilo naroda koji u svome jeziku nije održavao tu hladnu svjetlost znanja i vatru ljubavi za odgovorom na tajnu spajanja i izmirenja dvojina.

Ako se među govornicima ovog jezika, darovanog kao i svakog drugog, žele otkriti nova obzorja tih temeljnih pitanja, valja se uteći razviđanju odnosa usmenosti i pismenosti. Iako u ovome dobu prevlast u oblikovanju pojedinačnog jastva uglavnom imaju pismenost i slike, usmenost ili govor u

---

8 Vidjeti: Bukhari, 8:284.

kojem je živi i poznati slušatelj u središtu ostaje presudnija. Iako pokrivena i zamračena u izobličenju uzrokovanom razosobljenjem subjekta koji saznaje i opredmećenjem znanja koje prestaje biti samo veza saznavatelja sa saznavanim, prisutnost jastva saznavatelja, ipak, nije otklonjiva.

Da bi iznova otkrio sebe, čovjeku je potrebno osvješenje te uzajamnosti usmenosti i pismenosti. Koliko god mu se činilo da nije tako, subjektivitet mu je oblikovan usmenošću. Tek u njoj i njome ozbiljuje sinhronijsko i dijahronijsko trajanje, otkrivanjem sebe u bivanju putnikom i strancem. Ta su obzorja u slučaju Bosne i bosanstva zamračena ideologijskim terorom nacionalizma koji oblikuju mitstva napadača, ali i mitstva onih koji se brane.

U traganju za odgovorom otkuda i zašto je ideal bosanstva dospio u svoju sadašnju zamračenost te kamo i kako bi iz nje mogao biti izveden, zbirka usmenog pjesništva *Milman Parry* i njeni odrazi u savremenoj kulturi mogu znatno doprinijeti. Današnju paradigmu bosanstva oblikovali su unutarnji tokovi svijesti bosanskih ljudi i vanjski utjecaji.

Za razlučenje tog što je bosansko trajanje od tog što ga zamračuje i zaprečava nužna pretpostavka je prihvatanje uvjetovanosti paradigmi društvenih okolnosti u kojima se to zbiva. Naime, paradigmu bi ovdje valjalo shvatiti u onome značenju koje joj je dao Thomas S. Khun kao "cijelu konstelaciju vjerovanja, vrednota, tehnika, i tako dalje, koji su zajednički članovima određene zajednice."⁹ Sadašnja paradigma bosanstva oblikovana je agresivnim ideologijama antibosanstva. Njeno dekonstruiranje pretpostavlja i razviđanje odnosa usmenosti i pismenosti. Na opći značaj tog upućuje zaključak i Milmana Parryja.

Budući da ne može misliti u vakumu, čovjek nužno mora prenijeti svoje shvatanje prošlosti u pojmove sadašnjosti, sve dok nije sposoban izgraditi od samih činjenica prošlosti shvatanje koje nužno isključuje primjenu njegovih uobičajenih poimanja. U tome je ta ogromna poteškoća da se modernome čitatelju pisane književnosti objasni narav usmene književnosti. Sve dok ne postigne dostojno cjelovito poimanje usmene književnosti, shvatat će objašnjenje tog šta je usmena književnost u skladu sa standardima pisane književnosti, pa će biti gotovo posve sigurno da krivo shvata to što se onome koji objašnjava čini najjednostavnijom pojavom.¹⁰

9 Khun, Thomas S., *The Structure of Scientific revolutions*, Chicago: University of Chicago Press, 1962, 175.

10 Parry, Milman, "Ćor Huso: A Study of Southslavic Song"; u: Perry, *The making of Homeric Verse*, 437-464, 455.

Zbirku *Milman Parry* napravili su istraživači koji potječu iz svijeta pismenosti. U njihovoj kulturi više nije bilo usmenosti u punom značenju tog pojma. I više od tog, pismenost je smatrana jedinim objektivno razumljivim svijetom, pa su i živi sadržaji ljudskosti, kojih nema i ne može biti izvan usmenosti, previđani. Zato je svaki istraživač odnosa usmenosti i pismenosti u opasnosti da govoreći o jednom ili drugom zavarava sebe, jer usmenosti kakvoj su pripadali Ibro Bašić, Halil Bajgorić, Ragib Gojaković, Avdo Međedović i mnogi drugi već odavno nema u kulturnoj zbilji ovog svijeta. Nema ih, ali ni sposobnosti da im se pride iznutra u pothvatu rekonstruiranja njihove povijesne paradigme.

2

Razlozi i svrha nastajanja knjige Čitanje Parryjeve zbirke prvenstveno su u akademskoj usmjerenosti njenog autora. Takve se knjige ozbiljuju jedino u odgovarajućoj akademskoj zajednici koja ih kritički prihvata i preispituje korištenjem odgovarajućih epistemoloških postupaka i smještanja u granice živog toka razumskih raspravljanja. Tek potom autor takve knjige može odgovoriti na iznijete sudove i to odbranom od onih za koje smatra da nisu osnovani na održivim dokazima ili promjenom svojih stavova na osnovu novih, njemu do tad nepoznatih, uvida u istraživani predmet. I odbranu i promjenu stavova autor saopćava u istome okviru u koji su izvorno postavljene i knjiga i njena kritička preispitivanja.

Zato je važno na samome početku upitati se o mogućim raspravama koje ova knjiga pokreće. Takvo pitanje bilo bi lakše opravdati ako bi u bosanskoj akademskoj javnosti postojao već razvijeni tok raspravljanja o bosanskom usmenom naslijeđu kojem kembridžska zbirka nazvana po njenom utemeljitelju, *Milman Parry*, ima prepoznatu i priznatu ulogu. Ali, nije tako. I nastajanje i utemeljenje i trajuci utjecaji Zbirke više su naslijeđe akademske zajednice svijeta, i to na najvišem stupnju njenih postignuća, nego ljudi među kojima je izvorno nastala.

Razlozi pothvata Milmana Parryja, američkog homerologa, da istražuje i dokumentira usmeno naslijeđe među južnim Slavenima prvenstveno su u njegovoj pretpostavci da bi neke od svojih spekulativno izvedenih postavki o Homerovim epovima mogao potvrditi uvidima u živu usmenu tradiciju. Njegova znanja o složenosti usmenih tokova među ljudima kojima je pristupao

bila su određena uglavnom do tad vladajućim predstavama o nebitnosti bosanskog muslimanskog naslijeđa u epskoj tradiciji južnih Slavena. Te su predstave oblikovane uglavnom svođenjem južnoslavenskog pitanja na srpsko i/ili hrvatsko.

Otkrio je, kako to ponekad biva, i ono što nije ni pretpostavio niti očekivao. Tada je usmeno naslijeđe Srba i Hrvata bilo već dobro poznato u akademskim krugovima Zapada. Postojali su njegovi različiti odrazi, ali ono je već uglavnom prešlo u pisane oblike, pa su pjevači priča toga naslijeđa gotovo u cijelosti ovisili o svojoj pismenosti i vezi s dostupnim knjigama tog naslijeđa.

Ali uz njih, u istome jeziku, gotovo posve neovisna o pisanom naslijeđu trajala je stoljeće dulje muslimanska usmena tradicija o kojoj su istraživači govorili rijetko i bez odgovarajućeg uvažavanja intelektualnog okvira u kojem je ta tradicija nastala i trajala. I više od tog. Ta tradicija je pripadala bosanskome naslijeđu. Pružala je neosporive mogućnosti političkog osvješćenja bosanskog naroda, ali na drukčijim osnovama od onih presudnih za nacijske teleologije srpstva i/ili hrvatstva. Zato je ta tradicija zanemarivana i poricana, osporavana i izobličavana te okrutno uvođena u nacijske predstave o političkim i teološkim neprijateljima na putu ozbiljenja zamisli oslobođenja i ujedinjenja nastajućih i razvijajućih nacija.

Kada se, ipak, dogodilo da je ta usmena tradicija dospjela u istraživački vidik Milmana Parryja, bilo je to otkriće od kojeg bi se, kako je taj američki istraživač tvrdio, potresao čitav svijet da ga je znao onakvim kakvim se njemu pokazalo. Otkriće se ticalo, prije svega, pretpostavki Milmana Parryja da neka od svojstava Homerovih epova upućuju na njihovo izvorno usmeno porijeklo. Tako je i bilo. Odjeci tog otkrića šire se od njihovih prvih objavljenja u prostor i vrijeme poput valova čije središte ne gubi snagu.

Ali, od tog šta su otkrića Milmana Parryja i njegovih nasljednika Alberta B. Lorda, Davida Baymona i John Miles Foleya, naprimjer, i mnogih drugih, podstakla u najvišoj svjetskoj zajednici, možda, su i važnije njihove uloge u oživljavanju zamračene svijesti bosanskih ljudi o sebi, odgovornosti da izađu iz zatočenja tuđe predstave u koje su utjerani ideologijskim pothvatima u vremenima uzdizanja i snaženja nacijskih teleologija na prostorima slavenskog juga. Zato je knjiga Čitanje Parryjeve zbirke važna za usredsređivanje na oba pitanja koja se u slučaju spomenutih otkrića tiču i homerskog i bosanskog pitanja.

U svođenju južnoslavenske pluralnosti na opće srpstvo i potom na političku konstrukciju srbohrvatstva s njenim punim uobličanjem u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca – s istim ideologijskim osnovama u različitim oblicima političkog jugoslavenstva – Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo su svođeni na teritoriju, anomalijsku zakašnjelost i tuđost.

Svetozar Pribičević, jedan od ideologa unitarnog srbohrvatstva, prepoznao je na samome početku tog sastavljanja srbohrvatskog jugoslavenstva opasnost koja mu prijete iz svakog političkog i kulturnog osvješćenja bosanstva. I ovdje valja ponoviti njegove programski izrečene riječi 1919. godine u Sarajevu:

U teškim danima naše davne prošlosti, kada je uništen suverenitet stare bosanske države, bila je to velika sreća naroda, jer da je ostala suverena Bosna i Hercegovina, veliko je pitanje ne bi li naš narod imao i četvrto ime (osim srpskog, hrvatskog i slovenskog). Padom stare bosanske feudalne suverene države, uništen je i nosilac jednog posebnog suvereniteta u narodu, koji je u državi mogao da stvori posebno narodno ime. Znajte da smo stajali pred opasnošću da posebni suverenitet Crne Gore ne stvori posebno ime našem narodu. Danas sve te suverenitete moramo uništiti.¹¹

Taj obrazac uništavanja svega bosanskog, nesvedivog na prostu teritoriju, nije tada ni počeo niti završen. Moguće ga je otkrivati u paradigrama odnosa prema Bosni, bosanstvu i bošnjaštvu kroz cijelo devetnaesto stoljeće, ali i poslije, sve do ovog doba. Njegove učinke moguće je naći posvuda u bosanskoj političkoj i kulturnoj razorenosti. Ali, od tog je neizmjereno gore stanje u jastvima bosanskih ljudi, izgnanih u tuđe predstave i zatočene u tabue svojih zapriječenih mogućnosti.

Nije tu samo riječ o jednostavnom zanemarivanju i isključivanju. Sve bosansko što se pokazivalo u osvjetljivosti bosanskih ljudi preinačeno je u političkog i teološkog neprijatelja srpskih i/ili hrvatskih teleologija. Zato se u ogoljelom obliku pokazivalo u ideologijski konstruiranom turčijatu i/ili muslimanstvu kao tuđostima koje moraju nestati u nacijskim razvojem. Istražujući temelje i domete jugoslavenstva, Ivo Banac zaključuje:

Usporedo s naglašavanjem vjerskih dioba bila je zaokupljenost uzajamnim nepoznavanjem Južnih Slavena. I zaista, potrajalo je

---

11 Pribičević, Svetozar, *Stenografski izvještaj sa skupštine održane 15. i 16. februara*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1919, 66–67.

(a i dalje postoji) stanovito duhovno mrtvilo u južnoslavenskim stereotipima koje vrlo rijetko govori o tome kako malo Južni Slaveni, a posebno (i paradoksalno) prosječni intelektualci, žele znati o drugim Južnim Slavenima. No to je samo sporedna manifestacija oštrih i slojevitih dioba, da se poslužimo politološkim izvorom, koje su razlike pratile još temeljnije raznolikosti u nacionalnim, jezičnim, vjerskim, kulturnim, regionalnim i razvojnim komponentama.¹²

Zato se gotovo u pravilu među zagovornicima ideologijski zasnovanog srpstva i/ili hrvatstva osjećaju uznemirenosti pred otkrićima Milmana Parryja, Alberta B. Lorda i drugih. S obzirom na to da u tim otkrićima i njihovim predstavljajima bosanstvo i bošnjaštvo imaju značenja koja su im poricana, upravo to potiče potrebe za domišljatijim načinima isključivanja bosanskog usmenog naslijeđa iz akademskih odnosa prema južnoslavenskoj, a zapravo srpskoj i/ili hrvatskoj cjelini. Nelagoda s nemogućnošću utjerivanja Bosne, bosanstva i bošnjaštva u ideologijsku matricu srbohrvatstva vidljiva je u brojnim djelima nastalim u srpskim i/ili hrvatskim akademskim zajednicama i nakon što su bila objavljena otkrića Milmana Parryja, Alberta B. Lorda i drugih.¹³

Navedene činjenice obavezuju i etički i akademski na bavljenja sljedećim pitanjima: (a) Kako omogućiti da harvardska zbirka *Milman Parry* postane dio šire bosanske kulture; (b) Kako znanstveno pristupiti opsežnoj građi bosanskog usmenog naslijeđa s obzirom na njegove zasebnosti u odnosu na eurocentričke i orijentalističke ideologijske matrice; (c) Kako sudbinu bosanskog i bošnjačkog usmenog naslijeđa, kao dijela bosanske/bošnjačke kulture, istraživati i tumačiti s obzirom na opći usud naroda kojem to naslijeđe pripada?

---

12 Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest i politika*, prev. Josip Šentija, Zagreb: Durieux, 1995, 341.

13 Vidjeti, naprimjer: Dukat, Zdeslav, *Homersko pitanje*, Zagreb: Globus, 1987; Koljević, Svetozar, *The Epic in the making*, Oxford: Clarendon Press, 1980.

Knjiga *Čitanje Parryjeve zbirke* pokreće pitanje: Je li moguće govoriti o otkrivanju novih obzorja bosanske kulture u njenim ljudima i svijetu, a da u obzir ne budu uzeti pothvati Milmana Parryja i njegove posljedice?

Srpsko pitanje je od početka devetnaestoga stoljeća u središtu oslobođenja južnoslavenskih naroda od dviju imperijskih vlasti, osmanske i habsburške. Narod o kojem je tu riječ razlučen je u religijska i druga pripadanja. Njegov prostor širio se uglavnom od dodira s drugim manje sličnim ili više sličnim narodima, pa se moglo govoriti o narodnoj cjelini jednoga jezika. Na toj osnovi pitanje oslobođenja Srba od osmanske vlasti prošireno je na cijelo područje tog jezika. U takvome proširenju oblikovane su svijesti o susjedima i neprijateljima s kojima se imaginacijski i praktično mora razgraničiti. Ali i cjelina tog prostora bila je razlučena u različita pripadanja. Trebalo ih je ili isključiti i odstraniti ili uključiti i preinačiti.

Vuk Stefanović Karadžić je svome viđenju jedinstvenog jezika, kojim bi kao zajedničkim bilo moguće obuhvatiti cijeli središnji prostor slavenskog juga, pretpostavio jedinstven narod, Srbe triju zakona - grčkog, rimskog i turskog. U muslimanima istog jezika, povezanim s tuđinskim vlastima, pretpostavljen je dvostruki neprijatelj, i teološki i politički. Njegovo teološko neprijateljstvo temeljeno je na njegovom muslimanstvu, a političko na vezama s osmanskom vlašću. Za njegovo autonomno uključenje u tokove oslobođenja nije bilo moguće naći potporu ni u evropskim iskustvima nastajanja i snaženja nacijskih država.

Tako se usporedno sa snaženjem nacijskih teleologija uspostavljao i širio njihov antibosanski sadržaj. Za Bosnu i bosanski narod, religijski pluralan, razvijana je postavka: Riječ je o srpskoj i/ili hrvatskoj teritoriji i muslimanima koji su politički Turci, a izvorno prevjereni Srbi i/ili Hrvati. Zato muslimani u takvim ideologijskim vidicima nemaju i ne mogu imati nikakav zasebni politički i kulturni razvoj. Sve to što ih određuje samo su različiti oblici odvajanja i otuđivanja od njihovog etničkog i kulturnog pripadanja srpstvu i/ili hrvatstvu.

U njihovom muslimanstvu nalažena ja potvrda za postavke o svedivosti na religijsku zasebnost, dok je na sve oblike njihove bosanske svijesti pokazivano kao na narodnu i nacijsku neosviješćenost i posljedično neopredjeljivanje. Zato su svi oblici njihove narodne tradicije, neodvojive od Bosne, bosanstva i bošnjaštva, poricani i ogađivani uz istodobno promicanje

onih sadržaja njihove kulture koji ih prikazuju tuđim u tome što jesu. Tako je orijentalistička slika Bosne i bosanskog muslimanstva uzdizana na razinu akademske objektivnosti. A radilo se, zapravo, o ideologijskoj perfidiji s ciljem razaranja svega bosanskog kao mogućnosti političkog osvješćenja.

Kada je 1950. godine, u vrijeme najokrutnijih primjena antistaljinističkog staljinizma, osnovan Filozofski fakultet u Sarajevu, u njegovoj ideologijskoj osnovi bilo je antibosanstvo kao bitan sadržaj nacijstava srpstva i/ili hrvatstva. Osvješćenje u tim nacijstvima bila je, kako je smatrano, pretpostavka za osvješćenje u klasnom pripadanju i uključenosti u avangardu historijskog napredovanja. Među osnivačima tog Fakulteta je Salko Nazečić koji 1956. godine piše: “No, treba znati da je u nas – Srba i Hrvata – uopšte vrlo kasno počelo zapisivanje narodnih pjesama, nešto u XVIII vijeku, a organizovano i sistemski tek u XIX.”¹⁴

U njegovu antologiju *Epske narodne pjesme* uključene su i neke “muslimanske”. One su, kako slijedi iz postavki Salke Nazečića, srpske i/ili hrvatske, ali ih u toj cjelini određuje veza s religijski odmetnutim dijelovima Srba i/ili Hrvata. U isto vrijeme kada je na takvoj ideologijskoj osnovi uspostavljen Filozofski fakultet, organizirani su Odsjek za orijentalnu filologiju na istom Fakultetu i Orijentalni institut u Sarajevu, kako bi bili izdvojeni i ideologijski omeđeni sadržaji muslimanske kulture kao tuđi i nespojivi s nacijskim teleologijama.

Zaokupljenost Milmana Parryja homerskim pitanjem i traganje za njegovim odgovorima na prostorima slavenskog juga doveli su do otkrića bosanskog i bošnjačkog usmenog naslijeđa, i to upravo onog za koje se mislilo da je moćnim nastupom Vuka Stefanovića Karadžića u evropskoj akademskoj javnosti i posljedičnim tokovima posve zastrto i onemogućeno. To se dogodilo kao poricanje pothvata orijentaliziranja bosanskog muslimanstva i isključivanja iz njegovog trajanja u cjelini bosanstva i bošnjaštva, i to u vrijeme kad se činilo da su oni posve zatrti.

Iako su otkrića Milmana Parryja i saradnika otvorila nove mogućnosti razumijevanja homerskog pitanja, za bosanske ljude je presudnije to da su im stranci otkrili riznicu obnove njihove svijesti, to jest bosanskih ljudi, a naročito Bošnjaka o samim sebi, kao sudionicima i nasljednicima bosanske monoteističke društvene pluralnosti.

---

14 Nazečić, Salko, “O epskim narodnim pjesmama”; u: Isti, odabrao i uredio, *Epske narodne pjesme*, Sarajevo: Svjetlost, 1954, 5–30, 6.

Kad se otkriće dogodilo, i kada je podstaklo različite vidove znanstvenih zanimanja i tumačenja među istaknutim sudionicima svjetske akademske zajednice, Bošnjaci su u velikoj mjeri već bili uključeni u kult pismenosti koji je razvijan i promican u nacijskim teleologijama srpstva i/ili hrvatstva. Bošnjačka usmena tradicija tad je živjela još samo na onim rubovima društva koje još nisu bila obuhvatila nacijska napredovanja i njihovi posljedični utjecaji u obrazovanju, vojsci i državnoj administraciji. Za taj rubni dio bosanskog naroda postojao je samo prezir čak i onih kojima je pripadao. Njemu nije bilo mjesta u zvaničnim kulturnim politikama.

Što se tiče zanimanja obrazovanih ljudi istog naroda, ta bi tradicija neprimjetno izumrla. To se nije dogodilo upravo zato što ju je, tragajući za svojom potvrdom hipoteza o homerskom pitanju, otkrio Milman Parry kao drukčiju od one s istog prostora o kojoj se u svijetu već znalo. On je zaključio: "Ukratko, princip može biti iskazan u formi da to što je kraća srpska pjesma za dulju muslimansku pjesmu, muslimanska pjesma je za još dulju pjesmu."¹⁵

U razlučenju srpskih i muslimanskih pjesama Milman Parry slijedi za to vrijeme uobičajeni obrazac u teleologijama srpstva i/ili hrvatstva. Muslimanstvo je važan sadržaj bošnjačke tradicije, ali ta tradicija nije svediva na njega. Njena se obuhvatnost može razumjeti tek u pothvatu dekonstruiranja orijentalističkih i rasističkih tumačenja Hvalovog vjesništva. Sve to što danas istraživač ima kao zapisano bošnjačko usmeno naslijeđe otvara nove vidike na stil, način mišljenja određen u dugom vremenu nasljeđivanja obrazaca govorenja, a tako i toka svijesti kroz mnoge naraštaje do današnjeg stanja bosanskih i bošnjačkih ljudi.

Usmeno pjesništvo s njegovom nestišljivošću u konačnim oblicima, kad se promatra u dijahronijskom i sinhronijskom trajanju, omogućuje istraživaču uvide čak i u one sadržaje bosanstva i bošnjaštva koji su porečeni i izobličeni u nacijskim historiografijama. Milman Parry piše:

Velika fluidnost tog pjesništva, što čini gotovo nemogućim za bilo koji dani stih u nekoj pjesmi da ostane nepromijenjen za bilo koje dugo vrijeme ili kroz bilo koji veliki broj pjevača, također čini teškim za bilo koju jednostavnu temu da se održi za bilo koje dugo vrijeme u bilo kojoj drugoj pjesmi.¹⁶

---

15 Parry, Milman, "Ćor Huso: A Study of Southslavic Song"; u: Parry, *The making of Homeric verse*, 437–464, 445.

16 Isto, 446.

Ideologijskome konstruiranju općeg srpstva potrebno je opozicijsko hrvatstvo svedivo na politiku. U toj dihotomiji moguća su naprezanja i sukobljavanja do krajnjih granica u skladu s počelom “do istrage naše ili vaše”, ali i do potpunih političkih sporazuma o jedinstvu. U takvoj uzajamnosti za Bosnu i bosanstvu kao trećost nema i ne može biti mjesta. Da bi srpsko-hrvatske historije služile dihotomijskim paradigmama potrebne, su im imaginacije o razlozima i načinima isključenja i poništenja Bosne i bosanstva kao trećosti.

Ozbiljenje te potrebe temelji se na imaginaciji o svemu što jest ili može biti ta trećost. Ona se čini nestalom ili nestajućom, iako joj je postojanje očito. U svim oblicima izvedivim iz tog imaginacijskog svijeta, zbilji osvješćivanja i oslobođenja srpskog i/ili hrvatskog naroda dodijeljena je imanentnost, a isključivanoj trećosti zbiljna nemogućnost.

Zato je literaturi u svim njenim oblicima dodjeljivana istinitost, a svim oblicima usmenosti neuvjerljivost i neistinost. Nacijske elite srpstva i/ili hrvatstva mogu vladati literaturom, ali ne i usmenošću one neprihvatljive trećosti. Zato vlastite usmenosti moraju biti osnova nacijske literature, a tako i sredstvo potiskivanja usmenosti trećeg i njegovog podvrgavanja vlasti nacijske dihotomije.

Kad su bosanska i bošnjačka usmenost, posredstvom traganja za odgovorom na homersko pitanje, neočekivano postale dio kulture svijeta, spomenuta dihotomiji srpstva i/ili hrvatstva pokazala se u nemogućnosti. I više od tog. Upravo je to doprinijelo, ako ne i odlučilo, opći obrat u vladajućim shvatanjima odnosa usmenosti i pismenosti.

Otkrića i tumačenja Milmana Parryja, razvijena i potpunije predstavljena u knjizi Alberta B. Lorda, *The Singer of Tales*,¹⁷ kojoj je komplementarna knjiga Marshall McLahuna *The Gutenberg Galaxy*,¹⁸ nameću savremenom istraživaču, prije svega, pitanje o bosanskome jeziku: Je li moguće – ako jest, kako – uspostaviti vezu s bosanskim i bošnjačkim naslijeđem nakon gotovo dva stoljeća tiranije antibosanske literature, razvijane i promicane kao sredstvo održavanja i snaženja srpsko-hrvatske ideologijske dihotomije?

Milman Parry je istraživao stil usmenog pjesništva da bi, kako je smatrao, mogao u tekstu pjesme odrediti njihovu usmenu osnovu. On piše:

---

17 Lord, Albert B., *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1960.

18 McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy*: Toronto: University of Toronto Press 1962, 1.

Stil je, kako ja shvaćam i koristim tu riječ, forma mišljenja oblikovanog životom ljudi. Ta naročita forma mišljenja – koja je pjevana ili pričana, i u našem vremenu zapisana, i koju zovemo literaturom – samo je završeniji oblik mišljenja, i jednako oblikovan karakterom čovjeka i njegovih vremena. Onda, da se posve dosegne stil literarnog djela bilo bi potrebno da se zna sve o autoru i svijetu u kojem je živio. U južnoslavenskoj usmenoj književnosti možemo vidjeti kako se forma života ogleda u formi stila.¹⁹

Bosanski narod je u posljednja dva stoljeća prošao vrlo složene promjene političkih i kulturnih paradigmi. Nakon propasti carstava, osmanskih i habsburški kruna, te Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i komunističke Jugoslavije, sadašnje bosansko stanje proisteklo je iz različitih nasilja i njihovih ideoloških tumačenja. Razumijevanje odnosa usmenosti i pismenosti u tim promjenama presudno je za osvešćenje bosanstva ili za povratak bosanskog čovjeka iz ideoloških tuđina u koje je izgonjen u vremenu zasigurno duljem od jednog stoljeća.

Više je oblika otuđivanja bosanskog čovjeka od njega samog. Svjedočenje vjesnika Hvala, koje je prihvatio kao novo viđenje svega što je bio i imao, povezivano je u ideološkim osporavanjima s turčijatom, arapstvom i perzijanstvom. Vladajuće imperijske elite nudile su mu otuđivanje od njega samog, uz prihvatanje tuđih jezika i iskustava kao potvrdu civilizacijskog uzdizanja. Tako je njegova kultura pismenosti – ona u bosanskoj ćirilici – sve više potiskivana na rub da u devetnaestom stoljeću dospije do gotovo potpunog iščeznuća.

Usporedo s orijentaliziranjem, u središnjem toku narodnog života trajala je, ipak, i raskošna usmenost, neusklađiva i s imperijskim, a potom i s nacijskim hegemonizmima. Na različite načine bosanski muslimanski narod je odvajan od te usmenosti i uvođen u pismenost koja predstavlja ideološka viđenja njegove nacijske nemogućnosti.

S otkrićima moćnog toka njegove usmenosti u akademskoj zajednici se jasno pokazuje potreba preispitivanja kognitivnih obrazaca nastalih u političkim i kulturnim konstrukcijama koje su isključivale čak i mogućnost tog naslijeđa. Zato se danas za većinu bosanskih ljudi usmeno naslijeđe iz zbirke

---

19 Parry, "Čor Huso: A Study of Southslavic song", 441.

Milman Parry čini tuđim i teško pristupačnim. Osvješćenje tog naslijeđa pretpostavlja razumijevanje povijesnih paradigmi kroz koje je taj narod prolazio, a tako i sve njegovo - etički ideali i intelektualno naslijeđe i politička filozofija.

Da bi bosansko i bošnjačko usmeno naslijeđe, sačuvano u različitim zbirkama među kojima je ona *Milman Parry* najznačajnija, bilo shvatljivo savremenom čitatelju, valja odmah priznati nužnost određivanja niza kulturnih paradigmi koje prethode današnjoj.

Obrazovanje na prostorima Jugoslavije određivale su prvenstveno srpske i/ili hrvatske nacijske ideologije u njihovim, također mijenjajućim, paradigrama. Dok je bosanska i bošnjačka usmena tradicija, uglavnom, trajala izvan tih tokova, a gotovo redovito poricana kao njihov mogući sadržaj, jezik javnog prostora je dobivao sadržaje koji su taj dio kulture slavenskog juga potiskivale u tuđost i otežanu razumljivost. Kada se danas u bosanskoj akademskoj zajednici otvaraju mogućnosti uvida u jezičko naslijeđe Bosne – sačuvano u zbirci *Milman Parry*, ali nikada do sada prisutno u obrazovanju kroz koje su ti ljudi prolazili – javljaju se i važna epistemološka ograničenja.

To poricano bosansko usmeno naslijeđe, preživjelo na društvenoj margini i neočekivano otkriveno u vidicima svijeta vrhunskog znanja, nije uzimano u obzir u oblikovanjima školskih programa i jezičkih politika u zemlji kojoj pripada. Zato se uglavnom doživljava kao otuđeno od bosanskih ljudi. Brojne etičke i druge sadržaje koji ga određuju, od ideologijski prešućene i porečene, popunili su ideologijske fikcije i različiti oblici estetizacija politika.

Može se činiti da je to bosansko naslijeđe danas udaljenije od ljudi kojima izvorno pripada više nego što su od njih udaljena brojna naslijeđa drugih naroda. Ako se ipak želi tom naslijeđu vratiti prvo akademsko, a potom i šire dostojanstvo, nužno je početi s preispitivanjem njegovog jezika i prividne otuđenosti od savremenog bosanskog čovjeka. U vezi s tim valja se prisjetiti zaključka Friedricha Nietzschea, izrečenoga još krajem devetnaestoga stoljeća:

Svaki jezik je bolest, a pritisak te teške bolesti opterećuje cijeli ljudski razvoj. Ukoliko se jezik neprestano morao uspinjati najvišoj razini mogućeg mu postignuća tako da obuhvati zbilju mišljenja – zbilju dijametrično oprečnu tome za čiji izraz je izvorno nadasve prilagođen, naime zbilju snažnih osjećanja – tokom kratkog razdoblja savremene civilizacije postao je iscrpljen kroz taj pretjeran napor: tako da sada nije više sposoban

za vršenje te uloge radi koje jedino i postoji – da omogući ljudima koji se pate da dođu do razumijevanja jednih s drugim nad najjednostavnijim potrebama života.²⁰

Polazeći od te napomene Friedricha Nietzschea, a u nastojanju da odgonetne slabljenje moći jezika u njegovoj temeljnoj ulozi – da bude govoren i slušan radi prijenosa mišljenja –Uwe Pörksen je napisao knjigu o tjestastim ili plastičnim riječima svojstvenim za govorenja koja se određuju kao moderna.²¹

U dekonstruiranju antibosanskih sadržaja vladajućih kognitivnih obrazaca opravdano je pretpostaviti da su Bosna i bosanstvo u današnjim govorima također plastične ili tjestaste riječi. Kao takve su prihvatljive. Ali, čim se u njima pokušaju otkriti drukčije mogućnosti, nastaju ideologijska uznemirenja i prijetnje. Bavljenje zbirkom *Milman Parry* može doprinijeti razrješavanju te oprečnosti fikcijskih svjetova u koje su Bosna i bosanstvo uvedeni i potrebe za njihovim vraćanjem u zbiljni svijet saopćavanja muke života u odnosima ljudi.

5

U knjizi Čitanje Parryjeve zbirke i tekstovima navođenim u njoj doslovno su korištene sintagme “krajiška epika”, “krajinska epska tradicija”, “krajinska epika”, “Krajina”, “bosanskomuslimanski Krajišnik”, “serhat”, “krajište”, “Bosansko krajište”, “krajiška družina”, “krajiški junak”, “krajiški kolektivizam”. Otkuda su dospjeli i tako odlučno šireni ti pojmovi? U knjizi *Smederevski sandžak 1739–1788* Miroslav Pavlović ističe da za te pojmove nema opravdanja u osmanskome vladavinskom poretku.²² Slično je i s brojnim drugim određivanjima bosanskih sadržaja. Pisma koja su u dugome razdoblju otpravljena iz Bosne, pisana bosanskom ćirilicom, nazvana su krajiškim.

Gotovo sve preživjele knjige Crkve bosanske imenovane su u znanosti uz izostavljanje pridjeva bosanski. Uzme li se u obzir da su pjevači, o kojima govori i čije četiri pjesme daje Mirsad Kunić, sebe redovito određivali kao

---

20 Nietzsche, Friedrich, *Untimely Meditations*, prev. R.J. Hollingdale, New York: Cambridge University Press, 1997, 214.

21 Vidjeti: Pörksen, Uwe, *Plastic Words: The Tyranny of a Modular Language*, prev. Jutta Masson i David Cayley, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1995.

22 Pavlović, Miroslav, *Smederevski sandžak 1739–1788: Vojno-administrativno uređenje*, Novi Sad: Matica srpska, 2017.

Bošnjake, a Bosnu kao za njih središnju pozornicu svijeta, te da su u osmanskoj vlasti vidjeli okvir koji im je jamčio preživljenje u tome što jesu, ustrajavanja na njihovom potiskivanju u kraj i svođenje svega njihovog na krajišničko i krajinsko valja pažljivo preispitati u okviru dekonstruiranja endemskog antibosanstva.

U nastojanju da odredi pozornicu na kojoj se odvija drama pjevača priča i njihovih junaka Mirsad Kunić piše:

Temeljom se kulturno historijskom činjenicom, na koju u našem slušaju treba posebno skrenuti pažnju, mora smatrati granična pozicija bosanskog prostora, neovisno od tog je li bio samostalan ili u sustavu neke druge veće administrativno upravne jedinice, i njegova usmjerenost na drugog i drugačijeg. (106)

Za bosanske ljude njihova zemlja i njena povijest srijeda su svega postojanja. Za njih ona nije i ne može biti krajina. To je samo za tuđe vladare i one koji je žele osvojiti. Ne brane je bosanski ljudi ni za koga drugog do za sebe. Iako u osmanskom sultanatu nalaze okvir ozbiljenja svojih etičkih uzora, tamo, na tom dvoru i oko njega, nalaze najgore izdaje i smrtne prijetnje. Kada Mirsad Kunić pita "Zašto se poslije Vuka Karadžića nije pojavio južnoslavenski Parry da na naučnim osnovama nastavi i dovrši posao folklorističkih istraživanja?" (16), nameću se barem četiri važna pitanja u vezi s time.

Prvo, iako je srpsko narodno pjesništvo što ga je sabrao i objavio Vuk Stefanović Karadžić bilo poznato u zapadnim akademskim krugovima, gotovo cijelo jedno stoljeće prije nego je Milman Parry otkrio i svijetu predstavio bosansko usmeno naslijeđe, ono nije nudilo nikakvu osnovu za odgovaranje na homersko pitanje.

Drugo, pothvat Vuka Stefanovića Karadžića bio je od početka ideologijski usmjeren. U zamisli o jedinstvenom srpskom prostoru, jeziku i historiji, razdijeljenim u tri zakona – grčki, turski i latinski, kako ih je on zapravo zvao – Bosni, bosanstvu i bošnjaštvu mogla je pripasti samo područna posebnost u općem srpstvu. Zato je muslimanskome bosanstvu bilo nužno oduzeti sve sadržaje koji su ga obznanjivali kao moćni povijesni i kulturni tok.

Treće, to što je Milman Parry otkrio bilo je poznato i Vuku Stefanoviću Karadžiću i drugima u njegovom idejnom naslijeđu. Bosansko muslimanstvo uspostavljeno je kao cjelina sa svjesnom aristokracijom i prisutnošću na pozornici pluranog svijeta uključenog u *pax ottomanica*. I pored svijesti o

sebi, ta narodna cjelina nije bila uključiva u promjene evropskih paradigmi od feudalizma prema drukčijim društvenim odnosima od imperijskih okvira prema nacijskom oslobođenju. Zato bosanska muslimanska tradicija nije mogla biti uvedena u evropska razumijevanja folklora, a da ne potrese ideologijske temelje uobičajenih predstava o nacijskim teleologijama.

I četvrto, kao što se vidi iz istraživačkih dnevnika Milmana Parryja, kojeg je s puno pojedinosti i objašnjenja dopunio Albert B. Lord, na početku nisu očekivana nikakva otkrića izvan kršćanskog naslijeđa. Najveći broj ljudi koje su ispitivali Milman Parry i njegovi saradnici bili su pravoslavci i katolici. (24–27) Suština otkrića su bošnjački pjevači i njihove pjesme. Tek su s njima otvoreni posve novi vidici homerskog pitanja koje je pokrenulo i vodilo Milmana Parryja. Ali i više od tog. Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo, ustrajno poricani i utajivani, izbili su poput moćne ponornice iz tmine u svijet akademskih istraživanja i tumačenja.

Ako je pojmom folklor (engleski *folk* što znači “narod” i *lore* što znači predaja, tradicija) obuhvaćena cjelina koja uključuje usmeno narodno naslijeđe pjesme (junačke, lirske, obredne i druge), priče, basne, uzrečice i slično; u širem smislu i običaje, nošnju, plesove i drugo, za razumijevanje posebnih svojstava bosanske kulture važno je uzeti u obzir različite oblike muslimanskog zagovaranja transcendentnog utemeljenja religijske pluralnosti.

Upućujući na pjesmu Ragiba Gojakovića *Sedam kralja traže glavu Đerzelez Alije* (195–241) iz zbirke *Milman Parry*, Mirsad Kunić zaključuje o temeljnoj ulozi tog epskog junaka u cjelini bosanskog usmenog naslijeđa:

Još je Alois Schmaus, na osnovu pjesama iz drugih zbirki, Mustaj-bega Ličkog nazvao kraljem Arturom krajiške pjesme. U Gojakovićevoj verziji tu ulogu preuzima Đerzelez i postaje vrhovni autoritet, pravedni vladar krajiške zajednice i čuvar njenog pravednog poretka.(51)

Taj junak je posve bosanski. Rođen je u Sarajevu gdje odrasta kao sluga. Iz tog se položaja uzdiže do veza s natpojedičnošću. Vila ga u zahvalnosti za dobrotu njenome djetetu doji i podučava. Tako mu se viša zbilja obznanjuje kao vrelo moći i mudrosti. Iako se epski junaci bosanskog muslimanstva nastoje ozbiljiti u osamljenosti osvješćujući tako u sebi Božije podsjećanje čovjeka da u svijet dolazi sam te da se iz njega sam i vraća²³, zbiljni svijet je,

---

23 Vidjeti Kur'an, 19:80, 95 i 6:94.

ipak, pozornica da se otkriju u razložnoj i svršnoj stvorenosti u najljepšem uspravljenju. Mirsad Kunić ističe:

To nije samo zajednica junaka, njihov krajiški prostor ispunjavaju i mnoge druge stvari i ličnosti bez kojih običan čovjek jednostavno ne može: svi oni imaju svoj dom (kulu ili odžak), svoju porodicu, majku, svoju vjernu ljubav, sestru, svoje pobratime i pomagače. Jedino niko od njih nema oca, oni su junaci bez očeva, što je čvrsto utemeljeno u realizmu epskog svijeta, jer teško da u surovoj zbilji mogu naporedo živjeti dvije generacije muškaraca, otac i sin, naprimjer. Zato ova epika obiluje scenama porodičnog ispijanja kahve, majčinske i sestrinske brige i ljubavi, scenama opuštanja i druženja u Mustaj-begovoj mejhani, rada na polju – tu je život prisutan u svim svojim varijetetima. (61)

6

To da ti junaci žive, kako zapaža Mirsad Kunić, u zbiljnome svijetu a da uz to nemaju očeve, može u sakralnim vidicima značiti znatno više. Oni su drugovi u zajedničkom odnosu prema najvišoj vrijednosti njihovog svijeta koji opstaje na njihovoj odanosti. Kome god od njih je dodijeljeno zapovijedanje, ne postaje ništa više do njihov drug čije veće pravo znači i veću dužnost u služenju. Tako se neizravno prihvata i odnos prema vjesniku Hvalu, najljepšem primjeru i milosti svjetovima, za kojeg Bog u Učenju kaže: “Hval nije otac nijednom čovjeku među vama.”²⁴ Ali, On uz to kaže da je Hval maternji vjesnik²⁵, pa se u njemu tako otkriva najviša razina ženskosti ili primateljstva, na što podsjećaju matere, sestre i ljube bošnjačkih epskih junaka.

Usvajanjem te Božije objave o savršenom čovjeku, milosti svjetovima i najljepšem primjeru, rasvijetljeni su vidici za otkrivanje izvornog dostojanstva svakog čovjeka u skladu s objavom u Učenju: “Ljudi, doista samo vas stvorili od muška i ženska. I učinili smo vas narodima i plemenima da upoznajete jedni druge. Najčasniji pred Bogom je doista onaj najsvjesniji od vas.”²⁶ Odraslog tog je, kako to poznaje Mirsad Kunić, u nepredvidljivom izrastanju glavnih junaka bosanske usmene tradicije iz naroda, a ne iz ustaljenih hijerarhija u

---

²⁴ Kur'an, 33:40.

²⁵ Vidjeti: Kur'an: 7:157.

²⁶ Isto, 49:13.

kojima se viteštvo nasljeđuje umjesto da se postiže u svakome pojedincu. On ističe:

Tako su najveći bošnjački heroji u XVI stoljeću, neustrašive gazije i osvajači Jakub-paša i Husrev-beg, ostali izvan domašaja epskih pjevača i neopjevani, barem ne u onoj mjeri u kojoj su zaslužili da budu opjevani kao stvarni heroji. Ostaje donekle tajnom zašto je to tako, zašto su samo lokalni i povijesno anonimni heroji imali pravo na epsku slavu dostojnu najvećih junaka? (108)

Đerzelez Alija, u čijoj osobi su sabrane vrline duhovnog viteštva, za epskog pjevača jest i nije historijska osoba. Jest, jer su kazivanja o njemu neodvojiva od bosanske zbilje. Nije, jer mu je prisutnost neograničljiva na jedno vrijeme i mjesto. U njemu je pokazana cjelina kruga čovjekovog usuda od nepoštodne i osamljeničke borbe vjesnika Il'jasa u njegovome nastojanju da u vrlini dosegne Podne, maternu i pečatnu ljudskost, i Alija koji iz čiste ljudskosti uzlazi tim istim putem kao vitez među sljediteljima vjesnika Hvala. Kad se Đerzelez Alija obraća drugovima u viteštvu, duhovno srodstvo uzdiže iznad svakog drugog. Kaže im:

Ja vas Bogom molim, Krajišnici,
Ja vas kumim Bogom i svecima,
Vi Aliji posijecite glavu,
Spremite je caru Sulejmanu. (211)

Međusobno povezivanje i podsjećanje na kumstvo Bogom i svecima u bosanskim epskim pjesmama (216 i 218, naprimjer) upućuje na prisutnost živog transcendentnog počela iz kojeg se nastoje razumjeti razlog i svrha bosanskih bivanja. Nasuprot tom su unutarne i vanjske izdaje od kojih se ti junaci brane. Za njih je to ustrajno traganje za dobrotom u sebi i susjedima. Najznačajnije opasnosti su, ipak, iz Stambola, od zavedenih i pokvarenih sultana i njihovih svita. Tako u pjesmi *Sedam kralja traže glavu Đerzelez Alije* sultan saopćava svome divanu:

Ja ću spremit Osman-paša gazi,
I sa š njime silovitu vojsku,
I udarit prvome veziru,
Vezirovu kuću utuliti!
Pa ću onda vojsku proćerati,

I širokoj Bosni udariti,
Utuliti Bosnu i Krajinu,
da se Bosna više zvati neće,
No se zvati sinja kukavica! (214)

Tu prijjetnju iznutra maskiraju položaji vezira i paša te muhur-sahibije i šeh-islama utvarnoga vijenca oko sultana, utajenih izdaja i pokvarenosti. Riječ je, kako se u pjesmi vidi, o namjeri vanjskih neprijatelja, vladajućih sila svijeta, da Bosnu utule. U vidiku epskog pjevača, Đerzelez Alija zna i za jedne i za druge, pa im presuđuje služeći tako svome viteškome idealu (240–241, 262) kojem je Bosna kao mogućnost i arhe i telos.

Bosna s crkvama i džamijama je u vidicima bosanskih pjevača moguća jedino u okviru Osmanskog carstva kako ga oni vide. U slijedu vrijednosti Bosna je za njih na najvišem mjestu, a Osmansko carstvo je sredstvo za osiguranje te prvosti. Avdo Međedović na početku epa Žendiba Smailagić Meha pjeva:

Za sjajnoga Sulejmana carstvo.
Uzviš'no se carstvo tursko zvalo;
Tristo šeset imo valiluka.
Bosna mu je ključanica bila,
Ključanica i zlaćeni ključ.²⁷

Bosnu kao ključanicu carstva i njene ključeve nisu, kako je isticano u bošnjačkoj epskoj tradiciji, njeni junaci prepuštali nikome, pa ni caru kojeg su priznavali. Zato se usmeni pjevač tvori i prati svoje junake kao nositelje bosanskog pologa, svijesti o nemogućnosti bošnjačkog naroda bez njegove uzajamnosti s Bosnom u njenom ukupnom trajanju. Koliko god se te imaginacije o epskim junacima širile i granale, koliko god bile dotjerivane i sabirane, njihov pjevač će ustrajno pokazivati na Đerzeleza kao srž svog etičkog ideala.

Đerzelez Aliju, utjelovljenje bosanskog ideala i njegovog branitelja, nije moguće istinito okriviti. Da bi taj ideal bio porećen te tako razoren temelj Bosne i bosanstva, nužno je njegove zagovornike i branitelje optužiti za pronevjeru upravo tog što sabire Gerz Il'jas Ali. To čini sedam bana, a prihvataju njihovi

---

²⁷ Međedović, Avdo, Žendiba Smailagić Meha; u: Čolaković, Zlatan, ur. *Epika Avda Međedovića*, 1, Podgorica: Almanah, 2007, 168.

podržavatelji u vijencu oko sultana koji nalaže ubistvo Đerzelez Alije. Kad je spletku suzbijena i izdajnici kažnjeni, pjevač priča:

Ode Aljo cara zapitivat:
“Zašto si mi glavu pogubijo?”
“Kraljevi te davu učinjeli,
Da s’ obaro crkve i džamije,
Da si jeo pare od vakufa.” (241)

7

Tom objedom Đerzelza Alije da je rušio crkve i džamije (196 i 204) pjevač označava potpuno obrtanje etičkog ideala bosanskog muslimanstva. Štićenje crkava i džamija, dva ključna simbola religijske pluralnosti, sveta je muslimanska obveza. Temelj te obaveze je vječni savez čovjeka i Boga. Zato ga čovjek može kršiti samo na svoju štetu, a shvaćati i čuvati kao odnos prema sebi, vjerujućem, a tako i slobodnom da taj savez ili ugovor osvješčuje i ozbiljuje. Ako je Đerzelez Alija to što jeste, epski junak u kojem se sabire bosanski ideal, najgori način iznevjerenja tog je upravo rušenje crkava i džamija za što ga okrivljuju neprijatelji svega bosanskog.

U muslimanskim vidicima je neprihvatljiva zamisao o religijskom jedinstvu u svijetu. Obznana jednosti i jedinosti Boga moguća je samo u dvojini, zapravo u nestišljivome toku mnoštva, izvorne i razložne obznane apsolutno transcendentnog i imanentnog Jednog. U Učenju je izričito rečeno: “Da je tvoj Gospod htio, učinio bi ljude jednom zajednicom.”²⁸ Prema tome, crkve i džamije, simboli različitih puteva prema Bogu, podsjećaju ljude na Božiju milost koja ničim ne može biti ograničena.

Nepovredivost crkava, džamija i vakufa sama je srijeda spomenutog antropokozmološkog ideala, jer označava sjećanje na Boga, a tako i puni razlog i punu svrhu ljudskog života, u skladu s Božijom objavom:

Dopuštenje je dano onima koji su napadani, jer im je učinjeno krivo – a Bog je doista moćan da im pomogne – koji su nepravедno izgnani iz svojih kuća samo zato što govore: “Naš Gospod je Bog!”
Da Bog ne uzvrća ljude jedne drugim bili bi razoreni i manastiri

---

28 Isto, 11:120.

i crkve i sinagoge i mesdžidi u kojima je često spominjano Božije ime.²⁹

U svemu što čovjek čini i može činiti s etičkim uvjerenjem, a to znači uz razlučenje laži od istine i zla od dobra te pristajanje uz istinu i dobro, riječ je o dugu Bogu a tako i cijelome Njegovom stvaranju kao obzorjima Njegovih znakova. Bog od čovjeka zahtijeva da dade pravo svemu što ima pravo u njega³⁰, jer samo tako, ispunjavanjem tog zahtjeva da prizna svoj dug davanja prava svemu, sam stiče pravo na izbavljenje u savršenosti.

Kad se junaci bosanske epske tradicije kunu dinom i imanom (164, 166, 186 i 218), upućuju na važnu povezanost i razlučivost ta dva pojma, na din kao dug čovjeka kojeg Bog zadužuje životom i darovanim svojstvima koja ga čine Njegovim namjesnikom na zemlji odgovornim za sve što mu je iz slobodne volje ponuđeno, a on prihvatio.

Dodavanje dinu, a zapravo dugu, dužnosti ili dugovanju, imana, što znači vjere ili vjerovanja, upućuje na savez ili ugovor čovjeka i Boga, moguć jedino uz slobodnu volju obiju strana. A upravo ta mogućnost vjerovanja kao odnosa vjerujućeg čovjeka i vjerujećg Boga čini čovjeka sumom sveg stvaranja, obdarenu znanjem svih imena Boga, a tako i Njegovog imena Vjerujući. Na taj izuzetni položaj čovjeka upućuje također učenjsko kazivanje: "Povjerenje smo ponudili i nebesima i zemlji i planinama, ali odbili su da ga ponesu. Bili su ustrašeni njime. Ponio ga je čovjek."³¹

To da je povjerenje ili vjerovanje prihvatio i ponio kao odnos s vjerujućim Bogom, omogućuje čovjeku da jastvom obuhvata dvije krajnosti – najljepše uspravljanje, na jednoj, i najnižu niskost, na drugoj strani. Tako je vjerovanje, a zapravo slobodna volja kao njegov uvjet, čovjekova i sreća i nesreća. Kada ga vjerovanje povezuje s vjerujućim Bogom, čovjek prelazi sve granice kontingencijskog svijeta. Ukupno postojanje mu se obznanjuje kao objava Boga. U svome bivanju stvorenim otkriva vazda višu razinu Duha koji ga povezuje s Bogom.

Ispunjenje čovjekovog duga Bogu nije moguće bez vjerovanja kao uzajamnosti među njima. Zato je shvatljivo zašto se ti junaci još češće kunu imanom (202, 210, 216, 220, 235). Tako, čovjekovo voljno slijeđenje svoje

---

29 Kur'an, 22:39–40.

30 U vezi s tim vidjeti predaje vjesnika Hvala u: Wensinck, Arent J.; *et al.*, *Concordance et indices de la tradition musulmane*, 1–8, Leiden: E. J. Brill, 1936–1969, 1:486.

31 Kur'an, 33:72.

savršene mogućnosti, obznane Boga u svijetu, isto je što i ljubav, otkrivanje lijepoga lijepome i njihova neodoljiva težnja da se pokažu u punoj jednosti, da nadiđu razdvojenost ili uvjetnost svake dvojine.

Spomenuta zaklinjanja dinom i imanom shvatljiva su u slijedu od islama, mirenja, kao veze muslima, mirećeg čovjeka, sa Selamom, Mirom, Bogom, pa preko imana, vjerovanja, kao veze mu'mina, vjerujućeg čovjeka, s mu'minom, Bogom, i ihsana, činjenja svega na najljepši način kao veze muhsina, činitelja lijepog, s Bogom, imateljem najljepših imena, do sata, časa, pune obznane zbilje svijeta.³²

Upravo to čini ljudski život nepovredivim, kako mudri dedo Ćuprilić podsjeća Đerzelez Aliju, kojem prijete nasilnom smrću a koju je on spreman prihvatiti:

A dedo mu vako progovora:
“Šut, Alija, moj na mjestu sine.
Živa glava dugovanje plaća.”(251)

Da je dug ili dugovanje odnos zaduženog čovjeka s Bogom, Zadužiteljem, te da ga je moguće ispuniti jedino iz života u slobodi, da je on veza u kojoj čovjek otkriva sebe kao sumu sveg stvaranja, jasno je iz uloge obreda propisanih da mu budu planovi. Pjevač veli:

Sve dan po dan kad i petak dođe.
Skupiše se pred džamiju Turci,
Osvakleno s Bosne ponosite.
Sve se dedo po svjetini hoda,
Tada dedo u džamiju sađe,
Pa s' oduži Božijega duga.(252)

To skupljanje ljudi radi snaženja svijesti o dugu Bogu, a posljedično i svem stvaranju, pjevač smješta u Sarajevo, srijedu Bosne. Za te ljude vjesnik Hval je materno i pečatno počelo, milost svjetovima. Na njegovu ulogu osloboditelja ljudskog srca od bogova podsjećaju dva sveta mesdžida, prvi u Dolini i drugi na Brdu.

Hval spaja ta dva mesdžida pokazujući se tako ljudima oduvijek i zauvijek kao počelo koje obuhvata zemlju i nebesa, dva znaka na putu uzlaženja Bogu

---

32 O tome vidjeti više u: Murata, Sachiko i William C. Chittick, *The Vision of Islam: The Foundations of Muslim Faith and Practice*, London: I. B. Tauris Publishers, 1996.

od tijela Duhu. Zato je za te ljude Kaba, prvi mesdžid podignut na dnu Doline, znak njihovog srca, nestvorene i nestvorljive srijede ljudskosti za koju Bog u svetoj predaji vjesnika Hvala kaže: “Ne obuhvataju Me ni Moja nebesa, ni Moja zemlja, ali Me obuhvata srce Moga vjerujućeg roba.”³³

Svjedočenje da nema boga do Boga i svjedočenje da je Hval Njegov rob i Njegov poslani, srijeda svega nad čim su razvijani planovi ljudskosti od volje preko znanja do ljubavi, nisu preinačiva u opredmetljivu vanjskost. Tiču se jastva svjedoka u njemu i njegova su. Kad god pjevač i njegov slušatelj kazuju o Bosni i njenim ljudima, i sebe i to što kazuju shvataju ontološkim središtem. Što su od njega dalji, veza sa sobom i s Bosnom je snažnija. Zato je nametanje konstrukcija o centru i periferiji te glavnini i krajini pristajanje na zamračene vidike neodvojivosti cjeline jastva bosanskog čovjeka od svega što je bosansko, ma kako se ono razvijalo u metafizičkim ili tvarnim obzorjima.

Bosanskim ljudima su i Ćaba u Meki i Stijena na Sionu u Jerusalemu znakovi koji se tiču sveg postojanja, a tako i svakog vremena i svakog mjesta. Za njih je čovjekova domovina tamo gdje jesu, u svakome mjestu i vremenu. Kad se sjećaju Boga, otkrivaju se u središtu sveg postojanja. Ali neprijatelji ih vide kao došljake, pa ih, kako pjevač usmenih priča bosanskog naslijeđa često kaže, nastoji prognati tamo Ćabi i Medini (170, 171, 172, 258, 259), daleko od sebe, pa im tako sve njihovo, Bosnu i povijest, dug i vjeru, učiniti rubnim i krajinskim, otuđenim od njih samih.

8

Pjevači epskih pjesama riječju redovito nazivaju potpuni iskaz ili cijelu rečenicu. Mujo Kukuruzović, jedan od tri stolačka pjevača kojima se bavi Milman Parry, kaže da je, naprimjer, njegov iskaz: “Vino pije lički Mustaj-beže”, zapravo, jedna riječ, a kada je zapisan perom na papir ima četiri riječi (243-44). Perom se, kako je tumačio Mujo Kukuruzović, cijepala njegova riječ (244).

Istraživači bosanskog usmenog naslijeđa nastojali su razjasniti tu razliku u poimanju riječi. Za usmenog pjevača u punom značenju tog pojma riječ nije ono što se razumijeva u kulturi pismenosti. Dok pismenost pretpostavlja razlučenje govora u njegove gradivne čestice, njegovo atomiziranje, usmenost to

---

33 To predanje često je navođeno u sufijskim tekstovima. Daje ga i al-Ghazālī u svom djelu *Ihyā ‘ulūm al-dīn*. Vidjeti: Chittick, *The Sufi Path of Knowledge*, 107.

ne čini, jer njena srž je dostava značenja iz usta u uho, od osjećanja do njihovog shvatanja. Zato je riječ bliža umnosti, objedinjavanju i sabiranju u tradicijskom značenju tog pojma. U gotovo svim svetim tradicijama cijela Božija objava je Riječ, pa čak i onda kada primi oblik knjige.³⁴ Ne treba zaboravljati da čak i pojam Knjige izvorno ne znači to što pod njim podrazumijeva moderni čovjek. Knjiga je podsjećanje, zapovijed, izbaviteljsko uže, ugovor, obznana Boga i tako dalje.

Izazovno je istražiti u vladajućoj paradigmi moguće odgovore na pitanje: Zašto je to izvorno značenje Riječi preživjelo u bošnjačkoj usmenosti do ovog doba, a ne i u drugim komplementarnim tradicijama?

Navedeno pitanje je važno sa stanovišta obnavljanja ili oslobađanja svijesti o Bosni i bosanstvu. Milman Parry i njegovi nasljednici istraživali su usmeno naslijeđe slavenskog juga. Otkrili su da je ono preživjelo gotovo isključivo među bosanskim muslimanima, a da je sa širenjem pismenosti, kao sredstva uobličjenja nacijskih programa među Srbima i/ili Hrvatima, tad već bilo posve iščezlo. Nacijska osvješćenja su temeljena na otkrivanju, bilježenju i nametanju narodnog jezika i svega što je s njime u vezi. Kad je zabilježeno, usmeno pjesništvo je i fosilizirano, a tako i podložno korištenju za ideologijska konstruiranja nacijskih teleologija. Moguće ga je širiti, nametati i preuzimati.

U slučaju srpskog i/ili hrvatskog usmenog naslijeđa upravo su ti fosilizirani oblici postali bitan sadržaj pismenosti i s njome povezane kulture škola i knjige, estetiziranja politike i politiziranja estetike. U takvim zamislama preuzimani su obrasci evropskog kršćanskog iskustva, a posljedično i konstruiranja drugosti kao tuđe i neprijateljske. Muslimansko južnoslavensko naslijeđe pripisivano je toj drugoj strani, pa su i ono i njegovi nositelji isključivani iz nacijskih vidika. Albert B. Lord, istražujući usmeno naslijeđe i njegove učinke na južnoslavenskim prostorima sredinom dvadesetoga stoljeća, piše:

Učinak na mlađi naraštaj koji je mogao čitati bio je da su mlađi ljudi počeli učiti na izust pjesme iz knjiga. Još su to umijeće učili od svojih starijih i mogli su pjevati pjesme preuzete iz usmene tradicije zapamćenjem nečeg iz njihovog repertoara iz pjesmarica. Zapamćenje iz usmenog teksta utjecalo je i na njihove druge pjesme, jer su tad osjećali da mogu zapamtiti čak i usmene inačice. Nastao je skup "tačnih" tekstova, pa je odzvonilo smrtno

---

34 Vidjeti, naprimjer: Kur'an, 2:75 i 9:6.

zvono usmenog toka. Vrlo je malo mladih pjevača, naročito u hrišćanskome narodu, koji nisu zaraženi tom bolešću. To ne vrijedi u istoj mjeri za Muslimane, jer nijednoj od njihovih zbirki nije dodijeljen gotovo sveti autoritet Vukovih i Njegoševih.³⁵

Zapisi pjesama i drugog gradiva usmene tradicije, kao i pisana djela u tome duhu, birani i kodificirani su u skladu s potrebama nacijskih teleologija. Postali su osnova nacionalistički usmjerenih obrazovanja i propagande. Tako su sabirači i sabiranja služili srpskim i/ili hrvatskim nacijskim pothvatima kojima je antibosanstvo gradivni sadržaj. “Posve ironično, sabiratelj i još više oni koji su koristili njegovu zbirku za obrazovnu, nacionalističku, političku ili religijsku propagandu”, ističe Albert B. Lord, “predstavljali su usmeno društvo s učvršćenom formom njegovog gradiva”.³⁶

I nastajanje i korištenje zapisa usmenog pjesništva o kakvom se danas zna nije shvatljivo izvan srpskih i/ili hrvatskih nacijskih teleologija. Nije tu samo riječ o zapisivanju onog što se moglo naći. Traženi su pjevači pjesme u skladu s ideologijskim konstruiranjima oslobođenja i ujedinjenja nacije u njenom predstavljanju sebe kao mesijskog genija koji zna svoj cilj i put prema njemu. To je uključivalo orijentaliziranje drugosti i njeno predstavljanje često u vidicima okrutnog kulturnog rasizma. Na to upućuje i Albert B. Lord kada kaže:

(...) Neke su pjesme pjevači sačinili prvi put onda kad su ih diktirali, vjerovatno uz podsticaj sabiratelja, kako je to bio slučaj s novim pjesmama poznatog pjevača Filipa Višnjića. Možda ih moramo smatrati usmenim epskim pjesmama. Sabiranje je podstaklo stvaranje novih pjesama. Nacionalizam je bio u zamahu, a šovinizam tog doba, šovinizam nesvojtven samoj tradiciji, ali podstican nacionalističkim i političkim silama izvan tradicije, ogledao se u pjesmama.³⁷

Bosanski i bošnjački narod je prolazio upravo kroz takvo korištenje usmene tradicije prenijete u pismenost. Takvo stanje nametano mu je svim sadržajima političkih poredaka na prostorima slavenskog juga. Time su prožeti

---

35 Vidjeti: Lord, Albert B., *The Singer of Tales*, ur. Stephen Mitchell and Gregory Nagy, drugo izdanje, University Press, 2000, 137.

36 Isto, 138.

37 Isto, 136.

svi sadržaji nacijskih kultura. Zato su otkrića i tumačenja Milmana Parryja važna osnova za preispitivanje antibosanstva kao bitnog sadržaja zbiljnog i imaginacijskog svijeta u kojem žive današnji ljudi Bosne.

Za bosanski muslimanski svijet pismenost na narodnom jeziku, nasljeđivana iz njegove krstjanske starine i bosanskih političkih poredaka, izvorno vezana za uski krug crkvenih i vladajućih slojeva, preživjela je u gotovo posve zanemarivom povijesnom trajanju. Tu je riječ o ćirilčnoj pismenosti korištenoj i prilagođenoj za bosanske uvjete.

Pismenost na arebici, uz promicanje arapskog, turskog i perzijskog jezika, nametana i širena kao dio vladajućeg osmanskog poretka, nikada nije posve zahvatila narodnu cjelinu. Zapravo, više je bosanskog čovjeka odvajala od njegovog narodnog trajanja nego što mu je omogućavala da se u njemu ozbilji u skladu s evropskim tokovima političkog i kulturnog osvješćenja naroda. Više je imala značaj svetog uresa nego osnove za izražavanje mišljenja i osvješćivanja odnosa čovjeka i Boga. Zato se usmenost pokazivala kao glavni tok izražavanja i čuvanja narodne svijesti.

9

Sandžački pjevači koje su slušali Milman Parry i Albert B. Lord najčešće su predstavljali Ćor Husu Husovića iz Kolašina kao učitelja od kojeg su primili pjesme. Taj legendarni pjevač simbolizirao je, prema Milmanu Parryju, južnoslavenskog tradicijskog pjevača “na isti način na koji je Homer bio grčki pjevač priča par excellence.”³⁸ Epski pjevači u Krajini govorili su o Ćerimu Ćaiću kao svome učitelju. Prema pričanju Bećira Islamovića, Ćerim Ćaić je svoje pjesme naučio iz knjige Murat-kapetana Beširevića, koju je on dobio od blidolike Ajke, legendarne djevojke s Udbine (191n4). Slično tome i Halil Bajgorić navodi Hasana buljubašu Mace, zvanog Ćoso, iz Dabrice(130).

Ta savršena učiteljstva posredstvom kojih su prenošene pjesme ukazuju na etički izvor potpun u dobroti i ljepoti, a samo djelomično odražen u pjevanjima živih ljudi. Znanja svih pjevača koji se javljaju pred slušateljima kao svjedocima izvedena su iz te izvorne savršenosti, pa zato na nju podsjećaju i s njime povezuju.

Pjevači su brojni u svakome naraštaju narodnog trajanja. Ali svi upućuju na svoje pretke koji su uvijek bolji. I kad im je predak jedan, kazuju različite

---

38 Vidjeti: Lord, *Homer, Parry and Huso*, 473.

pjesme o istim ili sličnim događajima. U njima se sustižu i razilaze događaji u različitim vremenima i krajevima. Njihova pričanja ne slijede fizičko vrijeme strogog smjenjivanja uzroka i posljedica. Ono je njihovo i odgovara prostranstvima pojedinačnog jastva. Ne tiče ih se kraj povijesti. Od svega što im se obznanjuje i što mogu kazati srijeda jastva pojedinačnog čovjeka je viša, pa su joj i mogućnosti stalno drukčijeg obznanjenja podsjećanja na Stvoritelja Koji je to u svakome času na drukčiji način.

Svi ljudi, a tako i svi pjevači, su pred Bogom s odgovornošću za se. Vremena im mogu teći i usporeno i ubrzano i unatrag i unaprijed. Zato su im prostranstva i zbijana i razvlačena. Mirsad Kunić se čudi pred tom prividnom nelogičnošću:

Sa sviješću o realnom vremenu i prostoru, sa sviješću o prostoru koji se širi i vremenu koje traje, pjevač postepeno postaje svjestan da njegova pjesma više nije jedina pjesma, već da postoje i druge pjesme na koje se može osloniti, da postoji odgovarajući pjesničko/pjevački kontekst unutar kojeg nastaje ta njegova pjesma i druge njegove pjesme (110).

Pjevačeva priča pripada njegovim slušateljima, a načelno govoreći cijelome narodu. Njenih je tumačenja koliko i slušanja. Ali ni pjevač nije jednak u dva časa, pa je svako novo njegovo pjevanje drukčije. Istraživanja Milmana Parryja na slučajevima pjevačevog ponavljanja iste pjesme pokazala su "da svaka nova izvedba, u suštini, daje novu pjesmu"(129). Tako se kretanje pjesme od jednog do drugog naraštaja među brojnim pjevačima postupno sabire u cjelovite epske oblike koji obuhvataju junake i događaje na prostranoj pozornici povijesti i njenih odraza u pojedinačnim i skupnim svijestima.

Pjevačeva priča je uvijek između dviju krajnosti čovjekove muke, od najgorih stanja patnji i razaranja do izbavljenja u mesijanskim obećanjima. Ibro Bašić se ispovijeda Milmanu Parryju pa kaže: "Svukud sam išo, više me jada ubilo neg' mi je na glavi dlaka" (152). Slična su svjedočenja i drugih pjevača o njihovim životnim nevoljama. Budu li sada uobičajene predstave o odvojenosti jastva pjevača od njegove pjesme dekonstruirane u skladu s postavkama o nemogućnosti isključenja jastva promatrača iz promatrane pojave, proučavanje pjevanja priče, kao veze konkretnog pjevača s imaginacijskim svijetom o kojem priča, daje nove vidike bliže njihovoj izvornoj paradigmi.

Iako su ogleđani u fosiliziranim zapisima svojih govora, razumijevanje usmenosti kao više razine jastva od njegovih pokazanja u pismenosti, vraća u središte pojedinačnog čovjeka, tog koji u rukama drži gusle i uz njih priča obraćajući se slušatelju. A upravo to jastvo u središtu svijeta najvažnija je objava Istine koja nadilazi sva svoja pokazanja.

***

Zbirka *Milman Parry* rizniči zapise i audiosnimke usmene tradicije dijela južnoslavenskih naroda. U tu cjelinu kao najznačajniji dio za znanost o usmenosti uključena je raskošna građa bosanske i bošnjačke usmene tradicije. S obzirom na savremena pitanja o bosanstvu i bošnjaštvu, uglavnom tabuizirana u nacijskim teleologijama koje prožimaju minula dva stoljeća, razviđanja odnosa usmenosti i pismenosti u sadašnjim bosanskim mentalitetima nameću se kao etička obaveza i istraživački izazov. Iako postoji više njenih preživjelih pokazanja, bosanska usmena tradicija je u punom značenju tog pojma izumrla.

Na bosansku usmenu tradiciju danas se uglavnom gleda iz vidika vladajuće pismenosti uz nerijetka anahrona nerazumijevanja te dihotomije. U kulturi pismenosti usmenom naslijeđu se presuđuje sa stanovišta njegove manje i niže vrijednosti. Iako anahron, takav odnos je prevladajući. I više od tog. Današnji identiteti bosanskih ljudi oblikovani su u najvećoj mjeri ideologijskim konstruiranjima kulta pismenosti, utemeljenog na nacijski korištenom usmenom naslijeđu kojem su Bosna i bosanstvo bili i ostali teleološki antipod. Za razumijevanje odnosa kulture pismenosti i kulture usmenosti potrebno je pomjeranje granica znanja u širim krugovima javnog života.

Usmena pjesma u pjevačevom izvođenju nije ista ni u jednome od ponavljanja. Njen zapis ili snimak je poput fosila. Potvrđuje i naznačava njena prethodna pokazanja. Budući da pjevač živi i nakon zapisa, njegova pjevana priča prima nove oblike u svakom novom izvođenju. Taj pjevač je u pravilu nepismen. Ali moderno nametanje pismenosti kao preduvjeta uključenja u sakralizirane tokove svijeta dovodi do dramatičnog odnosa usmenosti i pismenosti. Za istraživača je važno pitanje može li pjevač priča primjenjivati obje tehnike sastavljanja pjesme, i onu svojstvenu za tradicijsku usmenost i onu pisanog pjesništva? Albert B. Lord o tome piše:

Vrijedno je naglasiti da pitanje koje smo postavili sebi: Može li postojati nešto takvo kao prijelazni tekst – ne period prijelaza između usmenog i

pisanog stila, ili nepismenosti i pismenosti, već tekst, proizvod stvaralačkog mozga pojedinca?

Kad je to naglašavanje jasno, moguće je to pitanje okrenuti ovako: Može li postojati pojedinac koji bi u sastavljanju epske pjesme mislio sad na jedan a sad na drugi način, ili možda, na način koji je spoj obje tehnike, smjerno primjećujem, protivriječne i međusobno isključive.³⁹

Tako izrečena nemogućnost presudno je važna za razmjenjivanje identitetske drame svakog naroda. Usmenošću je teško ili posve nemoguće vladati izvana. U suštoj usmenosti uvijek je odražena manje ili više odlučno težnja naroda da bude suveren ili da upravlja sobom. Ali, pismenost je uvijek u rukama vlasti. Za njeno uključanje u nacijsku teleologiju potrebno je standardiziranje jezika. Tako je standardiziranim jezikom i pismenošću uvijek promicana i nametana volja vladajuće elite.

Ta činjenica je odlučujuća za svako nastojanje da Bosna, bosanstvo i bošnjaštvo budu osviješteni kao mogućnost ljudi da se otkriju u tome što jesu i tako vrate iz izgnanstva u nametnute imaginacije onog što nisu. Albert B. Lord piše: “Kad je usmena tehnika izgubljena nikad više nije stečena. S druge strane, pisana tehnika nije neusklađiva s usmenom tehnikom, a to dvoje nije moguće spajati da bude stvorena treća “prijelazna tehnika”.⁴⁰

Literatura

- Arendt, Hannah, “Thinking and Moral Consideration”, *Social Research*, 38. 1971.
- Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest i politika*, prev. Josip Šentija, Zagreb: Durieux, 1995.
- Cassirer, Ernst, *Substance and Function*, prev. W.C. i M.C. Swabey, Mineola, N.Y.:Dover Publications, 1980.
- Dukat, Zdeslav, *Homersko pitanje*, Zagreb: Globus, 1987.
- Epske narodne pjesme*, odabrao i uredio Salko Nazečić, Sarajevo: Svjetlost, 1954..
- Feynman, Richard P. “The Theory of Positrons”, *Physical Review* 76/6, 1949.

---

³⁹ Lord, *The Singer of Tales*, 129.

⁴⁰ Isto.

- Khun, Thomas S., *The Structure of Scientific revolutions*, Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- Koljević, Svetozar, *The Epic in the making*, Oxford: Clarendon Press, 1980.
- Kunić, Mirsad, Čitanje Parryjeve zbirke, Connectum, Sarajevo, 2018.
- Lord, Albert B., *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1960.
- Lord, Albert B., "Homer, Parry and Huso"; u: Parry, *The making of Homeric Verse*.
- McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy*: Toronto: University of Toronto Press 1962.
- Međedović, Avdo, Žendiba Smailagić Meha; u: Čolaković, Zlatan, ur. *Epika Avda Međedovića*, 1, Podgorica: Almanah, 2007.
- Murata, Sachiko i William C. Chittick, *The Vision of Islam: The Foundations of Muslim Faith and Practice*, London: I. B. Tauris Publishers, 1996.
- Nietzsche, Friedrich, *Untimely Meditations*, prev. R.J. Hollingdale, New York: Cambridge University Press, 1997.
- Parry, Milman, "The Traditional epitet in Homer"; u: Parry, Adam, *The making of Homeric Verse, The Collected Papers of Milamn Parry*, New York: Oxford University Press, 1987.
- Pavlović, Miroslav, *Smederevski sandžak 1739–1788: Vojno-asdministrativno uređenje*, Novi Sad: Matica srpska, 2017.
- Pörksen, Uwe, *Plastic Words: The Tyranny of a Modular Language*, prev. Jutta Masson i David Cayley, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1995.
- Pribičević, Svetozar, *Stenografski izvještaj sa skupštine održane 15. i 16. februara*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1919.
- Weinberg, Steven, *Dreams of a Final Theory: The Scientist's Search for the Ultimate Laws of Nature*, New York: Vintage Books, 1994.
- Wensinck, Arent J.; et al., *Concordance et indices de la tradition musulmane*, 1–8, Leiden: E. J. Brill, 1936–1969.

Almedina Čengić

ZAPISI O BLAGAJU

*„Hercegovina je zemlja umnih ljudi i duge,
višestoljetne tradicije istraživanja“.*

Sažetak: Hercegovina, kao specifičan region, je inicirala različita studijska istraživanja iz svih oblasti koje su vezane za antropološki pregled razvoja jednog podneblja, čije se posebnosti očituju u klimatskim, etnološkim i etimološkim raznolikostima i istovjetnostima u kulturnom i historijskom naslijeđu. S druge strane, Hercegovci su dokazivali svoju sklonost ka umjetnosti, nauci i kulturi na najvišim razinama istraživanja i djelovanja. Kolorit različitosti inicirao je potrebe za stalnim dokazivanjem i bio inspiracija za stvaralaštvo, tema za obradu, ideja vodilja, ljudima kojima je ovo područje postalo predmetom neiscrpnog izvora za njihove umjetničke kreacije. Stalno vraćanje ovoj tematici je determinirano potrebom da se ovo podneblje predstavi u svoj svojoj osebnosti, šarolikosti i njegovoj netipičnoj ljepoti prizora, koji u svom neskladu prkose ustaljenim zakonima prirode i izmiču očekivanim hronološkim redosljedima koji prikazuju njegovu prošlost. Nedovoljno plasiranje informacija, „svih spisa i zapisa“, neposredno i posredno povezanih sa tematikom koja se vezuje za, čudesno naselje Blagaj, često je bilo uslovljeno lokalnom prezentacijom i neklasificiranom literaturom; mada se radi o konglomeratu različitih fakata na svim nivoima, kako prirodnih znanosti, tako i dokaza o prisustvu čovjeka na ovim prostorima.

Ključne riječi: Blagaj, Hercegovina, tradicija, legenda, zapis, historija.

Lokalitet Blagaja

Lokalitet Blagaja je svojevrsni historijski fenomen koji stoljećima stvara i bilježi svoju prošlost, počevši od antičkog perioda (o čemu nam svjedoče nalazišta i iskopine ostataka naseobina i oruđa), preko dominantnog srednjovjekovnog perioda (građevina i dokumentata o postojanju organizirane države i vlasti), otomanskog duhovnog središta (tekije i svetišta), sve do savremenog doba koje uključuje analitičke i istraživačke projekte o valorizaciji ovog impozantnog područja.

Arheološki materijal, pronađen na padinama Blagajskog brda, svjedoči o postojanju naselja još u prahistorijskom i rimskom periodu. Ovdje su otkrivena pećinska naselja iz paleolita - "Pećina Ševrljica", neolitskog čovjeka - "Zelena pećina" i značajni arheološki lokaliteti iz metalnog doba.

Rimskom periodu pripadaju glavna naseobina Rimljana u Negočinama - značajnom raskršću četiri glavne ceste što su vodile prema Naroni, Stocu, Nevesinju i Konjicu; Kosor i Kosorski most, preko koga je vodio put u Blagaj. Na jugozapadnom vrhu Blagajskog brda, gdje se danas nalaze ostaci srednjovjekovnog grada Blagaja, sudeći po arheološkom materijalu na padinama, nalazili su se fortifikacijski objekti i u rimsko doba. Na suprotnom, sjeveroistočnom vrhu, i danas strše zidovi solidnijeg utvrđenja iz rimskog doba (Mala gradina).¹

Specifikum kontrasta, izvan stereotipnih klasifikacija, na razinama jasno definiranih granica ili isključivo autohtonog stanovništva i njegovog kulturnog i historijskog naslijeđa, inicirao je potrebu da o Blagaju ostanu zapisani različiti podaci i informacije koje su često pronalazile izvore u nepotvrđenim dokumentima ili usmenim predanjima. Mnogi putopisci, hroničari i historiografi su pisali „spise i zapise“ o ovom mjestu, naselju, šeheru, ali nikada ga do kraja nisu opisali, ni definisali. Izmicao je usmenim hvalospjevnim, poetskim komentarima, hronikama, putopisima, ljetopisima, i ostajao na marginama svjedočenja o svojoj netipičnoj prirodnoj ljepoti i neobičnom naslijeđu - krijući tajne o svom stvarnom postanku i životu.

---

¹ Ilijas Hadžibegović - Blagaj, historijsko gradsko područje - Komisija za očuvanje, www.old.kons.gov.str.127.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action...,

Skriven ispod goleme stijene koja porađa veliku zelenu vodu (Bunu, najveći prirodni izvor vode u Europi), ostao je usamljen u svojoj tajnovitosti.

Svjedočanstva i umjetnički poriv opisivali su ove prostore u slikama različitih naziva lokacije: Blagaj, Hum, Bona-Buna, u djelima mnogih putopisca, hroničara, historijskih analitičara i kritičara, ali oni u svojim konstatacijama nisu nikada uspjeli dosljedno predstaviti i definirati ovaj lokalitet.

Ovdje je živjelo helensko pleme Daorsa. Materijalni ostaci helenske kulture nalaze se na Gradini i Kičinu. U helenističkim korijenima leži objašnjenje lokaliteta Matera. Velike seobe naroda u 5. i 6. vijeku na ove prostore dovode Slavene. Nedovoljno ostataka materijalne kulture, odsustvo religijskih spomenika i hramova, jedino je objašnjivo specifičnim karakterom vjerovanja. Na ogromnom prostoru gdje su živjela razna slavenska plemena, nije moglo postojati jedinstveno vjerovanje. Daleka je svaka pomisao o monoteizmu, ma koje nama poznate interpretacije. Slaveni su obožavali prirodne, apstraktne sile uz naglašenu komponentu linarnog kulta. Njihovu „religiju“ možemo svrstati u čisto animističko vjerovanje. Bavili su se zemljoradnjom, lovom i ribolovom, te je njihovo vjerovanje bilo usmjereno prema prirodnim pojavama, koje su bile bitne za rađanje i plodnost. Slaveni su u svom obožavanju isticali šume, drveće i gajeve i posebno izvore rijeka.²

Turski putopisac i hroničar Evlija Čelebi (Čelebija)³ o Blagaju piše ovako:

To je tvrd grad koji leži na jednoj crvenoj litici koja se diže do plavih oblaka. Ima oblik bedema, a leži na jednoj oštroj šiljatoj stijeni koja je poput riblje hrptenice. Sazidan je od klesanog kamena i izgleda

---

2 Senad Mičijević: *Blagaj*, Slovo, Mostar, 2004, str. 3.

3 Evlija Čelebi je rođen u Carigradu (Istanbulu) 25. marta 1611. godine (10. muharema 1020. hidžretske godine). U toku četrdeset godina putovao je po tadašnjem Osmanlijskom carstvu i izvan njega, a učestvovao je i u brojnim bitkama. O svima svojim opažanjima i doživljajima napisao je opsežno djelo u deset knjiga pod imenom *Sejhatnama* (Putopis) ili *Tarihi sejjah*. Putopisi Evlije Čelebije imaju velikog značaja za historiografiju. On u svojim putopisima opisuje gradove, historiju, građevine, običaje i tradiciju, kao i značajne ličnosti iz zemalja koje je posjetio. U njegovim putopisima ima interesantnih opisa balkanskih zemalja iz sedamnaestog vijeka. Ostavio je i brojne zabilješke o Bosni i Hercegovini i Sarajevu.

(www.historija.ba/d/762-roden-evlija-celebija)

kao da je tek izašao iz ruku neimara. S istočne strane ima jednu visoku kulu, a sa desne i s lijeve strane opet pet visokih utvrda (kale). S južne strane, na vrhu stijene ima jednu kulu ogromnu i čvrstu kao Aleksandrov zid. Svi bedemi tvrđave su tako divni da se to ne može opisati. Ima jednu gvozdenu kapiju koja se otvara prema zapadu. Opkopa uopšte nema jer su unaokolo pakleni ponori. Posebno na južnoj strani, pod jednim, za pet minareta visokim brdom, koje izgleda kao planina Bisutuna, nalazi se šuplja, crvena i vrletna stijena u kojoj ima više hiljada gnijezda orlova i jastrebova. Čovjek se ne usuđuje ni da pogleda dolje. U gradu (kal) ima petnaest pustih kuća, mala džamija, dvije cisterne i dva topa. U kuli nema nikog. Gradski dizdar i sva posada stanuju dolje. Gradske kapije su dan noć zatvorene...⁴

Opis Blagaja, kao glavnog središta humske zemlje, svjedoči o značajnom i za ono vrijeme velikom kulturnom i administrativnom centru, koji je imao, gotovo, neprocjenjivu vrijednost za srednjovjekovni historijski razvitak ovog područja. Prezentovani faktografski podaci o ovom lokalitetu potvrđuju, između ostalog, i njegovu bitnost u okvirima razvoja srednjovjekovne bosanske države u specifičnom vremenskom intervalu.

BLAGAJ bijaše glavni grad humske zemlje. Njegove ruševine vide se i danas na jednom kršu iznad izvora Bune i današnjeg naselja Blagaja.

Osnovica mu je jajolika oblika. Gradski obor zatvaraju čvrsti, visoki i sa četiri kule i mnogo puškarnica osigurani zidovi. Na sjevernoj strani je ulaz, utvrđen jakom kapi –kulom sa malim predvorjem. Oko zidova je hodnik koji je proširen drvenom galerijom, čiji se tragovi sada raspoznaju. Do toga hodnika vodile su petere kamene stepenice. Zid je naručito tvrdo izgrađen s istočne strane, dok se na zapadnoj diže četvrtasta kula. U gradu je bio dvor humske gospode sa dvije čatrnje, riznicom i tamnicom. To je srednjovječni grad Blagaj, koji je nastao po svoj prilici u XIV stoljeću. U tursko doba bila je u njemu sagrađena mala džamija. Kako Evlija Čelebija kaže, na ovom su gradu bila željezna vrata.

---

4 U: Senad, Mičijević: n.d., str. 14.

*Do jednog kilometra dalje vide se ruševine grada Bone iz rimskog doba.*⁵

Osvajačke tenzije dominantnih okolnih država, ali drugih velikih imperija, u toku različitih vremenskih perioda, imale su pretenzije da osvoje ovaj prostor. Borili se za njega plemena vladari i vojske; osvajali i gubili njegovu teritoriju; mijenjali vlast, religijske ideologije, društveno-politička određenja; gradili su i rušili domove i naselja, zamkove, mostove, puteve, mezarja i groblja, ove male varošice; ispisujući njegovu historiju.

*Pored Blagaja je prolazio put iz Dubrovnika i Drijeva, pa se račvao prema unutrašnjosti Bosne i prema drinskim rezidencijama roda Kosače. Blagaj se nalazio u okviru župe Bišće i činio je centar Humske zemlje. U Bišću (Podgradina) i Blagaju su rezidencijalna mjesta bosanskih vladara koja oni povremeno posjećuju. U 15. vijeku u istoj funkciji su u rukama vojvode Sandalja Hranića i njegovog sinovca hercega od svetog Save Stjepana Vukčića iz roda Kosače sve do dolaska Osmanlija 1466. U historijskim izvorima Blagaj je prvi put spomenut početkom marta 1423. Radi se prepisci između dubrovačkih poslanika i njihove vlade u Dubrovniku a u vezi misije koju Nikola Gučetić i Blaž Đorđić obavljaju kod vojvode Sandalja Hranića Kosače. Prvog novembra 1423. u Sandaljevoj rezidenciji u Blagaju sačinjena je povelja o njegovom prepuštanju Kotora Mlečanima. Jula 1464. u Blagaju je kao mjesni knez bio izvjesni Grgur. Ispod tvrđave formira se naselje Podblagaj. Ono se spominje jula 1447. kao mjesto pljačke. To je današnje naselje Blagaj koje je u osmansko doba dobilo svoju orijentalnu fizionomiju.*⁶

Istraživački rad Hivzije Hasandedića pod naslovom „Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj i srednjoj Hercegovini“ zavrjeđuje posebnu pažnju, jer kao naučno-istraživačkih rad u formi hroničkog prikaza predstavlja samu poziciju Blagaja i detaljno opisuje i navodi specifičnosti koje su povezane sa historijskim događanjima i životom na ovom lokalitetu.

---

5 Kapidžić, Kreševljaković, 1991, 446.

6 <https://www.klix.ba/komentari/140510053>

Blagaj i okolina

Blagaj je bio glavni grad Humske zemlje ili Huma, oblasti koja se od polovine 15. stoljeća naziva Hercegovinom. Sagrađen je u 14. stoljeću na vrletnim hridinama visoko iznad izvora Bune, gdje mu se ruševine i danas vide. Ovaj je grad igrao važnu ulogu u 14. i 15. stoljeću i bio u to doba ne samo glavni grad kneževine nego i cijele nutarnje zemlje. U njemu je bila rezidencija humske gospode Sandalja Hranića i sinovca mu i nasljednika Stjepana Vukčića Kosače, hercega svetog Save. Za borbi koje su 1452. godine vođene između hercega Stjepana i njegovih sinova, Blagaj je zauzeo Vladislav Hercegović. Pošto je humski velikaš Stjepan Vukčić uzeo titulu hercega, HUM je nazivan i Hercegovina zemlja (sredina 15. stoljeća) od čega je nastao naziv Hercegovina. 2) Grad je u narodnu poznat pod imenom "Stjepan-Grad" ili "Šćepan-Grad", a taj naziv je dobio po hercegu Stjepanu koji je njime najduže vladao. Narodna predaja je sačuvala nekoliko legendi o ovom gradu, koje su pribilježene u literaturi.⁷

Navedeni zapisi H. Hasandedića, prikupljača historijske i kulturne baštine Hercegovine, imaju specifičan oblik romantizirane verzije historijskih fakata i predstavljaju specifičan pristup i način u prikazivanju svega onoga što je određivalo jednu mikrocivilizaciju i mikrokulturu pozicioniranu na granicama ideologija velikih civilizacija. Kroz iskustveni segment doživljaja lokaliteta i njegovih specifičnosti, Hivzija Hasandedić pristupa istraživanju i analizi ovog područja. U pomenutom tekstu često prepoznajemo lični stav prema nekoj od tvrdnji koju navodi i komentariše, ali to ipak ostaje u okvirima istraživačkog segmenta koji se može nazvati hronikom. Impozantna literatura koju koristi ovaj hroničar dokazuje njegovu istrajnost u istraživačkom segmentu, osobito kada se radi o različitim vrstama tekstova koji su korišteni kao izvori. U literaturi se kroz različite forme bilježenja historijskih, etničkih, etimoloških i kulturnih zapisa, putopisa, hronika navode podaci i svjedočenja o postojanju ove interkulturalne i zanimljive geografske lokacije, koja je postala predmetom različitih vrsta istraživanja.⁸

---

7 Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj i srednjoj Hercegovini*, Islamski centar, Mostar, 1997, 36.

8 1) Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, „Stari hercegovački gradovi”, *Naše starine*,

Iako se ne radi o klasičnom putopisu ili historijskoj hronici, Hasandedić, osim istraživačkog segmenta svog rada, navodi i neke pojedinosti koje su bile dio prirodne, arhitektonske, društveno-političke, nacionalne, kulturne baštine i zaostavštine Blagaja, na osnovu vlastitog iskustva i podataka do kojih je, vjerovatno, dolazio bilježeći razgovore sa pojedinim mještanima u okvirima usmene književne baštine ili na osnovu subjektivne procjene prikupljenih podataka prilikom posjeta nekim lokalitetima na ovom području. Legende i predanja koja su neposredno povezana sa ovim krajem, nadilazile su samu potrebu za vjerodostojnim očuvanjem i pukim prenošenjem informacija koje su sadržavale, te su često bile mijenjane i dopunjavane osobnim stavom i emotivnim segmentima njihovih sljedbenika. Stoga je bilo veoma teško dosljedno prenijeti njihov sadržaj i održati nivo njihove izvornosti.

Prvi indirektni pisani izvori o Blagaju, kao jednom od gradova Zahumlja, potječu iz "Spisa o narodima" bizantijskog cara i pisca Konstantina Porfirogenita, nastalog između 948. i 952. godine, u kojima se spominju dva grada - Bona i Hum.

I poslije X stoljeća, Blagaj je imao veliku ulogu u razvoju Huma ili Zahumlja. Na njegov razvoj i značaj, utjecala je blizina važne saobraćajnice koja je dolinom Neretve povezivala Jadransko more sa bosanskim zaleđem ("via Narenti"). Srednjovjekovne ceste su koristile trasu starih rimskih puteva, tako da su najvažnije trgovačke ceste u zemlji u srednjem vijeku prolazile kroz Bišće i Blagaj. Na tim cestama razvilo se i nekoliko naselja koja su imala karakter trgovišta ili varoši.

II, Sarajevo, 1954, str. 9. i 10.

2) Ivan Franjo Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi (uvod napisao Ilija Keomanović)*, Sarajevo, 1953, str. 51.

3) Jovan Radonić, *Herceg Stipan Vukčić Kosača i porodica mu u istoriji i narodnoj tradiciji*, Zbornik u slavu Vatroslavajagića, Berlin, 1908., str. 406-414; Sulejman Kemura, „Herceg Stjepan u narodnom predanju“, *Novi behar*, 193 7.-38. (XI), br. 1-2, str. 19; Vlajko Palavestra, „Geneza dvaju narodnih pričanja o Hercegu Stjepanu“, *Putevi*, VII, br. 3, Banja Luka 1961; Vlajko Palavestra, „Nekoliko nepoznatih stihova o Hercegu Stjepanu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Etnologija, sv. XXIII, Sarajevo, 1968., str. 133-137.

4) Ćorović Vladimir, *Historija Bosne*, knj. I, Beograd, 1940, Dinić. M. *Zemlje Hercega sv. Save*, Beograd, 1940, *Glas SAN LXXXII*; Božić Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd, 1952; Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, izdanje SAN, knjiga CCCLXXVI, knj. 48, Beograd, 1964. (Hasandedić, 1997, 53.)

U Blagaju je rezidirao humski knez Miroslav, u čije vrijeme se gradi Crkva sv. Kozme i Damjana. Podatke o gradnji crkve možemo pronaći na ploči (tzv. Blagajska ploča), sa natpisom na bosanskoj ćirilici, koji govori o Crkvi sv. Kuzme i Damjana, a time i o značajnom centru, bar u lokalnim okvirima, koja je 1912. godine pronađena u blizini ruševina starog dvorca Bišća i lokaliteta Vrači. (Vego, 1957, str. 15) Ploča se danas nalazi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Tragovi života u kasnijem srednjem vijeku (XII-XVI stoljeće) znatno su brojniji. Pored upravnog centra i strateški vrlo važnog grada Blagaja, o kome govori lokacija vladarskog dvora u Podgrađu kod Blagaja, i kamena sudačka stolica, nađena u obližnjem selu Kosor, ovdje nalazimo i stečke, koji svjedoče o umjetničkom i duhovnom izrazu tog vremena, i ukazuju na gustinu naselja i društveno-ekonomske odnose u njima.⁹

Dominacija jedne kulturne zaostavštine smjenjivala se u svom intenzitetu sa naslijeđem druge, uporedo sa jačanjem ili slabljenjem vlasti, i ostavljala je tragove svog postojanja. Migracijski pomaci na širem prostoru Blagaja su veoma specifični. Konstanta u brojnosti stanovništva, od prvih zapisa do danas, (osim u periodu vladavine hercega Stjepana Kotromanića kada je Blagaj obuhvatao jednu širu teritoriju), je gotovo nepromijenjena i predstavlja specifičnu antropološku karakteristiku prirodnog priraštaja ovog lokaliteta. Natalitet i mortalitet su se u svom biološkom određenju nadopunjavali, a jedina promjena se očitovala u nacionalnim opredjeljenjima i religijskim razlikama stanovništva koje je boravilo ovdje. Današnji rezultati i popisi potvrđuju tu konstataciju.

Bosanski vladari u Blagaju, još od vremena kralja Tvrtka, izdaju povelje, a u maju 1404. godine Blagaj postaje jedno od sjedišta vojvode Sandalja Hranića, a zatim i hercega Stjepana Vukčića Kosače, po kojem je grad u narodu dobio ime Stjepan-grad. Prvi pisani izvor u kojem se grad spominje je Ugovor o miru između vojvode Sandalja Hranića i Mlečana od 1. novembra 1423. godine,

---

9 Ilijas Hadžibegović-Blagaj, historijsko gradsko područje - Komisija za očuvanje ...old.kons.gov.str.127.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action...

izdat "u našem gradu Blagaju". U XV stoljeću spominje se u sve tri povelje aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V.¹⁰

Simptomatično je da se istraživački radovi iz različitih oblasti kulturne i historijske baštine bave širom problematikom geoloških i geografskih, socijalnih, umjetničkih specifikuma ovog podneblja, počevši od historiografije, etnologije i etimologije, društveno-političkih i privredno-ekonomskih analiza; potvrđujući tako suštinu hipoteze o kontinuiranom postojanju života na ovim prostorima od starijih civilizacija do danas.

Kontinuitet razvoja grada Blagaja kod Mostara ne prekida se ni u osmanskom periodu, kada on ponovo zadobija administrativni i politički značaj. Pod vodstvom Ahmed-vojvode, osmanska vojska je zauzela Blagaj poslije 3. juna 1466. godine. Nakon zauzimanja Blagaja, osmanske vlasti uspostavljaju stalnu posadu u tvrđavi na čelu sa dizdarom. Dolaskom šerijatskog sudije u Podgrađe, počinje formiranje Blagajskog kadiluka, koji će egzistirati sve do 1851. godine, kada ga ukida Omer-paša Latas. Blagajski kadiluk je u prvim stoljećima obuhvatao veliko teritorijalno prostranstvo koje se protezalo u smjeru zapad-istok, između Neretve sa jedne, i Drine i Tare sa druge strane. Oko 1470. godine, Blagaj postaje sjedištem Blagajskog vilajeta sa istovjetnim granicama kadiluka. Narodna izreka «šeher Blagaj, a kasaba Mostar» sačuvala se kao svjedočanstvo o nekadašnjem primatu grada na izvoru Bune.¹¹

Zanimljivo je da ova regija ima gotovo neprocjenjivu baštinu koja se po nekim tvrdnjama determinira postojanjem i do pet hiljada godina, ali da je u svoj toj veličini gotovo zanemarena. Stoga je bitno da interes za istraživanje svih segmenata djelovanja i življenja čovjeka na ovom prostoru bude intenzivniji i kompleksniji.

Današnja, uglavnom nepotpuna, istraživanja pretežno su determinirana zapisima na marginama dokumenata i izvodima iz historijskih hronika koje nisu dovoljno valorizirane i precizno naučno dokazane. Široke mogućnosti izučavanja u savremeno doba, podstaknute tehnološkim napretkom koji nudi

---

10 Ilijas Hadžibegović-Blagaj, historijsko gradsko područje - Komisija za očuvanje ...old.kons.gov.str.127.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action...

11 Ibid.

potpuno nove smjernice u istraživanju historijskih podataka, nisu u potpunosti iskorištene, niti se intenzivno bave problematikom dokazivanja etnoloških, tradicionalnih i kulturoloških vrijednosti ovog podneblja, pa mnoge, veoma bitne činjenice vezane za historijski, umjetnički, etnogeografski segment ne samo ove regije nego i cjelokupne Bosne i Hercegovine i njene državotvornosti ostaju zanemarene i nedovoljno istražene i plasirane.

Kao izuzetno važan podatak navodimo da je Blagaj kao historijsko gradsko područje proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, a na osnovu istraživanja i potvrđivanja vrijednosti ovog specifičnog područja od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Blagaj, historijsko gradsko područje¹²

Status spomenika -> Nacionalni spomenik

Objavljeno u "Službenom glasniku BiH", broj 42/06.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovi člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 3. do 9. maja 2005. godine, donijela je

O D L U K U

Historijsko gradsko područje Blagaj proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

Literatura

Čelebi, Evlija, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996.

Dinić J. M., „Zemlje Hercega sv. Save“, *Glas srpske akademije nauka*, broj LXXXII, Beograd, 1940.

Dinić, Skarić, *Blagajski sidžili u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu*, Sarajevo

---

12 Blagaj, historijsko gradsko područje - Komisija za očuvanje ...old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action...

Hasandedić Hivzija, *Glasnik vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, Sarajevo, 1976.
Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Kulturna baština, Sarajevo, 1990.

Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Islamski centar, Mostar, 1997.

Kreševljaković Hamdija i Hamdija Kapidžić, „Stari hercegovački gradovi”, *Naše starine II*, Sarajevo, 1954.

Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela, II – Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela, III – banje, vodovodi, hanovi i karavansaraji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.

Mičijević, Senad, *Blagaj*, Slovo, Mostar, 2004.

Internet izvori

Hasan Eminović, <http://www.islamskazajednica.ba/component/content/article?id=8658:tribina-o-ahmed-pai-hercegoviu-u-blagaju>

Blagaj, historijsko gradsko područje - Komisija za očuvanje ...
old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action...

www.historija.ba/d/762-roden-evlija-celebija

---

godišnjice

Radmilo Braca Andrić

SJEĆANJE NA POČETAK RADA UNIVERZITETA „DŽEMAL BIJEDIĆ“ U MOSTARU

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru nastao je kao rezultat potrebe za visokostručnim kadrovima, njihovog daljeg i većeg obima školovanja, te unapređivanja i povezivanja naučno-istraživačkog rada, odnosno nauke, sa sveukupnim razvojem Mostara i Hercegovine. Njegovim osnivanjem ostvarena je davnašnja potreba i želja da se omladina Mostara i Hercegovine školuje u svojoj sredini, ili, kako se to govorilo, “na kućnom pragu”. Time su istovremeno stvoreni uslovi da svi oni, posebno talentovaniji, koji su se odlučili za studiranje ostvare svoju želju ne odlazeći iz Mostara u Sarajevo, Beograd i Zagreb, odakle se po završetku studija jedan broj njih, kada su stekli adekvatno obrazovanje, nije vraćao u Mostar i Hercegovinu, posebno iz Zagreba.

Istina, početak rada visokoškolskih ustanova u Mostaru datira još od ranije, odnosno od 1950. godine kada je osnovana *Viša pedagoška škola* (VPŠ) u Mostaru. To je bilo diktirano oskudicom i potrebom za nastavnim kadrovima koja je posebno u Bosni i Hercegovini bila ogromna, tako da je njeno osnivanje predstavljalo izraz stvarnih i velikih potreba Hercegovine za prosvjetnom i kulturnom emancipacijom. O tome najbolje govori činjenica da je broj učitelja u Hercegovini sa 421, koliko ih je bilo 1941. godine, u toku i Drugog svjetskog rata i nakon njega smanjen na svega 127. To potvrđuje i činjenica da u Bosni i Hercegovini do tada, tj. do osnivanja Više pedagoške škole u Mostaru, nije bilo niti jedne kadrovske škole osim *Više pedagoške škole* u Sarajevu.

Inače, mora se priznati da razvoju visokoškolskog obrazovanja u Mostaru i Hercegovini nije bila posvećivana veća briga i pažnja nadležnih

organa u Bosni i Hercegovini, tako da je taj razvoj često bio osporavan i onemogućivan. Trebalo je da protekne skoro 10 godina od osnivanja VPŠ pa da se tek krajem 1959. godine donese zakon o osnivanju *Visoke tehničke škole mašinske struke* (VTŠMS) u Mostaru, a koja će tek 1968. biti primljena u sastav Mašinskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Donošenju ovog zakona prethodile su duge rasprave s republičkim organima, kao i velika aktivnost društveno-političkih struktura Mostara i Hercegovine, te udruženog rada, a u prvom redu preduzeća "Soko", čiji je dalji razvoj bio uslovljen i ostvaren, pored ostalog, osnivanjem i uspješnim radom ove visokoškolske institucije.

Svestranim razvojem Bosne i Hercegovine, a samim tim i Mostara, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka sve više se i u značajnijoj mjeri osjećao nedostatak i potreba za fakultetski obrazovanim kadrovima kako u privredi, tako i u društvenim djelatnostima. Primjera radi, krajem 1971. godine na području mostarske komune na svake 3 radne organizacije u prosjeku je bio zaposlen samo jedan ekonomist, a na svake 4 organizacije dolazio je u prosjeku samo 1 pravnik! U to vrijeme na području pojedinih opština u Hercegovini nije bilo pravnika i ekonomista ili ih je bilo vrlo malo. Sve to jasno ilustruje krajnje nepovoljnu i lošu kvalifikacionu strukturu uposlenih, kao i da bez osjetnog povećanja broja ekonomista, pravnika i drugih akademski obrazovanih ljudi nema uslova za normalan razvoj određenih sredina i društvenih odnosa u njima. To je bio značajan razlog sporog razvoja određenih opština u Hercegovini i njenog zaostajanja u odnosu na Republiku.

Nedostatak stručnih kadrova u nekim opštinama Hercegovine posljedica je činjenice što se veći broj studenata po završenom studiju nije vraćao u Hercegovinu, tj. u određene opštine, posebno u zapadnoj Hercegovini. Mnogi od njih dugo su studirali i najčešće ostajali u Zagrebu, što je, pored ostalog, doprinosilo njenoj nerazvijenosti, pa čak i osiromašenju. Naime, time su se nepovratno odlijevala značajna sredstva koja su opštine, iz inače oskudnih prihoda, izdvajale za školovanje i stipendiranje đaka i studenata sa svoga područja. Studenti koji su studirali u Sarajevu i na drugim univerzitetima, posebno Mostarci, vraćali su se u znatno većem broju (Mostarci skoro svi).

Oskudica, odnosno nedostatak visokoobrazovanih kadrova bio je uzrokovan i činjenicom što pojedine opštine nisu mogle izdvajati veća sredstva za stipendije, kao i time što su u to vrijeme odlazak na studije svojoj djeci mogli obezbijediti roditelji čija su primanja bila znatno veća od prosječnih.

Iz tih razloga relativno mali broj studenata potjecao je iz radničkih ili seoskih porodica, što je imalo i svoju političku dimenziju.

Mnoga ova pitanja bila su predmet rasprava u društveno-političkoj aktivnosti ne samo u Mostaru već i u drugim opštinama, a za njih se najčešće nisu iznalazila odgovarajuća rješenja. Razlog tome bio je što u to vrijeme privredni razvoj Hercegovine, pa i Mostara, nije bilježio značajnije uspjehe u tom pravcu. Naprotiv, bila je izražena tendencija zaostajanja i u odnosu na skoro sve regione u Bosni i Hercegovini.

Istina, to je bilo vrijeme kada se inače u Bosni i Hercegovini, pa i u Jugoslaviji, naširoko raspravljalo o provođenju privredne reforme, te donošenju planova kako o ukupnom, tako i o ravnomjernijem razvoju pojedinih regiona, što je trebalo biti popraćeno značajnijim investicijskim ulaganjima društvenih sredstava i na području hercegovačke regije. Naime, veoma značajna sredstva bila su predviđena kako za rekonstrukciju, modernizaciju i proširenje proizvodnje u postojećim kapacitetima, tako i za izgradnju novih proizvodnih kapaciteta. Sve je to trebalo doprinijeti značajnijem povećanju društvenog proizvoda, nacionalnog dohotka, te većem stepenu zaposlenosti i porastu ukupnog životnog standarda ljudi u Hercegovini.

Pored ostalih, jedan od uslova za ostvarenje ovako postavljenih ambicioznih zadataka privredne reforme u Hercegovini tražio je i nove, prije svega, visokostručne kadrove koji će biti angažovani u njihovom sprovođenju, odnosno ostvarenju. Međutim, kvalifikaciona struktura uposlenih u privredi i društvenim djelatnostima Hercegovine, pa i Mostara, bila je daleko od zadovoljavajuće, što je u velikoj mjeri dovodilo u pitanje realizaciju donesenih planova razvoja privrede i preobražaj hercegovačkog regiona.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka na čitavom području Hercegovine, uključujući i Mostar, bilo je zaposleno negdje oko 55.000 ljudi, od kojih je samo oko hiljadu bilo s visokom stručnom spremom. Po usvojenim planovima rekonstrukcije, modernizacije i proširivanja postojećih kapaciteta u privredi, kao i izgradnje novih, broj visokostručnih kadrova zaposlenih u privredi i društvenim djelatnostima Hercegovine trebao je biti udvostručen, tačnije, trebao se povećati sa 1.000 na preko 2.200 visokostručnih radnika. Dakle, potrebe su velike, a odnosile su se, prije svega, na tehničko-tehnološki, ekonomski i pravnički kadar, kao i na agronome. Jednom riječju, ako se želi preobražaj hercegovačkog regiona i

rekonstrukcija, proširenje i izgradnja novih proizvodnih kapaciteta, nužno je obezbijediti kadrove koji će to moći ostvariti.

Upravo iz svih tih razloga u tome periodu vodile su se široke rasprave o reformi i proširenju obrazovanja u Bosni i Hercegovini, a posebno visokog školstva. One su se najvećim dijelom odnosile na racionalizaciju, a posebno na pokušaj da se skрати dužina studiranja uz nastojanje da se osiguraju uslovi za uspostavljanje sistema studija "godina za godinu". U sve te rasprave bili su uključeni i predstavnici Hercegovine i Mostara, s obzirom na činjenicu da su u to vrijeme postojale i radile Viša pedagoška i Viša poljoprivredna škola, te odjeljenje Mašinskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, koje smo svestrano podržavali. Međutim, smatrajući da te reforme neće značajnije i brže doprinijeti stvaranju potrebnog stručnog kadra, mi u Mostaru razmišljali smo ne samo o potrebi nego i o mogućnostima otvaranja novih visokoškolskih ustanova. Tu ideju opštinskog rukovodstva podržavao je i udruženi rad, pa i neke hercegovačke opštine, što u Sarajevu nije bilo primljeno s dovoljnim razumijevanjem u određenim (nadležnim) republičkim organima.

Ne mireći se s takvim stavom republičkih organa koji su svoje mišljenje pravdali nepostojanjem uslova, pa čak i potreba za osnivanjem novih visokoškolskih ustanova, Predsjedništvo Skupštine opštine Mostar u zajednici s Privrednom komorom imenovalo je početkom 1970. godine posebnu komisiju čiji je zadatak bio da ukaže na potrebu i društvenu opravdanost, kao i da ispita mogućnosti za otvaranje novih visokoškolskih ustanova u Mostaru. Ta je komisija za relativno kratko vrijeme napravila studiju koja je pokazala veliki nedostatak stručnih visokoškolovanih kadrova, a samim tim i potrebu njihovog stvaranja u većem obimu, kao vrlo značajan uslov za brži i svestraniji razvoj Mostara i Hercegovine. Studija je, također, konstatovala da se uz spremnost udruženog rada, opštine i Republike mogu stvoriti uslovi za početak rada određenih visokoškolskih ustanova. Naime, nakon temeljitog razmatranja studije od strane opštinskog rukovodstva, a uz široke konsultacije s predstavnicima određenih radnih organizacija i institucija u gradu, zaključeno je da bi trebalo odmah u zajednici s određenim fakultetima Univerziteta u Sarajevu pristupiti razgovorima i pripremama za otvaranje odjeljenja pojedinih fakulteta, prije svega, Ekonomskog, Pravnog, Filološkog te Poljoprivrednog.

Normalno, u tim prvim zahtjevima, prijedlozima i raspravama s odgovarajućim fakultetima i republičkim organima nije spominjano osnivanje posebnih fakulteta u Mostaru. Ovo je učinjeno iz taktičkih razloga s obzirom

na činjenicu da je bilo neslaganja, protivljenja, pa čak i omalovažavanja i ismijavanja ideje da Mostar postane još jedan univerzitetski centar u Bosni i Hercegovini.¹ Poslije tih razgovora još upornije je zagovarano i traženo da što prije dođe do spajanja VTŠMS u Mostaru s Mašinskim fakultetom u Sarajevu, odnosno da se ozvaniči postojanje odjeljenja za mašinstvo Mašinskog fakulteta Sarajevo u Mostaru. Ta upornost, uz preduzimanje niza mjera i akcija društveno-političkih struktura Mostara i Hercegovine, udruženog rada, u prvom redu preduzeća “Soko”, najzad je urodila plodom! Naime, jula 1970. godine Skupština SR BiH dala je saglasnost o spajanju VTŠMS s Mašinskim fakultetom u Sarajevu, čime je donesena odluka o postojanju Odjeljenja za mašinstvo u Mostaru Mašinskog fakulteta Sarajevo.

Ta odluka još je više intenzivirala naše napore u pogledu zahtjeva da i drugi fakulteti Univerziteta u Sarajevu donesu odluku o osnivanju i početku rada svojih odjeljenja u Mostaru. To se, prije svega, odnosilo na Pravni, Ekonomski

---

1 Ja nikada neću zaboraviti razgovor i izjave jednog visokog funkcionera u Bosni i Hercegovini na jednom od prvih sastanaka koji je održan radi razmatranja mogućnosti otvaranja novih visokoškolskih ustanova u Mostaru koje bi u budućnosti činile mostarski univerzitet. Naime, tom prilikom on je izrazio protivljenje popraćeno podsmijehom s dosta ironije, rekavši: “Čuj, Mostar i univerzitet – svašta!” Ja mu nisam ostao dužan rekavši mu da je danas (to je bilo krajem 1969. ili početkom 1970. godine) opštepoznato da je u mnogim zemljama Evrope u toku proces formiranja manjih, funkcionalnih i ekonomičnijih univerzitetskih centara s težnjom da na jednom mjestu budu skoncentrisani objekti, sredstva i kadrovi koji će se koristiti za nastavno-naučne, kulturne, sportske i druge potrebe studenata, nastavnika, saradnika i učesnika stalnog stručnog usavršavanja diplomiranih stručnjaka. Tom prilikom spomenuo sam da mi u Mostaru vodimo pregovore s JNA o kupovini “zapadnog logora” u kojem je ranije bila smještena Vojna vazduhoplovna (pilotska) akademija, te da se postojeći objekti s malo sredstava mogu prilagoditi potrebama visokoškolskih institucija. Rekao sam i to da je, pored postojećih objekata koji se uz malo sredstava i za kratko vrijeme mogu adaptirati za potrebe visokoškolskih ustanova, infrastruktura riješena, te da se na tim prostorima, vremenom, mogu dograditi i izgraditi novi objekti. Na kraju, bio sam toliko drzak da sam mu rekao da u ovoj državi koja se zove Bosna i Hercegovina vijekovima postoje dva centra – jedan za Bosnu u Sarajevu, a jedan za Hercegovinu u Mostaru! Moram reći da su poslije iznošenja mnogih naših argumenata i prijedloga prihvaćeni naša ideja i zahtjevi, uz uslov da se što prije urade određene analize i elaborat, čija je izrada već bila u toku. Prihvaćanju naše ideje i zahtjeva znatno su doprinijeli argumenti o oskudnosti, odnosno nedostatku i potrebama u pogledu stručnog kadra kao uslova za brži i svestraniji razvoj, ne samo Mostara već i Hercegovine, kao i spremnost Mostara i udruženog rada da dijelom osiguraju određena finansijska i druga sredstva za potrebe novoformiranih visokoškolskih ustanova, odnosno odjeljenja pojedinih fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Ovdje bih posebno želio istaći angažovanje i upornost tadašnjeg direktora VTŠMS u Mostaru Nazifa Hadžimerovića, zvanog Hadžija, te Ivana Serta, tadašnjeg direktora preduzeća “Soko”, koji je bio i jedan od profesora na istoj školi.

i Filozofski fakultet, kao i na to da dođe do spajanja Više poljoprivredne škole u Mostaru s Poljoprivrednim fakultetom u Sarajevu, odnosno da se u Mostaru osnuje posebno odjeljenje za mediteranske kulture Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu.

Zahtjevi za otvaranje i rad odjeljenja sarajevskog Pravnog i Ekonomskog fakulteta u Mostaru prihvaćeni su, dok zahtjevi koji su se odnosili na formiranje filološkog i odjeljenja za mediteranske kulture nisu prihvaćeni iako su i za rad ovih dvaju odjeljenja postojali svi uslovi. Začudujuće je da Poljoprivredni fakultet u Sarajevu nije dao svoju saglasnost, odnosno donio odluku da Viša poljoprivredna škola u Mostaru postane njegovo odjeljenje za mediteranske kulture za čiji su uspješan rad upravo postojali svi preduslovi. U to vrijeme u Mostaru su postojala tri instituta i to: "Hepokov" (za vinogradarstvo, voćarstvo i cvjećarstvo), zatim Duhanski institut te Hemijski (vojni) institut. Isto tako, u Mostaru i njegovoj bližoj okolini postojale su plantaže voća i vinove loze, plastenici za proizvodnju povrća i cvijeća, te vinarije u Mostaru, Čitluku, Ljubuškom i Stocu, kao i preduzeća za otkup i preradu duhana, tako da je sve to predstavljalo vrlo veliki i široki poligon koji bi obezbjeđivao odlične uslove za vježbe, odnosno praktično stjecanje znanja. Uz sve to u pomenutim institutima i drugim objektima postojali su stručni kadrovi čije bi angažovanje značajno doprinosilo uspješnom školovanju studenata ovog odjeljenja. Ovdje treba istaći da su u to vrijeme interesovanje i potreba za osnivanjem posebnog odjeljenja za mediteranske kulture postojali ne samo u Hercegovini već i nekim drugim dijelovima tadašnje Jugoslavije (Dalmacija, Istra i Crna Gora), kao i u nekim drugim zemljama. Naše čuđenje bilo je utoliko veće što je dužnost dekana Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu tada obavljao rođeni Mostarac koji je u preliminarnim razgovorima podržavao naš prijedlog. Poznajući spomenute prilike, on je, također, tvrdio da postoje svi preduslovi za uspješan rad ovog odjeljenja. Vjerovatno je izostala podrška Sarajeva, Poljoprivrednog fakulteta, Rektorata i drugih. Ovo spominjem i zbog toga što se jedan broj Mostaraca i Hercegovaca, koji su se u to vrijeme nalazili na visokim i odgovornim funkcijama u Republici, nije mnogo i u potrebnoj mjeri angažovao u pružanju podrške za ostvarenje naših zahtjeva u pogledu osnivanja novih visokoškolskih ustanova u Mostaru. Razlog tome vjerovatno treba tražiti u činjenici da su najveći otpori širenju visokoškolskih ustanova dolazili upravo od postojećih fakulteta i Rektorata, što je u to vrijeme možda dijelom bilo i razumljivo. Naime, upravo tada zagovarana je i vršena

reforma visokog školstva sa zahtjevima koji su upućivani univerzitetskoj zajednici, organima vlasti, studentskoj organizaciji i drugim, a odnosili su se na konsolidaciju fakulteta i neopravdano dugo trajanje studiranja.

A upravo tada dolaze novi zahtjevi ne samo iz Mostara već i iz drugih centara Republike za otvaranjem, odnosno širenjem visokoškolskih institucija. Realno gledano, možda je naprijed izrečena ocjena o otporima fakultetâ i Rektorata prema širenju mreže visokoškolskih ustanova, tj. otvaranja novih odjeljenja data preoštro. Mislim da je ispravnije i objektivnije tvrditi da se tu radilo o nešto većem oprezu i bojazni, odnosno osjećanju odgovornosti. Ovo ističem zato što je kod radnih kolektiva i Pravnog i Ekonomskog fakulteta naš zahtjev za otvaranjem odjeljenja u Mostaru ocijenjen i shvaćen kao opravdan, te da ima višestruk i dalekosežan značaj kako u školovanju visokostručnih kadrova potrebnih za dalji razvoj društva u cjelini, posebno privrede, tako i za stvaranje mogućnosti u pogledu zadovoljavanja težnji za obrazovanjem na visokoškolskim ustanovama na "kućnom pragu".

U prvim su pregovorima taj oprez i bojznost bili prisutni zbog složenosti i težine zadataka koje fakulteti trebaju preuzeti, a naročito u pogledu neizvjesnosti u stvaranju i postojanju materijalnih, kadrovskih i drugih mogućnosti za uspješan rad odjeljenja. Treba odati priznanje radnim kolektivima i Pravnog i Ekonomskog fakulteta, posebno većini nastavnog osoblja, koji su s razumijevanjem gledali na naš zahtjev, odnosno potrebu za otvaranjem odjeljenja u Mostaru. Ovom prilikom želio bih istaći činjenicu da se i kod drugih organa u Republici promijenilo mišljenje i odnos prema našim zahtjevima koji su sad smatrani opravdanim. Želio bih posebno naglasiti upornost, zasluge i značajnu podršku Marka Šunjića, tadašnjeg potpredsjednika Izvršnog vijeća Skupštine Bosne i Hercegovine i ministra za obrazovanje, te Đorđa Samardžića, profesora Pravnog fakulteta u Sarajevu, koji je tada obavljao funkciju predsjednika Republičke interesne zajednice za visoko obrazovanje Bosne i Hercegovine. Ovdje bih želio izraziti zahvalnost i prof. dr. Ivanu Karloviću, tadašnjem dekanu Ekonomskog fakulteta u Sarajevu koji se, također, svojski zalagao za otvaranje njihovog odjeljenja u Mostaru.

Inače, pregovori o otvaranju ovih dvaju odjeljenja bili su dosta dugi i popraćeni oprezom i sumnjama kako predstavnika određenih fakulteta, tako i drugih institucija u Republici. Upornošću predstavnika Skupštine opštine Mostar, a, prije svega, prihvatanjem određenih obaveza, odnosno razumijevanjem i udovoljavanjem dogovorenim obavezama u obezbjeđivanju

finansijskih sredstava, prostora za nastavu i drugih koji su garantovali uspješan početak rada novoootvorenih odjeljenja Pravnog i Ekonomskog fakulteta iz Sarajeva u Mostaru. Sve to nije se odnosilo samo na naprijed spomenuta odjeljenja već i na budući razvoj i uspješan rad visokoškolskih ustanova. Ovdje je značajno napomenuti da su paralelno s ovim razgovorima i naporima koje je činila Opština Mostar bili završeni razgovori i potpisan ugovor sa JNA o kupovini vojnog kompleksa "Zapadni logor". Njegova izvanredna lokacija i površina koja se sastojala od 12.500 m² zgrada i preko 40.000 m² parkovskog i pripremljenog građevinskog zemljišta pružala je mogućnost za razvoj i uspješan rad visokoškolskih ustanova. Zahvaljujući ovim naporima i stvorenim uslovima za uspješan rad, Savjeti Ekonomskog i Pravnog fakulteta u Sarajevu donijeli su odluku o otvaranju svojih odjeljenja u Mostaru u školskoj 1971/72. godini, osiguravajući za prvu godinu vlastiti nastavnički kadar uz zajedničku obavezu stvaranja potrebnih kadrova za oba odjeljenja. S tim u vezi, SO Mostar još je ranije osigurala značajna sredstva uz učešće Zajednice za visoko školstvo Bosne i Hercegovine kako za otkup, tako i za preuređenje prostorija ranijeg "Zapadnog logora", te za izgradnju novih amfiteatara. Istovremeno su osigurana sredstva za školovanje nastavnog kadra na postdiplomskom studiju.

Kao kruna svih tih napora u Mostaru je 9. novembra 1971. na veoma svečan način obilježen početak rada na Pravnom i Ekonomskom fakultetu. U prisustvu velikog broja društveno-političkih, javnih i kulturnih radnika, profesora Univerziteta u Sarajevu te studenata iz Mostara i Hercegovine ja sam se, izražavajući svoju radost, prisutnima obratio sljedećim govorom:

"Današnja svečanost, posvećena otvaranju, odnosno početku redovne nastave na odjeljenjima Pravnog i Ekonomskog fakulteta Univerziteta Sarajevo, za Mostar i Hercegovinu, predstavlja svečani trenutak i praznik, praznik koji će to biti ne samo danas već i sutra, budući da označava korak dalje u preobražaju kako ovog kraja, tako i naše Republike.

Istina, i do sada su u Mostaru postojale visokoškolske ustanove – Pedagoška akademija, Viša poljoprivredna, kao i Visoka tehnička škola koja je 1970. godine verifikovana kao odjeljenje Mašinskog fakulteta Univerziteta Sarajevo. Međutim, već dugo je jasno, čak i onome koji i ovlaš poznaje Hercegovinu, da njena dosadašnja privredna dostignuća, kao i dugoročniji programi ni izdaleka ne mogu zadovoljiti čak ni trenutne potrebe za

raznim profilima kadrova koje stvaraju ove i druge obrazovne institucije. Zbog toga, svjesni činjenice da ekonomski i društveni razvoj Hercegovine prevashodno zavisi od kadrova, prije svega, sa visokim obrazovanjem, posljednjih godina sve više su dolazile do izražaja želje i ideje o daljem razvoju i osposobljavanju postojećih, kao i stvaranju novih visokoškolskih ustanova. Rukovođeni time i prihvatajući sugestije i zaključke društveno-političkih organizacija u Republici o reformi visokog školstva, Skupština opštine Mostar, uz saradnju i podršku drugih opština i udruženog rada u Hercegovini, postojećih viših i visokih škola, Pedagoškog zavoda, Osnovne privredne komore u Mostaru i drugih, prišla je izradi studije o potrebama i mogućnostima otvaranja novih visokoškolskih ustanova u Mostaru. Svemu tome, naročito posljednjih godina, odnosno poslije izrade pomenute studije, izdašnu pomoć i razumijevanje pružali su Izvršno vijeće Skupštine SRBiH, Republička zajednica obrazovanja i drugi društveno-politički faktori u Republici kojima ovom prilikom izražavam našu veliku zahvalnost. Iz tih zajedničkih dogovora, razumijevanja i napora postignuti su sasvim određeni rezultati koji istovremeno predstavljaju određen doprinos u reformi i razvoju visokog školstva u našoj Republici.

Ti rezultati utoliko su značajniji jer predstavljaju korak bliže u razvoju Mostara kao visokoškolskog centra i njegovog postepenog izrastanja u univerzitetski grad, a što će višestruko koristiti cijeloj Hercegovini.

Već danas mnogi daroviti mladi Hercegovci i Hercegovke, bez obzira da li su oni sinovi i kćeri radnika, seljaka ili drugih, neće morati poslije završene srednje škole da u većem broju prekidaju svoje školovanje, odnosno da u manjem broju i uz velike materijalne izdatke odlaze u druge univerzitetske centre iz kojih se po završetku studija mali broj vraća u Hercegovinu. Iz većeg broja opština u Hercegovini njima će biti omogućeno da se školuju na kućnom pragu, a što će doprinijeti znatnom povećanju broja studenata, odnosno stvaranju većeg broja mladih stručnjaka koji će ubrzati rast i privrede i društvenog standarda ove sredine. Oni će poslije kao odrasli ljudi i visokokvalifikovani stručnjaci

obogatiti Hercegovinu i zemlju novim znanjima i saznanjima, novim iskustvima i novim dostignućima. Oni će sutra biti njena motorna snaga u zajedničkom socijalističkom stvaralačkom hodu naprijed.

I prije nego završim, svima koji su na bilo koji način doprinijeli otvaranju odjeljenja Pravnog i Ekonomskog fakulteta iz Sarajeva u Mostaru još jednom da se najtoplije zahvalim, kao i da izrazim nadu i želju za daljnju i uspješnu saradnju.

Također želim da izrazim svim studentima i profesorima Pravnog i Ekonomskog fakulteta najljepše želje za uspješan početak i rad.²²

Na ovoj svečanosti pozdravne govore održali su rektor Univerziteta Sarajevo prof. dr. Hamdija Čemerlić, kao i dekani Pravnog i Ekonomskog fakulteta prof. dr. Samuel Kamhi i prof. dr. Ivan Karlović. Interesantno je da oni u svojim govorima nijednom riječju nisu uopšte spomenuli, samim tim ni ukazali da ova dva odjeljenja predstavljaju embrion, odnosno da su njihovim osnivanjem i početkom rada udareni temelji budućem Pravnog i Ekonomskom fakultetu u Mostaru koji će vremenom, udruživanjem s postojećim i novoosnovanim visokoškolskim i naučnim ustanovama značajno doprinijeti zadovoljavanju neodgodivih potreba za stvaranjem hercegovačkog univerzitetskog centra u Mostaru, a što sam ja sasvim otvoreno i konkretno izjavio u citiranom pozdravnom govoru. To moje kazivanje bilo je izraz želja i potreba Mostara i Hercegovine koje su bile utemeljene na odlučnosti, pa i realnim mogućnostima. Naime, nakon pet godina uspješnog rada odjeljenja Pravnog i Ekonomskog fakulteta Univerziteta Sarajevo, naša predviđanja i želje bile su 1. septembra 1976. i ostvarene kada je izvršeno svečano otvaranje *Pravnog i Ekonomskog fakulteta* u Mostaru. Njihovom otvaranju, odnosno osnivanju kao samostalnih visokoškolskih ustanova prethodila je odluka Odjeljenja za mašinstvo Mašinskog fakulteta Univerziteta Sarajevo da se ono organizuje kao samostalna radna organizacija pod nazivom *Mašinski fakultet u Mostaru*.

Nekoliko mjeseci kasnije, 20. decembra 1976. potpisan je samoupravni sporazum o udruživanju visokoškolskih i naučno-istraživačkih organizacija iz Mostara s ciljem osnivanja univerziteta u Mostaru. Potpisnici tog sporazuma bili su Mašinski, Pravni i Ekonomski fakultet, te Pedagoška akademija, kao i

---

2 Ovo moje izlaganje prepisano je iz lista *Sloboda*, br. 47 od 15. novembra 1971. godine.

Duhanski institut i Istraživačko-razvojni centar "Hepoka". Tim aktom osnovan je Univerzitet u Mostaru, čime je otvorena nova stranica u historiji Mostara i Hercegovine, jer to je predstavljalo krupan ne samo politički ili kulturni nego i opštedruštveni događaj koji će, gledano vremenski, značiti i svojevrsnu ekonomsku prekretnicu i prosperitet u svakom pogledu.

Na kraju ovog moga prisjećanja i kazivanja koja se odnose na period u kojem sam bio učesnik, smatram svojom obavezom da s nekoliko rečenica kažem da je otvaranje i razvoj visokoškolskih ustanova bio popraćen mnogim teškoćama, pa i otporima, koje je upornim radom trebalo savladavati. Prije svega, želio bih naglasiti da su u aktivnostima na osnivanju visokoškolskih ustanova i stvaranju uslova za njihov uspješan i normalan rad velike napore uložili radni ljudi i građani Mostara, te mnoge radne organizacije, jednom riječju: grad Mostar. Izdvajana su i udruživana sredstva radnih organizacija udruženog rada, opštinskog budžeta, uključujući i samodoprinos građana. Tim sredstvima, kao i dijelom iz republičkih, otkupljen je prostor i izvršena adaptacija objekata za potrebe Mašinskog, Pravnog i Ekonomskog fakulteta te Pedagoške akademije. Izgrađeni su novi amfiteatri s preko 500 sjedišta, izvršena je adaptacija i opremanje kabinetâ i laboratorijâ, studentske ambulante i službe, sportskih terena i drugih objekata. Istovremeno su osigurana sredstva za postdiplomske studije, te za kupovinu preko 20 stanova za potrebe nastavnog kadra.

Sve to bilo je moguće postići zahvaljujući jedinstvu i odlučnošću rukovodećih ljudi iz društveno-političkih organizacija, opštinskog rukovodstva, nekih većih radnih organizacija, Mostara, kao i visokoškolskih ustanova. Iako je nezahvalno i skoro nemoguće poslije 30 i više godina sjetiti se ljudi koji su se posebno istakli i dali svoj doprinos u stvaranju i razvoju visokoškolskih ustanova, ipak ću sebi dozvoliti slobodu da neke od njih spomenem, svjestan činjenice da ću pritom i pogriješiti.

Neke od aktera u ovim aktivnostima već sam ranije spomenuo, a po mom sjećanju zaslužuju da budu spomenuti još i:

- Hilmija Puzić, direktor Više pedagoške škole,
- Zvonko Zubac, direktor Više poljoprivredne škole,
- Duško Ćapin, načelnik za prosvjetu i profesor,
- Filip Bašić, načelnik za prosvjetu i profesor,
- Mirko Kulišić, profesor,
- Muhamed – Hama Voljevic, profesor,

- Tidža Karabeg i Safet Ćišić, autori studije o potrebama, opravdanosti i mogućnosti otvaranja novih visokoškolskih ustanova,
- Božo Bevanda, sekretar OK SKBiH,
- Izet Brković, sekretar Komiteta i predsjednik SO,
- Dževad Derviškadić, predsjednik SO,
- Zdravko Ostojić, sekretar OK SKBiH,
- Živojin Repović, profesor,
- Avdo Zvonić, predsjednik SO,
- Vlado Smoljan, predsjednik SO i mnogi drugi.

Ovom popisu treba dodati i imena Mostaraca koji su obavljali određene dužnosti van Mostara, a značajno su doprinijeli od prvih dana osnivanju određenih visokoškolskih ustanova u Mostaru. To su:

- *Avdo Humo,*
- *Džemal Bijedić,*
- *Muhamed – Hama i Zlata Grebo,*
- *Smilja Mučibabić,*
- *Danilo Bilanović,*
- *Mustafa Sefo,*
- *Franc Novak i drugi.*

Napomene:

U ovom mom prisjećanju i kazivanju uglavnom je obuhvaćen period u kojem su činjeni napori u osnivanju i početku rada odjeljenja Mašinskog, Pravnog i Ekonomskog fakulteta Univerziteta Sarajevo, kao i stvaranju uslova za njihov uspješan rad i osamostaljenje, odnosno za izrastanje u mostarski Mašinski, Pravni i Ekonomski fakultet, koji će vremenom, udruživanjem, stvoriti Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru. To je period u kojem su u Mostaru otpočeli intenzivni razgovori i dogovori o potrebi stvaranja i obezbjeđivanja stručnih kadrova potrebnih Mostaru i Hercegovini. To je, inače, bio period u kojem je tadašnja SR BiH krenula ka bržem i svestranijem razvitku.

Opisane aktivnosti i događanja, kako rekoh, rezultat su mojih sjećanja i bit ću neskroman i reći da sam i sâm u njima učestvovao.

Mostar, septembra 2008. godine

P. S.

U pisanju ovih sjećanja i kazivanja korišteni su podaci iz članaka objavljenih u listu *Sloboda*, koji je izlazio sedmično u Mostaru, a razlog da ovo napišem jeste protest zbog uzurpacije, bolje reći otimanja i oružane krađe zemljišta, prostorija i sveukupne opreme koja je vlasništvo Univerziteta “Džemal Bijedić” iz Mostara.

---

prikazi i osvrti

Lejla Gazić

KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH I BOSANSKIH RUKOPISA MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR

Obradile: Dželila Babović, Madžida Mašić. Muzej Hercegovine Mostar, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2017.

Kataloška obrada rukopisa na orijentalnim jezicima iz rukopisnih zbirki u Bosni i Hercegovini jedan je od važnih zadataka za istraživanja u ovoj oblasti naše kulturne baštine. Tek izradom katalogâ i istraživačima i široj javnosti se otkrivaju bogati, raznovrsni i zanimljivi sadržaji u rukopisima koji su do tada bili poznati samo malom broju onih koji su direktno uključeni u rad na rukopisima. Na tom putu upoznavanja sa sadržajem jedne brojno male, ali sadržajno zanimljive rukopisne zbirke je i knjiga *Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar*, objavljena kao rezultat projekta realiziranog saradnjom Muzeja Hercegovine Mostar i Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu. U njoj su kataloški obrađeni rukopisi koji danas čine Orijentalnu zbirku Muzeja Hercegovine. Kao i mnoge druge rukopisne zbirke i ova je prošla teško vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu i ostala bez polovine svog ionako brojčano skromnog opusa. Zahvaljujući kasnijim otkupima ili poklonima, zbirka je ponovo stigla do 33 rukopisna kodeksa, koliko ih je imala i ranije. Koliko god taj broj, u poređenju sa nekim drugim rukopisnim zbirkama, izgleda čak i neznatan, sâm sadržaj zbirke, predstavljen kroz ovaj katalog, otkriva nam neke za istraživače dragocjene, a za ljubitelje pisane riječi na orijentalnim jezicima zanimljive podatke.

Kao i svaki novi katalog, i ovaj otvara nove vidike u istraživanju pisane riječi na orijentalnim jezicima i njenog višestoljetnog egzistiranja na ovim

našim prostorima. Katalogi rukopisnih zbirki donose podatke o autorima i njihovim djelima, predstavljaju nam imena prepisivača, vakifa, bivših vlasnika, ponekad nas upoznaju sa događajima iz njihovog okruženja, te nude informacije o putevima kojima su se rukopisi kretali, da bi na kraju našli svoje trajno mjesto, u ovom slučaju u Orijentalnoj zbirci Muzeja Hercegovine u Mostaru.

Objavljivanjem ovog kataloga otvaraju se nova saznanja o rukopisima koji danas čine rukopisnu zbirku Muzeja Hercegovine, a koji su nastajali, prepisivani, sakupljeni ili na neki drugi način dospijevali u naše krajeve tokom dugog vremenskog razdoblja od 15. do 20. stoljeća. Bez obzira na mali broj rukopisa ove zbirke, ona je tematski raznovrsna, što pokazuje i raspored rukopisa u katalogu u kojem su oni prvo razvrstani po jezicima, a unutar podjele po jezicima raspoređeni prema već ustaljenom redoslijedu u katalogima, od rukopisa Kur'ana i njegovih fragmenata, djela iz oblasti hadisa, islamskog prava, dogmatike (akaida), šerijatskopравnih rješenja (fetava), preko gramatike, stilistike i metrike, do lijepe književnosti i medžmua kao zbornika raznovrsnog sadržaja. Za razliku od ovog pomalo suhoparnog nabranjanja oblasti koje obuhvataju predstavljeni rukopisi, tek kataloškom obradom svakog rukopisa otkriva se njegovo porijeklo, svojevrsna biografija koja će taj rukopis osvijetliti i predstaviti njegovu „sudbinu“.

Kada je Safvet-beg Bašagić objavio knjigu *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* koja je nastala na bazi istraživanja prvenstveno rukopisne građe, kao moto je stavio latinsku izreku „Habent sua fata libelli“ (Knjige imaju svoju sudbinu), a nekoliko godina kasnije poznati ruski arabista Ignacij Kračkovski (1883–1951) u svojoj knjizi *Nad arapskim rukopisima* parafrazira ovaj moto izrekom „Habent sua fata manuscripta“ (Rukopisi imaju svoju sudbinu). Upravo svojevrsni sudbinski put jednog rukopisa pokazuje nam i primjer najstarijeg rukopisa u ovoj zbirci. Riječ je o rukopisu pod naslovom *Šar al-Miftā li al-Sayyid al-Šarīf*, komentaru trećeg dijela djela *Miftā al-ulūm* Yūsufa b. Abū Bakra b. Mu ammada b. Ālija al-Sakkākija. Autor komentara je Āli b. Mu ammad b. Āli al-Ġurġānī, poznat i kao al-Sayyid al-Šarīf. I osnovno djelo i komentar napisani su na arapskom jeziku. Komentar je napisan 803/1401. godine u Semerkandu, a ovaj rukopis je prepisan samo 13 godina kasnije, 816/1413. godine u gradu Larendu (danas Karaman). Četiri stoljeća nakon nastanka ovog prepisa, 1240/1824. godine, jedan od bivših vlasnika rukopisa, Mu ammadibn Mu afā ibn alil al-Mūstarī, u rukopisu je zabilježio da ga je kupio u Sarajevu za dvije stotine srebrenjaka (R 6).

I drugi rukopisi ove zbirke također nude neke zanimljive podatke, među njima i o Mostaru kao centru u kojem se pisana riječ širila kroz autorska djela njegovih žitelja ili kroz prepise tekstova drugih autora koje su Mostarci ispisivali sa više ili manje kaligrafskog umijeća, ponekad za svoje potrebe i za svoje privatne zbirke i ostavljali ih u nasljedstvo kao svjedočanstvo ne samo o tim tekstovima, nego i o njima samima.

Ne mogu se zanemariti ni podaci koje pronalazimo u međžmuama kao svojevrsnim izvorima raznovrsnih podataka iz kulturne historije Bosne i Hercegovine u vremenu u kojem su nastajale, poput one u kojoj susrećemo alhamijado tekstove Muhameda Ruždija iz Trebinja i Saliha Gaševića iz Nikšića, a koje je 1331/1913. godine prepisao Omer Goro iz Mostara (R 31).

Rukopisi kriju još uvijek neistražena djela i zato svaka nova kataloška obrada predstavlja stepenicu na putu usmjeravanja ka detaljnijem istraživanju različitih oblasti u kojima su se svojom pisanom riječi ogledali i naši autori.

Rukopisnu zbirku Muzeja Hercegovine Mostar kataloški su obradile dvije mlade kolegice, dr. Dželila Babović i dr. Madžida Mašić, koje su svoju istraživačku znatiželju u ovom slučaju usmjerile na zahtijevan zadatak da svaki rukopis pregledaju, pomno iščitaju i naučno identificiraju, te izvrše poređenja sa drugim istim ili sličnim rukopisima kako bi upotpunile podatke bitne za katalošku obradu rukopisa. Ako tome dodamo da su pojedini rukopisi bez početka ili kraja, ili sačuvani samo fragmentarno, onda je obrada i duža i neizvjesnija, a pretraživanje referencijalnih izvora za „prepoznavanje“ tih rukopisa veoma važno. Rezultat koji su postigle na tom istraživačkom zadatku predstavile su nam kroz knjigu koja obuhvata sve podatke koje zahtijevaju propisi i praksa kataloške obrade rukopisa, kao i korištene izvore i literaturu, te sve potrebne indekse koji korisnicima olakšavaju pretraživanje. Katalog je specifičan po tome što je kompletan tekst preveden i na engleski jezik, čime se vrata orijentalne zbirke Muzeja Hercegovine širom otvaraju za izlazak u svijet katalogâ rukopisa iz Bosne i Hercegovine započet prije stotinu godina kada je Safvet-beg Bašagić objavio „Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke“ kao prvo kataloško predstavljanje jedne rukopisne zbirke u Bosni i Hercegovini. Od tada su kataloški obrađeni rukopisi koji se čuvaju u rukopisnim zbirkama brojnih bosanskohercegovačkih institucija - bibliotekâ, institutâ, arhivâ, muzejâ, te nekih privatnih kolekcija.

Sada se tom broju kataloški obrađenih rukopisa, koji se mjeri desetinama hiljada, pridružuje i *Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar*, kao još jedan kamenčić u šarenom mozaiku naše

baštine koju su stoljećima stvarale vrijedne ruke autora, prepisivača, kaligrafa i iluminatora, mozaiku koji je uništavan u ratovima, nepogodama, nagrizen zubom vremena i nemarnošću, ali je ipak opstao da preostalim rukopisima svjedoči i obogaćuje naša ukupna saznanja o prošlosti, kako bismo ih koristili danas i prenijeli u budućnost.

Almir Marić

**EDIN MULOVIĆ: KATALOG KAMENE ARHEOLOŠKE
ZBIRKE MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR, MUZEJ
HERCEGOVINE MOSTAR, 2018.**

U izdanju Muzeja Hercegovine 2018. godine izašao je Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar, autora Edina Mulovića. Katalog se sastoji od četiri dijela: pregled historijsko-arheoloških istraživanja Muzeja Hercegovine od osnivanja do posljednjeg rata, pregled antičkog perioda, zatim kratak historijski pregled prostora današnje BiH u periodu kasne antike i pregled srednjovjekovne zbirke Muzeja Hercegovine. Sastavni dio navedenih dijelova teksta je i kataloški pregled sa detaljnim opisom prezentiranih spomenika, te vrlo kvalitetnim fotografijama najvažnijih kamenih spomenika arheološke zbirke Muzeja. Osim toga, tekst je paralelno preveden na engleski jezik, što ovo izdanje čini dostupnim međunarodnoj naučnoj javnosti.

Knjiga, odnosno katalog koji prikazujemo važan je iz mnogo razloga. Ja ću se ovom prilikom fokusirati na jedan razlog koji je, čini mi se, veoma bitno istaknuti. Naime, sadržaj kataloga predstavlja narativ o samom Muzeju Hercegovine, njegovom osnivanju, razvoju, ratnoj sudbini i današnjem stanju. Također, on svjedoči o sudbini arheologije i arheoloških istraživanja na području Hercegovine koji su se nekoliko decenija vezali za ovu instituciju.

Muzej Hercegovine u Mostaru osnovan je 1950. godine kao kulturna institucija kompleksnog tipa sa ciljem da prikupi i prezentira bogato kulturno-historijsko naslijeđe područja Hercegovine. Muzej je odmah nakon osnivanja počeo sa prikupljanjem artefakata sa cijelog prostora Hercegovine.

Ipak, prije nego što spomenemo najvažnije nalaze koji su otkriveni i smješteni u prostorije Muzeja u socijalističkom razdoblju, ovdje želim spomenuti spomenik koji je otkriven u ranijem periodu, a koji je osnivanjem Muzeja postao sastavni dio njegove arheološke zbirke. Radi se o oštećenoj nadgrobnoj steli otkrivenoj dvadesetih godina 20. stoljeća na lokalitetu Crkvine u Tepčićima kod Čitluka, odnosno Žitomisliću gdje je kasnije prenesen. Na natpisnom polju spomenika spominju se gradski dužnosnici, tj. magistrati Narone, rimske kolonije na mjestu današnjeg sela Vid kod Metkovića. Ovoj rimskoj upravno-teritorijalnoj jedinici u tom periodu vjerovatno je pripadao prostor zapadno od Neretve, a prema nekim teorijama i dio sa lijeve obale ove rijeke. Dakle, spomenik koji se danas nalazi u stalnoj postavci arheološke zbirke Muzeja Hercegovine, odnosno u kući Džemala Bijedića, je jedan od glavnih materijalnih ostataka koji služi za teritorijalno razgraničenje rimskodobnih municipija u ovom dijelu rimske provincije Ilirik, odnosno kasnije provincije Dalmacije.

Od nalaza koji su stigli u Muzej na samom početku njegovog postojanja, odnosno pedesetih godina prošlog stoljeća, posebno želim istaknuti epigrafski spomenik tipa stele iz Sovića kod Gruda koji su preminuloj djevojci Lupi podigli njeni roditelji Leo i Kvartila. Djevojka je preminula u dobi od 22 godine. Vrijeme nastanka spomenika iz Sovića je vjerovatno u razdoblju između kraja Hadrijanove (117-138) i početka vladavine cara Antonina Pija (138-161). Onomastička analiza imena navedenih na natpisu, posebno umrle djevojke, govore u prilog tvrdnji da nisu imali rimsko građansko pravo, te da su vjerovatno ulazili u krug neslobodnih osoba, odnosno bolje situiranih robova.

Fotografija spomenika iz Sovića nalazi se na centralnom dijelu naslovnice kataloga. Stela je važna za historiju umjetnosti naše zemlje pošto se u njenom gornjem desnom uglu spominje Maksimin, jedini po imenu poznati umjetnik/majstor iz rimskog razdoblja sa prostora Hercegovine. Ovaj spomenik je jedinstvenog karaktera jer predstavlja sintezu različitih oblika između tradicionalnih tipova stele i cipusa (vrste spomenika karakterističnih za rimsko razdoblje naše historije). Na osnovu prikaza Lupe se može govoriti o njezinom kipu unutar niše umjesto o reljefu, jer vizualno gledanje ovog spomenika dočarava statuu, a natpis u profiliranom okviru njenu bazu. Spomenik predstavlja monumentalni kameni blok pravougaonog oblika, vertikalno postavljen, podijeljen u dva dijela. Veći dio obuhvata izduženu edikulu, u kojoj je prikazana umrla djevojka, dok je drugi manjih dimenzija

smješten u donjem dijelu koji služi kao natpisno polje. Ovaj spomenik, prema mišljenju Duje Rendića – Miočevića, poznatog hrvatskog arheologa, posjeduje izuzetne umjetničke vrijednosti koje se prvenstveno očituju u eleganciji, lahkoći i suptilnosti obrade. Prema mišljenju ovog autora, majstor/kipar je mladu djevojku, možda na zahtjev njenih roditelja, htio prikazati kao heroizirano biće pa se zato poslužio ikonografijom Venere, odnosno Afrodite koja se inače na antičkim spomenicima javlja kao personifikacija heroiziranih, umrlih mladih žena. Spomenik je trenutno izložen u Spomen-kući Džemala Bijedića. Poprilično je oštećen u nekim dijelovima u odnosu na 1956. godinu kada je otkriven. Do oštećenja je došlo prilikom granatiranja u posljednjem ratu 1992-1995.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina započela su istraživanja bazilika u Cimu i Žitomisliću. Ta istraživanja predstavljaju najvažnije i najpoznatije arheološke aktivnosti Muzeja Hercegovine. Najbolji dokaz u prilog toj tezi je i sadržaj kataloga u kojem je polovina obrađenih artefakata upravo sa ova dva lokaliteta. Iskopavanja kojima je rukovodio nedavno preminuli Tomislav Anđelić, bivši kustos Muzeja Hercegovine, rezultirala su vrlo značajnim rezultatima koji su u velikoj mjeri dopunili poznavanje kasnoantičke sakralne arhitekture u dolini Neretve.

Kasnoantička bazilika u Cimu predstavlja jednobrodnu građevinu sa apsidalnim prostorom. Baziliku sačinjavaju sljedeće, rekao bih uobičajene, prostorije za jednu građevinu ovakvog tipa: narteks, naos, prezbiterijum, baptisterijum, đakonikon, te još neke prostorije čija namjena nije sasvim jasno definisana. U toku iskopavanja otkriveno je oko 300 ulomaka od kamena sa ukrasima koji pripadaju arhitektonskoj plastici. Ostali nalazi su: fibule, moćnici, novac, ulomci keramike, stakla, itd. U katalogu je predstavljen samo dio od velikog broja nalaza, tj. nešto preko 50 različitih dijelova plastike sa lokaliteta cimske bazilike, poput ulomaka sa različitim ukrasnim motivima, dijelovi kapitela, itd. Tomo Anđelić je cimsku plastiku podijelio na stariju i mlađu. Osnovni elementi ukrašavanja starije plastike iz Cima su akantus, vinova loza sa grožđem i pleter, klasični motivi koji su nalazili svoju primjenu i u kasnoj antici. Mlađa plastika je puno raznovrsnija i po sadržaju i po motivima. Na ulomcima iz Cima susrećemo se i sa predstavom janjadi, golubova, križeva, riba, dakle simbolima koji su veoma česti na kasnoantičkim bazilikama. U katalogu je prikazano mnogo primjera upravo iz mlađe faze cimske plastike.

Dvojna kasnoantička bazilika u Žitomisliću se također nalazi na lokalitetu koji se zove Crkvine, kao i cimska bazilika. Iskopavanja sedamdesetih godina pokazala su da se na tom lokalitetu nalazi veliki kasnoantički građevinski kompleks koji se sastoji od dvojne bazilike (*basilica geminata*) i zgrade za stanovanje. Na ruševinama bazilike u srednjem vijeku bilo je groblje o čemu svjedoči nekropola od stotinjak stećaka sa zapadne strane bazilike. Prilikom iskopavanja je pronađen veliki broj kamenih ulomaka sa bogatom ornamentikom, što znači da je i ova bazilika imala ukrašeni namještaj. U katalogu je prikazan dio kamenih ulomaka, otprilike 45 komada koji se danas čuvaju u depou Muzeja Hercegovine. Radi se o ulomcima sa dekorativnim elementima koji se mogu pronaći na ruševinama većine bosanskohercegovačkih kasnoantičkih bazilika.

Osamdesete godine u radu Muzeja svakako su obilježene pokretanjem, zajedno sa Regionalnim zavodom za zaštitu spomenika kulture i Arhivom Hercegovine, Godišnjaka Hercegovina, časopisa koji se bavio kulturno-historijskim naslijeđem sa prostora Hercegovine, a koji je vremenom izrastao u veoma respektabilnu naučnu publikaciju u kojoj su radove objavljivala najznačajniji autori bosanskohercegovačke nauke. U tom desetljeću nije bilo tako obimnih arheoloških iskopavanja kao u prethodne dvije decenije. Ovom prilikom ističem istraživanje ostataka kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja koja je izvršio Tomo Anđelić, a čiji su rezultati publicirani u prvom broja godišnjaka Hercegovina.

Devedesete godine su zbog agresije na Bosnu Hercegovinu označile prekid svih dotadašnjih aktivnosti uz gubitak većine materijalnih i kadrovskih kapaciteta za normalan rad Muzeja. U postratnom periodu Muzej se postepeno oporavljao da bi došao u jednu novu etapu razvoja kada djeluje u novim društveno-političkim okolnostima i sa znatno smanjenim prostornim nadležnostima. Ipak, i pored svih nedaća možemo reći da je Muzej prebrodio najteže trenutke i trenutno, čini mi se, traje profilisanje ove institucije u novom vremenu i savremenom muzeološkom kontekstu, što je nužno ukoliko se želi držati korak sa muzejima koji djeluju u uređenijim državama.

Katalog koji prikazujemo predstavlja najbolji primjer za to: To je i dokaz o značaju koji je Muzej imao kroz historiju kako za područje Mostara, tako i čitave Hercegovine, ali istovremeno i dobar pokazatelj u kojem pravcu ova značajna kulturna institucija treba da se razvija. Naravno, teško je očekivati u bliskoj budućnosti da se Muzej može baviti obimnim arheološkim

istraživanjima kao što se radilo u šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. stoljeća iz jednostavnog razloga što naše društvo još uvijek nije na takvoj razini da se mogu izdvajati velika sredstva neophodna za ozbiljnija arheološka istraživanja, ali u perspektivi svakako treba nastojati da se razvije i taj segment rada Muzeja, možda kroz saradnju sa odsjecima sa historiju i arheologiju u Bosni i Hercegovini, aplikacijama na evropske projekte koji bi bili realizirani kroz saradnju sa regionalnim kulturnim institucijama i slično.

Katalog kroz prikazan presjek rada Muzeja predstavlja svojevrsnu ličnu kartu kojom su na korektan, metodološki ispravan način, valorizirani rezultati rada Muzeja i zaslužnih pojedinaca u decenijama iza nas. U perspektivi treba razmišljati o sređivanju i publikovanju preostale građe različite provenijencije koja se trenutno nalazi u fundusu Muzeja Hercegovine.

Dubravko Lovrenović

**ADIS ZILIĆ: *STEĆCI PODVELEŽJA*, FEDERALNO
MINISTARSTVO OBRAZOVANJA I NAUKE, MOSTAR,
2016.**

Knjiga autora Adisa Zilića *Stećci Podveležja* monografskog je karaktera, sadržajno tako strukturirana da donosi detaljan pregled trenutnog stanja ovih nadgrobnih spomenika u okviru jedne mikroregije koja je u prošlosti nekako izmakla pažnji istraživača. Monografija je nastala iz jednog standardnog rada pripremljenog za znanstveni skup posvećen Šefiku Bešlagiću, a svoju konačnu formu dobila je tokom tri godine (2013-2015) popraćene terenskim istraživanjem. Tako je nastala "lična karta" stećaka Podveležja kao podloga za sva buduća istraživanja i konzervatorsko-restauratorske radove čija potreba je i više nego vidljiva. Da nudi samo to, knjiga bi zaslužila visoku prolaznu ocjenu.

Knjiga sadrži sve neophodne elemente ovog istraživačkog žanra: od uvodnih razmatranja i osvrt na prethodna istraživanja do iscrpnog stanja na 18 registriranih lokaliteta sa ukupno 347 stećaka svih oblika i veličina. Još preciznije: osim opisa nekropola, autor daje podatke o orijentaciji stećaka, njihovim oblicima, dimenzijama, zastupljenosti reljefa, očuvanosti stećaka i stepenu devastacije pojedinih nekropola. Osnovni tekst popraćen je bogatim fotomaterijalom, kartama nekropola i tabelarnim pregledom stećaka na svim istraženim lokalitetima.

Istraživački projekti ovog tipa ne spadaju u tzv. "atraktivne" teme historiografije koje donose nove teze i hipoteze, nova čitanja i nove parametre. Knjiga tipološki pripada historiografiji "pod mikroskopom" jer je orijentirana na primarnu materiju i osnovna obilježja stećaka jedne nedovoljno istražene

mikroregije. Tim je veća zasluga autora koji je svoje uvide svakodnevno sticao izravno na terenu i čija knjiga predstavlja rezultat znanstvene akribije vidljive iz svake njezine stranice.

Knjiga Adisa Zilića vrijedan je naučni doprinos historiografiji o stećcima – jedna u nizu monografija posvećenih užoj regiji Bosne i Hercegovine kao središnje južnoslavenske zemlje ovih nadgrobnih spomenika čije objavljivanje je započelo još 50-ih godina XX. stoljeća. Njezino bilingvalno izdanje na bosanskom i engleskom jeziku čini je pristupačnom najširem čitalačkom krugu u čemu se ogleda još jedna njezina nesumnjiva kvaliteta.

Irma Marić

**ZBORNİK RADOVA PRVOG MEĐUNARODNOG
KOLOKVIJA BOSANSKA USMENA TRADICIJA U
KULTURI SVIJETA, MEĐUNARODNI FORUM BOSNA,
MUZEJA HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2018.**

Zbornik radova Prvog međunarodnog kolokvija *Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta* predstavlja značajan istraživački poduhvat na polju usmene/narodne književnosti u Bosni i Hercegovini, s posebnim zanimanjem za Harvardsku zbirku usmenog naslijeđa *Milman Parry*. Uredništvo Zbornika radova ukazuje na esencijalnost navedene zbirke usmenog blaga, ističući da: „Mali broj je bosanskih ljudi koji danas znaju nešto o zbirci Milman Parry. Ali, još je manje njih koji se njome bave u vidicima svojih intelektualnih zaokupljenosti. A teško je domisliti puteve bosanskog kulturnog osvješenja bez uzajamnosti s tom riznicom i njenim prisutnostima u kulturi svijeta.“¹

Prvi međunarodni kolokvij održan je 27. i 28. oktobra 2017. godine u Centru za kulturu u Mostaru u organizaciji Međunarodnog foruma Bosna i Muzeja Hercegovine iz Mostara. Organizovanje kolokvija i objavljivanje Zbornika finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke. U zborniku radova objavljen je dvadeset i jedan rad, te dva rada na engleskom jeziku u kojima se govori o „učincima usmenog blaga zbirke Milman Parry“².

---

1 Zbornik radova Prvog međunarodnog kolokvija *Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta*, Međunarodni forum Bosna, Muzej Hercegovine, Dobra knjiga, Sarajevo, 81-82/18, str. 7-8.

2 Isto, str. 8.

Naučni radovi u kojima se potvrđuje autonomni svijet bosanske usmene književnosti rekonstruiraju vrijeme i otvaraju poetičke koncepte neiscrpnog jezičkog blaga bosanske usmenosti. Zbornik potcrtava značaj njegovanja kulture pamćenja i istražuje specifičnosti usmene književnosti nastale u specifičnim kulturnim i historijsko-geografskim osobenostima. Zbornik je podijeljen u tri dijela: *Harvardska zbirka Milman Parry, Teorijski izazovi i U širim vidicima*.

U okviru prvog poglavlja David Elmer u radu *Zbirka usmene književnosti Milman Parry* ističe značaj, posebnost i vještinu folkloriste Milmana Parryja koji je „tragao za najboljim i najvještijim kazivačima do kojih se moglo doći“. U radu zaključuje i to da zapisi iz Zbirke prevazilaze njeno uže zanimanje i proučavanje otvarajući brojne mogućnosti šire primjene i izvan proučavanja usmene poezije. Mirsad Kunić u radu *Tri stolačka pjevača u Parryjevoj zbirci – Bajgorić, Bašić, Kukuruzović* govori o trojici najvažnijih stolačkih epskih pjevača – Halil Bajgorić, Ibro Bašić i Mujo Kukuruzović koje je Milman Parry upoznao u junu 1935. godine. Kunić ističe da su sva tri epska pjevača „suvereni poznavaoi epske tradicije, oni koji su tradiciju nosili u sebi na način kako se usvaja i nosi maternji jezik i dalje se realizirali kao pjevači u okviru nje.“ U okviru navedenog poglavlja objavljeni su i sljedeći radovi:

- *Pjesme ženskih izvođača u zbirci usmene književnosti Milman Parry*: Aida Vidan;
- *Spomen bošnjačkog usmenog pjesništva u sabranim spisima Milmana Parryja*: Enes Kujundžić;
- *Tipovi i karakteristični modeli epskih formula u Parry-Lordovoj zbirci pjesama*: Tarik Čušić;
- *Novopazarski epski tekst – neke osobenosti bošnjačke epike u Lordovoj zbirci iz 1953. godine*: Sead Šemsović;
- *Kalogathia u bošnjačkoj usmenoj tradiciji: aksiološka paradigma nacionalnog karaktera i etičkog kodeksa Bošnjaka u epu Ženidba Smailagić Mehe*: Ferid Muhić;
- *Halil Bajgorić u bosanskoj usmenoj baštini*: Indira Durmić;
- *Jezičke osobitosti pjesme Ženidba Bećirbega, sina Mustajbegova*: Edim Šator;
- *Današnja sjećanja na guslača Halila Bajgorića*: Amer Medar.

U poglavlju pod naslovom *Teorijski izazovi* u radu *Bosanstvo između usmenosti i pismenosti* Rusmir Mahmutćehajić govori o viziji Milman Parryja

i o „osvješćenju bosanskog usmenog naslijeđa“ , te ističe: „Usmena tradicija traje kroz brojne naraštaje u lancu davanja i primanja. Pjesma ili priča može biti zabilježena kao znanje bilo kojeg od sudionika njenog prenošenja kao njenog živog pokazanja. Na taj način iz usmenosti prelazi u pismenost. Takav zapis govori malo o tome šta je u vremenu primanja usmene izvedbe ostalo skriveno u historiji, a šta u njenome životu nakon zapisivanja.“³ U ovom poglavlju objavljeni su i radovi:

- *Bosnian muslim written culture as reflected in traditional oral poetry and folklore*: Asim Zubčević;
- *Odnos institucionalizovanih ideologija prema bosanskoj narodnoj tradiciji – parcijalizacija umjesto internacionalizacije*: Nerin Dizdar;
- *Bošnjačke usmene priče i evropsko usmenoprozno naslijeđe*: Amira Dervišević;
- *Fakelore for Tito*: Desmond Mauer.

Posljednje poglavlje u zborniku pod nazivom *U širim vidicima* otvara rad Sanjina Kodrića pod naslovom *Status i identitet bošnjačke usmene književnosti do kraja osamnaestog stoljeća*. U radu je posebna pažnja posvećena književnohistorijskom statusu i identitetu bošnjačke usmene književnosti, kao i najznačajnijim proučavaocima bosanskohercegovačkog i bošnjačkog usmenoknjiževnog naslijeđa, te, između ostalog, i pitanju određenja pripadnosti balade Hasanaginice, odnosno: „... slučaj Hasanaginice prvi je i stvarno i simbolički najavio neke od ključnih značajki pristupa bošnjačkom usmenom književnom stvaranju, ali i bošnjačkoj književnosti uopće, koji će biti dominantni naročito tokom narednog, 19. st, a na koje su već uputili i različiti pristupi bošnjačkoj usmenoj poeziji iz Erlangenskog rukopisa...“⁴

Šerbo Rastoder u radu *Almanah i epika bošnjačke Crne Gore* ističe kontinuirano zanimanje Almanaha za epiku Bošnjaka Crne Gore, ističući bitnost da se superiornim pristupom i stalnim interesovanjem, sa sviješću, intelektualno i kontinuirano pozabavimo odnosom spram kulturne baštine i naslijeđa. Autor, također, ističe: „... ovo je prilika da se naglasi da je prvo

---

3 Rusmir Mahmutćehajić, „Bosanstvo između usmenosti i pismenosti“, Zbornik radova Prvog međunarodnog kolokvija *Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta*, Dobra knjiga, Sarajevo, 81-82/18, str. 162.

4 Sanjin Kodrić, „Status i identitet bošnjačke usmene književnosti do kraja osamnaestog stoljeća“, Zbornik radova Prvog međunarodnog kolokvija *Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta*, Dobra knjiga, Sarajevo, 81-82/18, str. 297.

objavljivanje slavnog epa Ženidba Smajilagić Meha i drugih neobjavljenih djela velikana epike Avda Međedovića u Crnoj Gori i njegovog simboličkog povratka u zavičaj rezultat višegodišnjih organizovanih napora malobrojne intelektualne zajednice okupljene oko Almanaha.⁵ U ovom poglavlju objavljeni su i radovi:

- *Naučno-istraživački rad Zlatana Čolakovića i njegov doprinos afirmaciji bošnjačke epike u Crnoj gori: Atvija Kerović;*
- *Muzička tradicija Bosne i Hercegovine kroz istraživanja Matije Murke: Jasmina Talam i Tamara Karača Beljak;*
- *Horozovićevo čitanje usmene balade Hasanaginica u romanu Imotski kadija: Irma Marić;*
- *Jezička analiza balade Hasanaginica kao doprinos razumijevanju bosanske kulture i tradicije: Jasmin Hodžić.*

Bosanskohercegovačka nauka o usmenoj književnosti ovim Zbornikom dobija ozbiljnu studiju o „The Milman Parry Collection of Oral Literature“ koja se temelji na čvrstim procjenama i argumentiranim tvrdnjama o najvažnijim sadržajima značajne Harvardske zbirke i otvara put kontinuiranom proučavanju i zanimanju za usmeno naslijeđe.

---

5 Šerbo Rastoder, „Almanah i epika Bošnjaka Crne Gore“, Zbornik radova Prvog međunarodnog kolokvija *Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta*, Dobra knjiga, Sarajevo, 81-82/18, str. 300.

Edita Mulaosmanović

**NAUČNI SKUP “HUSEIN ĆIŠIĆ I IBRAHIM EF. FEJIĆ
– ZNAMENITI MOSTARCI” – ZBORNİK RADOVA
(Mostar, 16. decembar 2017. godine)**

U decembru 2017. godineu organizaciji Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Regionalni odbor Hercegovina – Podružnica Mostar, održan je Naučni skup “Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci”. Održavanje Naučnog skupa podržali su Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i Vlada Hercegovačko-neretvanskog kantona.

O Huseinu Ćišiću organizirana su još dva naučna skupa, 1995. godine na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu te Znanstveni skup “Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine” 2009. godine u Zagrebu.

Naučniskupu Mostaruokupio je eminentna mienabosanskohercegovačke naučne scene, a održan je povodom godišnjice rođenja i godišnjice smrti dvojice istaknutih mostarskih velikana - Husein Ćišić je rođen 15. decembra 1878, a Ibrahim ef. Fejić je umro 15. decembra 1962. godine.

Naučni skup je otvorila federalna ministrica obrazovanja i nauke prof. dr. Elvira Dilberović, i to upravo riječima Huseina Ćišića: *Mi Bosanci nismo ničija prćija i nikome nećemo priznati pravo da nas cijepa i dariva kao tegleću marvu*, te istakla *kako je ovo prilika da odamo počast našim istaknutim sugrađanima*. Također, u svom obraćanju je istakla kako je Husein Husaga Ćišić *dao izniman doprinos afirmaciji bosanskohercegovačke državnosti*, a Ibrahim ef. Fejić u svom desetogodišnjem djelovanju na položaju prvog reisu-l-uleme u novoj Jugoslaviji *posebnu pažnju je posvetio saniranju prilika u*

Islamskoj vjerskoj zajednici i normalizaciji odnosa sa novom narodnom vlasti, te suzbijanju revanšizma.

Profesorica emerita Elbisa Ustamujić, predsjednica Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca – Podružnice Mostar, je u svom radu Časni Mostarci istakla da je Naučni skup: “prilika da se prisjetimo i damo doprinos u naučnom osvjetljavanju života, djelovanja i doprinosa ove dvojice Mostaraca, ali i njihovog rada i djelovanja u pogledu nacionalnih i vjerskih pitanja Bošnjaka”¹. Također, u svom radu podsjetila je na neke značajke iz njihovog života i rada u kontekstu kulturno-historijskih i političkih prilika Mostara i Bosne i Hercegovine u vrijeme njihovog djelovanja.

U radu *Husein Ćišić i pitanje o Bošnjacima u prvoj polovini 20. stoljeća* prof. dr. Senadin Lavić daje uvid u povijesno-politički kontekst Bosne i Hercegovine od 1900. do 1950. godine te djelovanje i značaj Huseina Ćišića u tom periodu, gdje kaže: “Danas je sasvim izvjesno da je Husein Ćišić, kritičko-racionalnim interpretacijama bosanske političke i povijesne zbilje prve polovice 20. stoljeća, označio okvir razumijevanja srpskog, hrvatskog i jugoslovenskog poricanja/odricanja bosanstva i bošnjaštva, da je predstavio glavne smjernice antibosanskog projekta i da je uočio njihove ideološke poticaje i skrivene namjere”².

Radovi *Dvojbe o naciji i državi* prof. dr. Šaćira Filandre i *Husaga Ćišić, Benjamin Kalaj i Avdo Humo – o bosanštini i Bosni* prof. dr. Esada Zgodića su izlaganja autorâ sa Znanstvenog skupa “Uloga Huseina Husage Ćišića u razvoju i afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine” koji je održan u Zagrebu 2009. godine i prvotno su objavljeni u tematskom broju časopisa *Bošnjačka pismohrana*, sv. 8, br. 27. iz 2009. godine.

U radu *Dvojbe o naciji i državi* prof. dr. Šaćir Filandra fokus stavlja na položaj Bosne i Hercegovine i Bošnjaka u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata, te djelovanje i borbu Husage Ćišića, koji je tada bio narodni zastupnik: “da se Bošnjacima politički uvaži status nacije i da se ta nacionalnost pod imenom ‘Bošnjak’ obilježi posebnom buktinjom u grbu savezne države”³.

---

1 Ustamujić, E.: “Časni Mostarci”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 9.

2 Lavić, S.: “Husein Ćišić i pitanje o Bošnjacima u prvoj polovini 20. stoljeća”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 18.

3 Filandra, Š.: “Dvojbe o naciji i državi”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 35.

Prof. dr. Esad Zgodić u radu *Husaga Ćišić, Benjamin Kalaj i Avdo Humo – o bosanštini i Bosni* govori o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vlasti, te bliskosti ideja Ćišića, Kalaja i Hume. Autor ukratko prezentira temeljne ideje političkih pogleda Benjamina Kalaja na Bosnu i Hercegovinu. Autor na jednom mjestu kaže: “Cilj nam je da u ilustrativnom smislu pokažemo kako su neke od Benjaminovih ideja preživjele i u recepciji, prije svega, protagonista muslimanskog nacionalnog bošnjaštva (a Husein Ćišić je jedan od njegovih paradigmatičnih, uz to, i najistaknutijih protagonista)”⁴. Dalje u radu govori o Ćišićevoj borbi i nastojanju da dokaže da bosanština nije vještački produkt koju je izmislio Benjamin Kalaj, nego da: “U njegovoj slici Kalajeve politike sadržana je, ustvari, odbrana predstave da je bosanstvo autentični historijski produkt, a ne nešto sintetičko, vještačko, izmišljeno”⁵.

Rahmetli Enes Ratkušić u radu pod nazivom *Husein Ćišić – nesvakidašnji intelektualno-moralni profil ličnosti* govori o objavljivanju dvije studije ovog znamenitog Mostarca – “Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija” i rukopisa “Postanak i razvitak grada Mostara te prikaz raznih zgoda i nezgoda koje je kroz svoju burnu prošlost prolazio” koji je objavljen u Mostaru 1990. godine pod nazivom “Mostar u Herceg Bosni”, kao i Ćišićevi neobjavljeni radovi koji su publikovani u knjizi pod nazivom “Bošnjačke teme”. Ratkušić naglašava da su: “spomenuti izdavački poduhvati nedovoljni da bi se ime ovog velikana rasvijetlilo u svim segmentima njegovih neobično širokih interesovanja...”⁶ Osvrćući se na detalje iz njegovog života, autor zaključuje: “Husein Husaga Ćišić spada u rijetke intelektualne gromade koje su na jedan poseban, ali i jedino moguće i ispravan način, mirili tradicionalizam i modernizam; odanost vlastitoj vjeri i tradiciji, istovremeno poštujući tuđe i slobodu, kao okvir koji bi, prema njegovim vizijama, osiguravao siguran razvitak i prosperitet za sve”⁷.

---

4 Zgodić, E.: “Husaga Ćišić, Benjamin Kalaj i Avdo Humo – o bosanštini i Bosni”, u: Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – *znameniti Mostarci* : zbornik radova, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 46.

5 Zgodić, E.: “Husaga Ćišić, Benjamin Kalaj i Avdo Humo – o bosanštini i Bosni”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci* : zbornik radova, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 50.

6 Ratkušić, E.: “Husein Ćišić – nesvakidašnji intelektualno-moralni profil ličnosti”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci* : zbornik radova, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 55.

7 Ratkušić, E.: “Husein Ćišić – nesvakidašnji intelektualno-moralni profil ličnosti”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci* : zbornik radova, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 58.

Rad Husein Ćišić – kroz kontekst bosanstva i demaskiranja antibosanskih projekata autora Đenana Galešića govori o položaju muslimana između dva svjetska rata i nakon Drugog svjetskog rata, te djelovanju i borbi Huseina Ćišića u tom periodu. Galešić kaže: “On time ukazuje da su bosanski muslimani narod koji je uvijek težio bosanskom opredjeljenju i koji je pod velikim pritiscima ipak ostao pri bosanskom nominiranju”⁸. Po završetku Drugog svjetskog rata, kada Bosna i Hercegovina postaje republika u SFRJ, Ćišićevo djelovanje ide u pravcu da se Bosna i Hercegovina uredi kao bosanska republika. Autor na kraju kaže: “Veličina Mostarca Husage ogleda se u tome što je spoznao problem u kojem se našla Bosna i Hercegovina, pravilno identifikovao faktore njenog razaranja, te pravilno izdiferencirao način prevazilaženja problema i rješenje za budućnost – Bosne kao države i bosanskog naroda kao nacije”⁹. Iz ove rečenice jasno je koliki je vizionar bio Husein Ćišić.

Doc. dr. Edim Šator u radu pod nazivom *Neke jezičko-stilske osobitosti Ćišićevog rada Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija* sa lingvističkog aspekta analizira Ćišićev idiolekt kroz radove objavljene u navedenoj knjizi. Autor kaže: “Nakon detaljnijeg iščitavanja ostalih Ćišićevih radova u knjizi, usudio bih se pretpostaviti, ali, naravno, to je jedino moguće utvrditi analizom originalnih tekstova, da su tekstovi objavljivani u izvornom obliku bez lektorskih intervencija”¹⁰. Rad donosi analizu refleksa jata, afrikatskih parova, grupe št/ć, suglasnika h, također fraze i poslovice kojima se Ćišić koristio u pisanju svojih radova, za koje autor kaže da bi se mogli nazvati “pravim biserima Ćišićevog djela”, dalje analizira leksiku i daje prikaz nekih stilističkih odlika Ćišićevih radova. Na kraju autor kaže: “Može se zaključiti, također, da Ćišić u svom jeziku čuva živu narodnu riječ i da su ti primjeri naročito interesantni za analizu”¹¹.

---

8 Galešić, Đ.: Husein Ćišić – kroz kontekst bosanstva i demaskiranja antibosanskih projekata, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 63.

9 Galešić, Đ.: Husein Ćišić – kroz kontekst bosanstva i demaskiranja antibosanskih projekata, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 70.

10 Šator, E.: “Neke jezičko-stilske osobitosti Ćišićevog rada ‘Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija’”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 73.

11 Šator, E.: “Neke jezičko-stilske osobitosti Ćišićevog rada ‘Bosanskohercegovački Muslimani i bosanska autonomija’”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 85.

Mr. Alen Zečević u svom radu *Husein Ćišić i Šerif Arnautović* u uvodnom dijelu donosi prikaz političkih prilika u 19. stoljeću, te dalje kroz rad prati genezu odnosa dvojice bošnjačkih intelektualaca kroz dvije različite faze, prvu iz vremena Džabićevog pokreta i drugu od osnivanja Muslimanske narodne organizacije od 1906. do 1911. godine. Autor ukazuje na političko djelovanje Huseina Ćišića i kroz Muslimansku narodnu organizaciju: “Ćišićevo djelovanje, posebno njegovi protuaustrijski tekstovi pisani u *Musavatu*, kao i članci koji su potpisivani imenom njegovih saradnika, čiji su sadržaji obilježeni zahtjevima za unapređenje srpsko-bošnjačkih odnosa, karakterizirala je prosrpska orijentacija. Saradnja sa Srbima, koje je u tadašnjim političkim prilikama smatrao prirodnim saveznicima Bošnjaka, bila je, prema njegovom dubokom uvjerenju, jedini mogući put kojim se Bosna i Hercegovina mogla osloboditi austrougarskog režima”¹². Kasnije, autor navodi: “Ćišić je iskazivao sporadična nezadovoljstva politikom koju vodi MNO”¹³, da bi nakon priznavanja aneksije od strane Muslimanske narodne organizacije, zajedno sa Osmanom Đikićem, Smail-agom Ćemalovićem i aktivistima okupljenim oko njih napustio strukturu MNO-a i zajedno s njima pokrenuo list *Samoupravu*.

Dr. Ismet Bušatlić u svom radu *Programske i prigodne besjede reisu-l-uleme hadži Ibrahim-efendije Fejića*, daje prikaz obraćanja Fejića sa pozicije prvog reisu-l-uleme u novoj Jugoslaviji. Autor navodi: “Oslonac za svoje stavove tražio je u temeljnim islamskim izvorima (Kur’an i hadis), pozivajući se na mišljenja neprikosnovenih autoriteta (imama u mezhebima) i citirajući djela klasičnih islamskih učenjaka”¹⁴. Autor nam u radu dalje navodi govore Ibrahima efendije Fejića: o međuvjerskoj toleranciji, o jednakopravnosti muslimanke, o praznovjerju i predrasudama, o slozi među narodima, radu po islamu, o prosvjeti i nauci među muslimanima, o ženskom pitanju. Njegov angažman autor je potkrijepio fotografijama aktivnostima reisu-l-uleme Ibrahima efendije Fejića.

---

12 Zečević, A.: “Husein Ćišić i Šerif Arnautović”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 93.

13 Zečević, A.: “Husein Ćišić i Šerif Arnautović”, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 94.

14 Bušatlić, I.: *Programske i prigodne besjede reisu-l-uleme hadži Ibrahim-efendije Fejića*, u: *Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci : zbornik radova*, Sarajevo, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2018, str. 100.

Na kraju Zbornika date su kratke biografije dvojice znamenitih Mostaraca, Huseina Ćišića i Ibrahima efendije Fejića, koje je izradio mr. Alen Zečević.

Zbornik radova “Naučni skup Husein Ćišić i Ibrahim ef. Fejić – znameniti Mostarci” osvjetlio je život i rad dvije značajne ličnosti Mostara koje su ostavili neizbrisiv trag u historiji našeg grada i Bosne i Hercegovine, ali i šire.

I na kraju čestitke organizatorima skupa - Vijeću Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Regionalni odbor Hercegovina, Podružnica Mostar, kao i zahvalnost Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke i Vladi Hercegovačko-neretvanskog kantona na podršci da se ovaj skup održi.

Dijana Hadžizukić

**ELBISA USTAMUJIĆ: ESEJI, OGLEDI, STUDIJE,
DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2017.**

Knjiga Elbise Ustamujić *Eseji, ogledi, studije* još je jedna u nizu autoričinih knjiga kojima potvrđuje svoje mjesto u vrhu bosanskohercegovačke književnokritičke i književnohistorijske scene. Izuzetnim teorijskim znanjima, preciznim stilskim analizama i raznolikim čitalačkim interesom, autorica je uobličila knjigu kao skup tekstova o kako već odavno etabliranim autorima, tako i autorima koji tek ulaze u svijet književnosti i književne kritike. Kao posebnu vrijednost ove knjige želim naglasiti interes Ustamujićeve za pitanja kulturnog pamćenja, te intertekstualna i intermedijalna preplitanja kulturno-civilizacijskih tradicijskih nanosa sa savremenim modernističkim poimanjem svijeta i teksta. U tom smislu izdvajam prvi dio knjige i, kao njeno pozicijski najjače mjesto, tekst o romanima Meše Selimovića kojim se Elbisa Ustamujić još jednom potvrđuje kao vodeći tumač Selimovićeve djela.

Unutar prvog dijela knjige nalaze se tekstovi o Meši Selimoviću, Ivi Andriću, Maku Dizdaru, Huseinu Bašiću, te esej o metodu tumačenja književnosti u studijama Midhata Begića. Poznata kao naučnica čije je tumačenje i analiza oblika pripovijedanja u romanima Meše Selimovića jedno od najznačajnijih na našim prostorima, Ustamujićeva nije odustala od daljnjeg propitivanja Selimovićeve umjetnosti, te mu se u svakoj novoj prilici vraćala zalazeći u sve detaljnije analize. Tekst „Kulturni kontekst Selimovićeve umjetnosti“, nakon kratkog pregleda dosadašnjih uspješnih analiza Selimovićevih tekstova, otvara pitanja Bosne i bosanskih tema kao središta i izvorišta autorove umjetnosti vodeći računa, pri tome, kako o eksplicitnim

Selimovićevim izjavama iz *Sjećanja*, tako i o upisanoj poziciji Bosne kao mjesta civilizacijskog susreta i interkulturalnog dijaloga. Zbog specifične historijske prošlosti i prostorne rassetosti, bosanski kafkijanski udes postaje ključ za razumijevanje Selimovićevih, i ne samo njegovih, romana, ustvrdit će Elbisa Ustamujić. Svoj esej autorica zasniva na razlozima a zatim i ishodima društvenog pasivizma i usmjerenosti na privatno i porodično okružje bosanskog/Selimovićevog čovjeka. Stoga će posebna pažnja biti usmjerena na prvobitni naslov romana *Derviš i smrt - Četiri zlatne ptice*, kao i sva kasnija pojavljivanja ovog motiva koji preplavljuje svijest protagoniste „kad je duši teško i spori se sa gorčinama i tamom egzistencijalne ugroženosti sve do posljednje noći i konačne spoznaje“¹. Tumačeći kulturalni značaj mahrame čiji su uglovi vezeni zlatnim nitima, Ustamujićeva uspostavlja izvanrednu konekciju između tekstova Selimovićevih romana i kulturnog pamćenja bosanskog prostora. Osim toga, autorica tumači i opozitni odnos svjetlo-tama, inače važan motiv islamske gnoze, te motive žene, ljubavi i prirode kao mjesta svojevrsne katarze egzistencijalnom mukom i pesimizmom stiješnjenih protagonista. Konačno, Elbisa Ustamujić zaključuje: „Savršena sprega modernog izraza sa historijskim ambijentom Selimoviću je omogućila da apsorbira i izvuče zapretane duhovne, estetske i tradicijske vrijednosti bošnjačke književne baštine: Bašeskijinu *Sarajevsku hroniku*, kulturno naslijeđe derviških tarikata i tekija, mističnu moralizatorsku i didaktičnu ritmiziranu prozu, misticizam i ezoterizam divanske poezije, alhamijado poeziju, te niz drugih sastavnica bogatog kulturnog naslijeđa.“²

Zadržavajući sličan tematsko-motivski fon tumačenja teksta, Elbisa Ustamujić u eseju „Egzistencijalni grč Fate Osmanagić“ književnokritički studiozno zaranja u roman *Na Drini ćuprija* Ive Andrića osvjetljavajući specifičan generacijama produbljavani senzibilitet unutar kojeg su stvarani uvjeti za dramu pojedinca, a kakva nam je poznata iz bošnjačke balade. Skrećući pažnju na greške u tumačenju lika i sudbine Fate Osmanagić u starijim kritičkim tekstovima, autorica insistira na ponosu kao ključnoj riječi za razumijevanje djevojačke sudbine. Iako uzvišena kao tragična junakinja, sa tragičnom krivicom i kobnom ljepotom, Fata Omeragić zapravo je, prije svega, baladna protagonistkinja koja prihvata *neminovnost sudbine bez otpora i bez žaljenja*. U tekstu očitovana tijelom, lijepa Fata i izlazi iz romana tijelom, kao

---

1 Elbisa Ustamujić, *Eseji, ogledi, studije*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2017, str. 12.

2 Ibid, str. 20.

leš utopljenice i kao jedna od Andrićevih junakinja gotovo imaginarne ljepote i tragične sudbine – zaključuje autorica.

U eseju „Intermedijalnost u arhitekturi Makovog *Kamenog spavača*“ Elbisa Ustamujić najprije skreće pažnju na važnost pojavljivanja ove zbirke, te njene dosege u sintezi bosanskog kulturnog i duhovnog naslijeđa sa zapadnom filozofijom i estetikom. U nastavku autorica pažljivo analizira i tumači intermedijalnu komunikaciju putem imitativne veze između pjesama u tradicionalnom vezanom stihu sa likovnošću stećaka. Tako ona prepoznaje pjesme/stećke u obliku sanduka, stuba, ploče sa postoljem, kao i reljefnu figuralnost u Makovim metaforičko-simboličkim unutarstihovnim značenjima. „Stećak je za Maka bio medij za intertekstualni i intermedijalni dijalog sa kulturnom baštinom srednjovjekovne Bosne i Huma i neka vrsta borhesovske „metafore ogledala“, tačka suočenja sa sobom i svojim vremenom u rijeci prolaznosti“³, piše Ustamujićeva. Stihovi Maka Dizdara brušeni su i oblikovani jezikom na onaj način na koji su stećci vajani u kamenu.

O tekstovima Huseina Bašića, iako izuzetno značajnog bošnjačkog romanopisca i pjesnika, nisu napisani brojni tekstovi, te će svojim studijama „Poetski dijalog sa književnim i kulturnim naslijeđem u zbirci *Kad su gorjele Božije kuće* Huseina Bašića“ i „San kao fantastični diskurz sjećanja“ Elbisa Ustamujić umnogome popuniti tu prazninu. U prvome je tekstu u fokusu Bašićev lirski ciklus *Kad su gorjele Božije kuće* objavljen 1994. u kojem autor nakon jedanaest pjesničkih zbirki doseže i vrhunac vlastite poetike, ali ispisuje i jednu od uspješnijih knjiga kolektivne ratne traume. Ono što autorica studije smatra ključnim u Bašićevim stihovima jeste njihov intertekstualni preplet sa ukupnim bošnjačkim kulturnim i književnim naslijeđem, kao i razmjenjivanje znakova iz različitih kulturalnih sistema. Bašić, naime, citira epigrafe, epitafe i tarihe ucrtane ili uklesane na džamijama sučeljavajući njihov smisao sa besmisлом sveopćeg ratnog razaranja. U drugom se tekstu Elbisa Ustamujić bavi romanima Huseina Bašića stavljajući u fokus roman *Crnoturci* koji je, kako autorica kaže, ispričan kao mala ljudska priča o velikoj balkanskoj povijesnoj temi – iseljavanju u Tursku. Prateći smisaoni rasap i egzistencijalno beznade protagonistu romana, Ustamujićeva pokazuje strukturalnu i smisaonu ulogu sna u (re)prezentaciji iseljeničke sudbine. Prostor pamćenja tako se isprepliće sa strahovima i utvarama podsvijesti, junačka prošlost i dostojanstvo sa poniženjem, a pamćenje sa uskraćenošću svake vrste.

---

3 Ibid, str.38.

Prvo poglavlje knjige Elbise Ustamujić završava studijom o Midhatu Begiću i njegovim metodama u tumačenju književnosti. Ističući Begićevu inovativnost u odnosu na dotadašnju kritiku, kao i njegove slabosti poput pretjerane asocijativnosti i hermetičnosti, autorica smatra da je Begić kao neko ko nije imao prethodnike napravio veliki pomak i ostvario izuzetno važno djelo utemeljenja načina tumačenja bosanskohercegovačke književnosti.

Drugi dio knjige, *Ogledi*, sadrži tekstove o djelima Meše Selimovića, Maka Dizdara, Alije Isakovića, Huseina Bašića i Marsele Šunjić sagledanim u novom svjetlu i na drugačiji način. Naime, u tekstu „Selimović o Vukovom konceptu jezika i kulture“ Elbisa Ustamujić analizira Selimovićev poznati tekst *Za i protiv Vuka* ukazujući na različite odnose Meše Selimovića i Ive Andrića prema epohalnom djelu Vuka Karadžića i pri tome uzimajući u obzir da je Selimović svoj tekst pisao znatno kasnije i u vrijeme vlastitog traganja za jezičkim identitetom. Autorica akcentira Selimovićevo isticanje Vukovih slabosti koje se pokazuju u *anahroničnosti folklornog jezika* kao i poteškoćama da *iskažem složeniju misao i osjećanje i teško uhvatljive dubine i žestinu emocionalnih eksplozija*, kao je pisao Meša Selimović.

Tekst „Makova simbioza starobosanskog jezika i srednjevjekovnog diskursa u savremeni poetski kontekst“ predstavlja autoričin ogled o knjizi Muhameda Šatora: *Jezik i stil Maka Dizdara*, objavljenoj u izdanju Slova Gorčina u Stocu 2013. godine. Ustamujićeva studiju Muhameda Šatora smatra izuzetno značajnom jer istražuje jezik i stil na primjerima cjelokupnog pjesničkog opusa Maka Dizdara, i to ne kroz puku statistiku nego kroz otkrivanje leksike, gramatičkih struktura i fonetsko-fonoloških vrijednosti jezika kao puta ka poetskom univerzumu. Primjenjujući metodu strukturalne lingvističke stilistike, Muhamed Šator prati poetski razvoj Maka Dizdara, a što autorica studije ističe kao posebnu vrijednost rada: „Kompetencijom vrsnog lingviste Šator je u svojoj monografiji predočio da je „riječ izvorište i uvir“ jedinstvene pjesničke imaginacije, reprezentirajući sve kreativne inovacije i funkcioniranje jezika na svim analitičkim nivoima strukturalne lingvističke stilistike u oblikovanju semantičko-emocionalnih značenja i poruka, a što je Makovoj poeziji dalo jedinstveni kvalitet.“⁴

Aliji Isakoviću kao izuzetno predanom istraživaču bošnjačke književnosti i bosanskog jezika, te priređivaču do tada nepoznatih djela bošnjačkih pisaca, a prije svega kao autoru čuvene antologije *Biserje*, Elbisa

---

4 Ibid, str. 105.

Ustamujić je posvetila tekst naslova: „Antologičarsko-književnohistorijska strategija Isakovićeovog Biserja kao inicijalni model za proučavanje bošnjačke književnosti“. U vrijeme potpune marginalizacije bosanskohercegovačke književnosti i nemogućnosti imenovanja bošnjačke književnosti kao zasebnog entiteta unutar južnoslavenskih književnosti, Isakovićevo *Biserje*, riječima autorice, u potpunosti uspijeva ponuditi estetski najrelevantnija djela bošnjačke književnosti. Ukazujući na kvalitet određenih tekstova u sinhronom presjeku, Isaković uspostavlja i veoma važnu osu kontinuiteta koji je najčešće i bio osporavan. Ističući književnohistorijsku važnost *Biserja*, Ustamujićeva ovu antologiju smatra osnovom na kojoj će se kasnije graditi edicije Muslimanska književnost XX vijeka, Bošnjačka književnost u sto knjiga, te Alefove antologije bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti.

Tekstovi „Poetika romana Krivice Huseina Bašića“ i „Iskustvo rata i egzila u romanima Marsele Šunjić“ kratki su ogleđi o romanima u čijem je središtu zavičajno određenje protagonista i trauma ratnog sjećanja. U slučaju Bašićevih romana pažnja je, između ostaloga, posvećena tragičnoj historijskoj sudbini Muslimana, te masovnim zločinima nad Bošnjacima koji se ciklično ponavljaju sa svakim novim ratom na Balkanu. Bašićevi romani, piše Ustamujićeva, sagledavaju dramu historije iz pozicije politički marginaliziranog naroda, dok Marsela Šunjić u romanu *Laku noć grade* iznosi neposredno svjedočenje o tragičnom doživljaju ratnih zbivanja u Mostaru devedesetih godina dvadesetog vijeka.

Treći dio knjige Elbise Ustamujić posvećen je u novije vrijeme urađenim (i objavljenim) doktorskim disertacijama i magistarskim radovima. Pri izradi tih radova profesorica Ustamujić je imala mentorsku ulogu. Izuzetak su tekstovi: „Prvi bosanskohercegovački romanopisci – Osman-Aziz i Mulabdić“, prikaz dviju monografija Safeta Sarića⁵, i „Komparativna analiza Faulknerovih i Selimovićevih romana“, prikaz monografije Selme Raljević⁶.

Narativni identiteti u proznom diskursu austrougarskog perioda doktorska je disertacija Vildane Pečenković sa Univerziteta u Bihaću, „Liričnost kao

---

5 Safet Sarić, *Mulabdić: monografija*, Pedagoška akademija Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, 2002. i

Safet Sarić, *Osman – Aziz: monografija*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar, 2005.

6 Selma Raljević, *Faulkner i Selimović su bili ovdje : modernizam, otuđenje i dezintegracija*, UG „Slovo Gorčina“, Stolac / Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar, Mostar, 2016.

razlikovna osobenost bošnjačkog romana“ prikaz je disertacije i objavljene monografije *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu* Dijane Hadžizukić⁷ sa Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, dok je „Žensko romaneskno pismo u bosanskohercegovačkoj književnosti“ tekst o disertaciji i objavljenoj knjizi *U branjevini teksta Azre Verlašević*⁸ sa Univerziteta u Tuzli. Mentorskim radom na ovako različitim temama bošnjačke romaneskne umjetnosti Elbisa Ustamujić je pokazala svoje izuzetno književnohistorijsko i književnoteorijsko znanje kao i predanost pedagoškom radu u izvođenju mladih generacija doktora humanističkih nauka iz oblasti književnost na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. U tom smislu valja istaći i njen mentorski rad na proučavanju dječije književnosti koja je u dobroj mjeri bila zapostavljena. Tako u knjizi nalazimo i tekstove o disertacijama Ibrahima Kajana: *Razvoj i oblici bosanskohercegovačkog dječijeg romana*, Rašide Kadrić: *Pripovijetke za djecu u bosanskohercegovačkoj književnosti*, Rize Džafića: *Fenomen krajiške književnosti za djecu*, te magistarskog rada Aide Džiho: *Interpretacija lirske pjesme u primijenjenoj nauci*. Nije teško primijetiti da je svojim pedagoškim radom Elbisa Ustamujić obuhvatila sve oblike i žanrove bosanskohercegovačke književnosti za djecu, kao i metodičke postupke u njenom tumačenju. Osim toga, u knjizi su još dva teksta posvećena magistarskim radovima Nedžada Dedovića: *Diskurs moći u Selimovićevom romanu* i Jasminke Pitić: *Poetičke inovacije Isakovićevih drama*, a koje su uspješno urađene pod mentorstvom profesorice Ustamujić.

Konačno, svojim preciznim analizama književnoumjetničkih tekstova, stavljanjem u prvi plan bosanskohercegovačke i bošnjačke tradicije kroz pitanja književnog i kulturnog pamćenja, skretanjem pažnje na važne prekretnice u proučavanju bosanskohercegovačke i bošnjačke književnosti, te ništa manje važnim mentorskim radom na proučavanju naše književnosti, Elbisa Ustamujić je knjigom *Eseji, ogledi, studije* još jednom ukazala na svoju visoku poziciju i značaj u bosanskohercegovačkoj nauci o književnosti.

---

7 Dijana Hadžizukić, *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2011.

8 Azra Verlašević, *U branjevini teksta: bosanskohercegovački ženski roman*, Javna biblioteka „Alija Isaković“, Gradačac, 2011.

Fatima Trbonja

**DIJANA HADŽIZUKIĆ: ZAPISI O
BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI,
FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA
UNIVERZITETA „DŽEMAL BIJEDIĆ“ U MOSTARU,
MOSTAR, 2018.**

Dijana Hadžizukić, autorica knjiga *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu* (2011), *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama* (2014) te *Prilozi proučavanju srpske književnosti u Bosni i Hercegovini* (2015), u julu 2018. godine objavila je knjigu studija i prikaza pod naslovom *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti*. Knjiga u izdanju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru na 318 stranica donosi ukupno trideset i tri teksta o odabranim pojavama u bosanskohercegovačkoj književnosti od početka XX stoljeća do savremenog trenutka. U prvom dijelu knjige autorica predstavlja dvanaest studija o književnosti koje su objavljene u zbornicima naučnih skupova u Bosni i Hercegovini i inostranstvu, dok drugi dio *Zapisa* čini dvanaest prikaza naučnih djela značajnih bosanskohercegovačkih historičara i teoretičara književnosti, uz devet osvrta na recentna književna djela.

Razmatranja o specifičnim književnim pojavama unutar prvog dijela knjige (Studije) počinju tekstom o recepciji Šantićeve poezije u različitim ideološkim kontekstima (*Poezija Alekse Šantića u vremenu*). Tekst je napisan kao predgovor knjizi *Ostajte ovdje* (2018) u izdanju SKD „Prosvjeta“ povodom stotinu i pedeset godina od Šantićevog rođenja, a pjesme u knjizi raspoređene su u pet tematskih cjelina: autopoetičke i pjesme melanholičnih raspoloženja,

ljubavne pjesme, pjesme hercegovačkog zavičaja, socijalne i rodoljubive pjesme. Nakon pregleda Šantićeve bibliografije, autorica se pozabavila zastupljenošću pjesnikovih djela u školskim programima, ali i utjecajima ideološke pozicije priređivača i kritičara na izbor, recepciju i valorizaciju njegove poezije. „Drugim riječima, kvalitet Šantićeve poezije moguće je odrediti na temelju reakcije aktuelne čitateljske publike i njihovog horizonta očekivanja (znamo da je bio veoma popularan), jednako kao i na temelju horizonta očekivanja tadašnje književne kritike i njihovih simpatija za modernu (dobio je ozbiljne kritike).“¹ Osim pregleda ocjena nekih od najznačajnijih književnih kritičara, autorica je ponudila i presjek važnih antologija u kojima je Šantić zastupljen te zaključila: „Novim uvidima u književnoteorijska znanja proučavanje poezije Alekse Šantića uveliko se odmaklo od pozitivističkog razvrstavanja tema i motiva, kao i sagledavanja pjesničkog opusa u okviru pjesnikove biografije ili historije i kulture doba u kojem je živio.“² Autorica smatra kako savremenija proučavanja Šantićeve poezije u kontekstu poststrukturalističke kritike tek možemo očekivati. Dijana Hadžizukić ovim je tekstom dala uvid u bogat pjesnički opus Alekse Šantića, sistematično predstavila značajne kritičke ocjene njegovog djela i antologije u kojima je zastupljen te, na kraju, argumentirala opravdanost različitih izbora u njima, ali i postojanje mnogostrukih pristupa Šantićevoj poeziji. U konačnici, tekst *Poezija Alekse Šantića u vremenu* nastavak je značajnog doprinosa autorice vrijednom proučavanju srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, ali i ukupnoj historiji bosanskohercegovačke književnosti. U narednoj studiji pod naslovom *Poredbena analiza poezije Safvet-bega Bašagića i Hamze Hume na primjerima pjesama „Jesenski uzdasi“ i „Njezine misli“* korišten je komparativni pristup s ciljem da se pokaže važnost književnog postupka u tekstovima s tematsko-motivskim sličnostima unutar različitih poetičkih obrazaca u relativno kratkom vremenskom periodu. Dok se motivi sevdalijske atmosfere u Bašagićevoj pjesmi uglavnom razvijaju isključivo u skladu s tradicionalnim zahtjevima za mimetičkom slikom, zadržavajući ideju o smislenosti i svrhovitosti svijeta, Hamza Humo usvaja modernističku sliku svijeta i slijedi poetiku ekspresionizma, uspostavljajući nove i neočekivane, simboličke veze između poznatih pojmova (crni čempresi), ne ostavljajući lirskom subjektu ništa osim strepnje. Humin opus predmet je analize i u

---

1 Dijana Hadžizukić, *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, 2018, str. 12-13

2 Ibid, str. 23

idućem tekstu, gdje autorica istražuje elemente ekspresionističke poetike u njegovim ranim pripovijetkama, čime pokušava uspostaviti kontinuitet u upotrebi lirskih elemenata koji kasnije utječu na poetizaciju ukupnog diskursa romana *Grozdanin kikut*, o čemu je autorica detaljnije pisala u prvoobjavljenoj knjizi *Poetski diskurs u bošnjačkom romanu*. „Za razliku od romana *Grozdanin kikut* u kojemu je ljepota prirodnog okruženja data paralelno sa mračnom stranom prirode, u ranim pripovijetkama Humo razdvaja čulne utiske na pozitivne i negativne prema tematici svakog od tekstova zasebno.“³ Ovakav zaključak u skladu je s modernističkim/strukturalističkim poimanjem u kojem istovremeno postoje i lice i naličje svijeta. O semiotizaciji prirode i ostalim lirskim elementima u proznim tekstovima autorica je na specifične načine pisala i u odnosu na Kikićeve pripovijetke, djelo Meše Selimovića, Derviša Sušića, Skendera Kulenovića, Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana i Huseina Bašića. Važno je istaknuti da je u svim tekstovima dat književnohistorijski kontekst autora i analiziranog djela, nakon čega se autorica osvrće na sve elemente koji učestvuju u poetizaciji iskaza (od funkcije pejzaža, naratoloških odlika i specifične subjektivizacije iskaza, ritmičkih osobnosti, predstavljanja čulnih utisaka, izrazitog prisustva semantičkih i sintaksičkih stilskih figura...). Analiza ženskih likova (likova majke, kćeri, sestre) predmet je bavljenja u studijama koje se odnose na drame Ahmeda Muradbegovića *Na Božijem putu*, *Majka* i *Husein-kapetan Gradašević*, dok se značaj ženskog glasa u Selimovićevom opusu ne dovodi u vezu isključivo s poetizacijom iskaza, već i s humanizacijom političkog diskursa u njegovim romanima, naglašavajući da nasuprot fabuli koja se temelji na političkom diskursu, „unutarnje teme jesu sukobi protagoniste sa samim sobom, porodične tragedije, nemogućnost ostvarenja ljubavi, sjećanje na ljubav ili težnja ka ženi.“⁴ Studija o umetnutim pričama u prozi Ćamila Sijarića nudi razmišljanje o naratološkim specifičnostima njegovog opusa, počevši od konstatacije da je Sijarić „značajan pripovjedač malih ljudskih sudbina u velikim historijskim zbivanjima, umjetnik koji je u svakom detalju znao pronaći motiv za priču.“⁵ Možemo kazati da je u prvom poglavlju koje čine studije dat presjek skoro svih (svakako, ne svih) važnijih pojava u bosanskohercegovačkoj književnosti XX stoljeća, pokazujući u njima ključna mjesta koja su odredila dalju historiju

---

3 Ibid, str. 43

4 Ibid, str. 72

5 Ibid, str. 121

iste književnosti, uz naglasak na „tendenciju razvoja od realističkog ka simbolističkom prikazu iskustva“⁶ i općenito poetizaciju narativnog iskaza.

U drugom poglavlju autorica je dala prikaz dvanaest književnohistorijskih studija nastalih od 2009. do 2018. godine. Neke od tih studija zasnivale su se na djelima pojedinačnih književnika, dok su druge specifične zbog doprinosa historiji književnosti ili ukupnoj kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine. Tekst o knjizi Elbise Ustamujić *Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića* predstavljen je u koautorstvu s dr. Selmom Raljević te se u njemu naglašava inventivnost već u izboru naratoloških odlika kao specifičnosti romaneskne strukture, kao i „osjećaj za prefinjene valere poetskog romana, sinhronijski i dijahronijski kontekst u kome je nastao s obzirom na vremeno-prostorne i tradicijske specifičnosti razvoja bošnjačkog romana, ali i na filozofsko ozračje evropske duhovne klime šezdesetih godina“.⁷ U tekstu o studijama Sanjina Kodrića (*Književna prošlost i poetika kulture* i *Književnost sjećanja*) izdvaja se mišljenje da one „pokazuju na koji način je moguće teoriju novog historicizma i kulturalnog pamćenja primijeniti na čitanje historije bošnjačke književnosti“⁸ te doprinose ukupnoj afirmaciji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, otvarajući pitanja njene historije. U kontekstu historije bošnjačke književnosti nezaobilazna je i značajna studija Enesa Durakovića (*Obzori bošnjačke književnosti*) iz 2012. godine, za koju autorica kaže da istražuje odnose književnokritičke misli prema bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književnosti, a zatim i njene „unutarnje odrednice koje je čine zasebno unutar južnoslavenske interliterarne zajednice“, kao što su „mnoštvenost poetika i amalgam zapadnoevropskih, islamskih, južnoslovenskih tradicija i kultura od srednjeg vijeka i ranije do Karahasana i kasnije“.⁹ Studija Almira Bašovića o dramskom subjektu na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća važna je prvenstveno kao doprinos istraživanju dramske književnosti, a zatim i zbog poređenja drame s pripovjednom prozom (po pitanju fokalizacije i tačke gledišta). Autorica zaključuje kako je Bašović ovom studijom pokazao vješto korištenje teorije u analizi odabranih primjera. U *Zapisima o bosanskohercegovačkoj književnosti* posebno su predstavljene i studija o trotomnom djelu *Hval i Djeva* Rusmira Mahmutćehajića koje nas provodi kroz historiju monoteističkih religija, zatim

---

6 Ibid, str. 176

7 Ibid, str. 185

8 Ibid, str. 196

9 Ibid, str. 214

studija Bernise Puriš o lingvostilističkom pristupu Huminom *Grozdaninom kikutu* te komparativistička studija Selme Raljević o modernističkim aspektima najznačajnijih djela Williama Faulkenera i Meše Selimovića. U prikazu knjige *Iz književne i kulturne riznice Mostara* autorice Elbise Ustamujić navodi se da je to skup značajnih „tekstova o mostarskom književnom prostoru, uz interes za pitanja kulturnog pamćenja, te intertekstualna i intermedijalna preplitanja kulturno-civilizacijskih tradicijskih nanosa sa savremenim modernističkim poimanjem svijeta i teksta“.¹⁰ Knjiga uključuje tekstove o Bajezidagiću, Ćoroviću, Šantiću, Humi i Kulenoviću, kao i o kulturnim pojavama i ličnostima bitnim za razvoj umjetnosti ili kritičke misli u Mostaru kao što su Muhamed Bekir Kalajdžić, Hivzija Hasandedić i Abdurahman Nametak te u cjelini predstavlja nastavak autoričinog uspješnog naučnog bavljenja bosanskohercegovačkom književnošću i kulturom. Uz navedena postignuća, ali i pedagoški rad, zaključak o značajnoj poziciji Elbise Ustamujić u historiji i kulturi Mostara na prelazu iz XX u XXI stoljeće nameće se kao neizbježan. Proučavanje kulture Mostara proširuje se studijom Nusreta Omerike i to na primjeru usmenih lirskih i epsko-lirskih pjesama nastalih u Mostaru i okolini. Uz istraživanje i korištenje teorijskih pristupa te navođenje i analizu dosadašnjih studija o Romima i romskoj književnosti, značajan doprinos nauci o književnosti dala je i Hedina Sijerčić, čija je knjiga *Rodni identiteti u književnosti romskih autorica na prostorima bivše Jugoslavije* također predstavljena u ovim *Zapisima*. Pretposljednji tekst u ovom dijelu odnosi se na knjigu *Krugovi i elipse* Vedada Spahića, u kojoj se istražuju važni statusno-metodološki i književnohistorijski problemi bošnjačke književnosti te njena manje reprezentativna imena. Na kraju ovog dijela knjige predstavljena je i studija *Na kapiji sjećanja* Senada Omerike o književnim vrijednostima časopisa „Gajret“ u austrougarskom vremenu. Zadnji dio *Zapisa o bosanskohercegovačkoj književnosti* autorice Dijane Hadžizukić obuhvata devet prikaza djela i pojava recentne književnosti, kao što su romani *Dugo svitanje* i *Kobno raspuće* Halida Kadrića, knjige poezije dobitnika nagrade na manifestaciji „Slovo Gorčina“ - Jasmina Saletovića, Velida Beganovića i Aleksandre Jovičić, zatim proze *Kratke priče za dugo umiranje* Adnana Repeše, zbirke poezije *Čovjek koji je znao Filipa Latinovića* Adnana Žetice i *Žena se zove Azra* Aldine Medija, knjige putopisa *Priče iz Libana* Nikole Popovića, poetske knjige *Tu, u daljini* Jovice Letića te, na kraju, drame Ljubice Ostojić pod nazivom *Kad uzcvate glog, crn trn...*

---

10 Ibid, str. 231

Dijana Hadžizukić navodi da se knjigom *Zapisi o bosanskohercegovačkoj književnosti* ne namjerava postići cjelovitiji prikaz unutarnje historije ove književnosti, što je donekle opravdano s obzirom na to da je riječ o sabranim tekstovima o odabranim književnim pojavama od Alekse Šantića do Huseina Bašića (tačnije, od recepcije Šantićeve poezije preko poetizacije iskaza u prozi Hamze Hume, Hasana Kikića, Skendera Kulenovića, Meše Selimovića, Derviša Sušića, Nedžada Ibrišimovića, Abdulaha Sidrana i Huseina Bašića, naratoloških specifičnosti u romanima Meše Selimovića, prozi Ćamila Sijarića, Nedžada Ibrišimovića i drugih do primjene teorije političkog romana u djelu Meše Selimovića), ali i autorima recentne književnosti (Halid Kadrić, Gorčinovi pjesnici, Adnan Repeša, Adnan Žetica, Nikola Popović, Ljubica Ostojić i drugi), zatim prikazima važnih književnohistorijskih studija o pojedinačnim književnicima (Humo, Selimović, Kulenović...) i onih koje pokušavaju afirmirati bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost te doprinijeti kreiranju njene historije (studije Enesa Durakovića, Sanjina Kodrića, Vedada Spahića, Hedine Sijerčić i drugih) i kulture jednog prostora (studije Elbise Ustamujić, Nusreta Omerike i Senada Omerike). Ipak, nakon navedenih književnih imena od početka XX stoljeća do savremenog trenutka i akcentiranih pojava u tom dijahronijskom presjeku (ideološka uvjetovanost recepcije, poetizacija i simbolizacija iskaza, naratološke specifičnosti, politički diskurs i pozicija ženskih likova), možemo kazati da je autorica uspjela predstaviti neka od ključnih mjesta u bosanskohercegovačkoj književnosti datog perioda, označavajući smjer u kojem se ona razvijala i argumentirajući razloge vanjske i unutrašnje prirode koji su do toga doveli u različitim žanrovima (lirska pjesma, pripovijetka, roman, putopis i drama). Prikazima književnohistorijskih studija autorica je uspješno postavila čvrstu osnovu za buduće istraživače književnosti i kulture Bosne i Hercegovine, ali i *znakove pored puta* onima koji će se detaljnije baviti historijom i kritikom bosanskohercegovačke književnosti i njenih sastavnica. Taj zadatak će se moći lahko i produktivno obaviti, a knjiga jednostavno koristiti upravo zahvaljujući i do sada poznatom jasnom i nedvosmislenom stilu pisanja Dijane Hadžizukić koji nije opterećen suvišnim terminima, već su teorijska znanja data ondje gdje su i onoliko koliko su potrebna za analizu književnih tekstova.

Edim Šator

KULTURNA MANIFESTACIJA „MOSTARSKO LJETO“: PROGRAMSKA I FOTODOKUMENTACIJA, MUZEJ HERCEGOVINE, MOSTAR, 2018.

Mostar je oduvijek bio grad pjesnika, umjetnika, književnika, slikara, ukratko grad kulture. O njemu su književnici ispisivali najljepše stihove i rečenice – poput onih stihova Bajezidagića u Gazelu o Mostaru: *Ko bi moglo opjevati redom sve ljepote divnoga Mostara*, pa sve do onih poznatih Andrićevih rečenica da je Mostar grad svjetlosti i da ga u Mostaru prvo probudi svjetlost. U Mostaru su stvarali i o Mostaru su pisali mnogi, da spomenemo samo one poznatije: Aleksa Šantić, Osman Đikić, Osman Nuri-Hadžić, Hamza Humo, Skender Kulenović i mnogi drugi. Osim književnika, Mostar je bio vječita inspiracija mnogim mostarskim i bosanskohercegovačkim slikarima. Stoga ne čudi ni današnja inicijativa da Mostar bude evropska prijestolnica kulture. Jer Mostar je, zaista, oduvijek bio grad kulture, ili kao što zapisa Josip Lešić, grad opsjednut pozorištem. Dokaz ovim tvrdnjama je, između ostalog, i ova knjiga – ja bih rekao monografija o mostarskom ljetu. Tu je na jednom mjestu sakupljen ogroman broj informacija i podataka. Usudio bih se reći da su na Mostarsko ljetu dolazili i imali udio u programu svi koji su nešto značili na polju kulture i umjetnosti u bivšoj Jugoslaviji. Ono što je posebno fascinantno jeste da se manifestacija nastavila održavati i u toku rata. To je samo dokaz da su ljudi na ovom prostoru i u takvim zlehudim vremenima bili svjesni da duhovni otpor zlu je podjednako bitan kao i onaj fizički. Kroz ta ratna mostarska kulturna ljeta u Mostaru organizatori su pokazali da su bili svjesni da su iskorake u historiji pravili graditelji. Opstanak Mostarskog ljeta u tim

najtežim periodima savremene historije Mostara i BiH je jedan od dokaza za tu tvrdnju. Kao da je za organizatore tih ratnih mostarskih ljeta Miljković zapisao onaj poznati stih da se svijet dijeli na one koji su zapjevali i one koji su ostali robovi.

U uvodniku monografiji autor nastoji u kratkim crtama da opiše i pokaže put na koji je nastala ova manifestacija. Upravo zbog toga se on vraća u daleku 1950. godinu kada su bila organizovana prva kulturna dešavanja i ukazuje na činjenicu da je od tih 50-ih u Mostaru uvijek bila prisutna ideja i želja da se pokrene neka kulturna manifestacija koja će Mostarcima, ali i ostalim gostima, ponuditi kvalitetan kulturno-umjetnički program u toku ljetnih mjeseci. Posebno je interesantan podatak koji donosi autor u uvodu gdje ukazuje na 1960. godinu i nažalost nerealiziranu ideju Safeta Čišića, tadašnjeg rukovodioca Narodnog pozorišta u Mostaru. Autor kaže: *“Veoma ozbiljan projekt iniciran je od direktora i umjetničkog rukovodioca Narodnog pozorišta u Mostaru, gospodina Safeta Čišića. On je Savjetu za prosvjetu i kulturu Narodnog odbora Opštine Mostar i Turističkom savezu Mostara u februaru 1960. godine, ponudio stručno izložen i temeljito obrađen elaborat za pokretanje kulturne manifestacije „Ljetne igre u Blagaju“. Čišić je u svom elaboratu obrazložio motive za pokretanje ove manifestacije, te detaljno osmislio svaki dio predloženih Igara. (...) Predloženo je bilo da se Igre održavaju svake godine od 25. juna do 10. septembra. Ovaj dobro osmišljen projekt ostao je bez konkretnih rezultata, mada su o njemu, na nivou Grada, pokretane rasprave i 1962. i 1964. godine. Vjerovatno, ondašnje nepovoljne materijalne mogućnosti nisu dopuštale da se ova zamisao detaljnije razradi i ostvari.”¹*

I 1970. godine se nakon smrti Hamze Hume javljaju ideje za pokretanje neke ljetne kulturne manifestacije, ali je i ta ideja propala. Manifestacija se trebala održavati u Cimu i trebala je biti posvećena H. Humi.

Sljedeći pokušaj, koji je, možda, bio najozbiljniji, bio je 1975. Te godine je Mostarcima ponuđen najozbiljniji kulturno-umjetnički program kroz dvije odvojene manifestacije. S jedne strane su bili kulturno-umjetnički programi koje je inicirao Đani Salković, a, s druge strane, je bila manifestacija *I pod pećinom svjetla*. Naredne godine je ponovo održana manifestacija *I pod pećinom svjetla*, ali samo sa tri sadržaja što je jasno ukazivalo na njen kraj. Jasno je iz ovih pokušaja da u Opštini Mostar do 1979. godine nije bilo ozbiljno

---

1 Salko Šarić: *Kulturna manifestacija „Mostarsko ljeto“: programska i fotodokumentacija*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2018, str. 13.

osmišljenog strateškog planiranja u kulturi, osim Ćišićevog prijedloga. Poseban problem je bio što se nije osmislio jasan model finansiranja. Ali, 1979. godine, održana je u aprilu sjednica Kulturno-prosvjetne zajednice Opštine Mostar te saznajemo: „... Usvojen je program aktivnosti KPZ Opštine Mostar za ovu godinu u kojoj će Zajednica preuzeti organizaciju stalnih manifestacija, novoformiranog, Mostarskog kulturnog ljeta, zatim već postojećih manifestacija, Dana teatra mladih, Revije domaćeg igranog filma i Mjeseca knjige ...“ (Sloboda, Mostar 1. V 1979., str. 12) Tako je Mostar dobio dugo željenu ljetnu kulturnu manifestaciju.²

Prvo Mostarsko ljeto je održano 1979. godine od 10. jula do 12. septembra. Manifestacija je promovisala univerzalne humanističke vrijednosti i na njoj su se održavali različiti sadržaji posvećeni pozorištu, književnosti, muzici, likovnoj umjetnosti, folkloru, odnosno svemu onome što je u normalnom društvu potrebno zdravom ljudskom duhu. Manifestacija je do rata ugostila neke od najznačajnijih književnika, pozorišta, umjetnika sa prostora bivše Jugoslavije.

Kao što je već rečeno, Mostarsko ljeto je trajalo i u ratu, a *Sukladno poslijeratnoj političkoj zbilji u Mostaru, u periodu 1995. – 1999. godina, kulturna manifestacija „Mostarsko ljeto“ održavala se uporedo u „istočnom“ i „zapadnom“ Mostaru. U „istočnom“ Mostaru manifestacija se, bez prekida, održavala pod tradicionalnim nazivom „Mostarsko ljeto“, a u „zapadnom“ kao novoustanovljeni „Mostarski ljetni festival“. Od 2000. godine ovo je opet „jedinствена“ gradska kulturna manifestacija.*

Zajednička je postala na insistiranje OHR i ostalih stranih faktora. Međutim, autor kaže: *Iako su održani sastanci nudili određeni optimizam, nije trebalo dugo da se uvjerimo da su ovo bili isforsirani razgovori sa figom u džepu, bez namjere da se u predloženom istraje. Neiskrene namjere i razgovori o „zajedničkom“ organiziranju spomenutih manifestacija bio je dio igre za predstavnike Međunarodne zajednice u BiH (...) Poslije 2004. godine Mostarski ljetni festival se, kao i prije navedenih razgovora, još nekoliko godina održavao sa skromnim sredstvima i bilo kakvom zainteresiranosti gradskih upravljačkih struktura, da bi se posljednji put održao 2008. godine. Gradske vlasti su, jednostavno, bez ikakve potrebe da objasne, zašto i zbog čega, prestale da financiraju ovu neophodnu ljetnu kulturnu manifestaciju.*³

---

2 Ibid., str. 16.

3 Ibid., str. 18-19.

Kada uzmete u obzir da je ova manifestacija u tim vremenima mogla i trebala biti kohezioni element u Gradu Mostaru, onda je izostanak finansijske i bilo kakve druge podrške Grada, vjerujem, „razumljiv“.

Ovdje moram posebno naglasiti ogroman rad i trud Salke Šarića koji je u svom dosadašnjem radu pokazao nevjerovatnu upornost i minucioznost u istraživanju i pisanju o mostarskom kulturnom životu i o onome što je ovaj grad nekada bio. Vjerujem da onima koji se u budućnosti budu bavili kulturnim životom Mostara knjige Salke Šarića će biti nezaobilazna literatura. Jer, osim ove veoma značajne monografije koja ukazuje i pokazuje na jasan kontinuitet i kvalitet kulturnog života u Mostaru krajem XX stoljeća, nezaobilazne su i knjige o Lutkarskom pozorištu, o Narodnom pozorištu, a posebno bih izdvojio knjigu koja je objavljena prošle godine *Pregled stvaralaštva u Mostaru*.

Na kraju najiskrenije čestitam autoru Salki Šariću na još jednoj uspješnoj knjizi zahvaljujući kojoj neće pasti u trajni zaborav šta je bilo Mostarsko ljeto. Čestitam i Muzeju Hercegovine i direktoru Asimu Krhanu koji su prepoznali važnost ovakvog jedno djela. Ova knjiga je i vrijednija uz spoznaju da je „*Dokumentacija o kulturnoj manifestaciji „Mostarsko ljeto“ stradala u posljednjem ratu, uništenjem zgrade u kojoj su bile prostorije Kulturnoprosvjetne zajednice Opštine Mostar, a koja je bila organizator ove Manifestacije.*“⁴

---

4 Ibid., Str. 9.

---

in memoriam

Edin Mulović

IN MEMORIAM

Tomislav Anđelić (20.03.1937 – 06.03.2018)

Ove godine u 81. godini života zauvijek nas je napustio mr. Tomislav Anđelić, ugledni arheolog i nekadašnji uposlenik Muzeja Hercegovine u Mostaru, te veliki entuzijasta na polju istraživanja perioda kasne antike i srednjeg vijeka. Svojim radom je ostavio značajan trag u historijsko-arheološkoj nauci Bosne i Hercegovine. Preminuo je 6. marta u Mostaru, gradu za koji je vezan veći dio njegovog radnog angažmana. Tomislav Anđelić bio je stalno uposlen kao arheolog te rukovoditelj Arheološkog odjeljenja Muzeja Hercegovine u Mostaru. Decenije je proveo na poslovima zaštite, konzervacije, prezentacije i rehabilitacije nacionalnih spomenika. U Muzeju Hercegovine stekao je zvanje magistra nauka iz područja arheologije, te sva stručna zvanja u toj ustanovi: kustos, viši kustos i muzejski savjetnik. Korektno i marljivo bio je u ulozi pionira arheoloških istraživanja okoline Mostara i Hercegovine. Bavio se i pedagoškim radom te radio na izložbenom planu izradom tematskih i povremenih izložbi. U Muzeju Hercegovine je proveo pune 33 godine. Ratni događaji prijetili su da u potpunosti unište njegov dragocjeni rad i ostavštinu s obzirom da je Muzej pretrpio velika razaranja. Međutim, Anđelić je sve svoje istraživačke aktivnosti redovno predstavljao javnosti i tako sačuvao svoj mukotrpan rad od zaborava. Sve što je iskapao i rekognoscirao publicirao je u raznim stručnim i naučnim publikacijama. Njegovi radovi i aktivnosti se mogu pratiti i kao preliminarni izvještaji u Arheološkom pregledu Arheološkog društva Jugoslavije u Beogradu. Pisao je za: *Hercegovinu*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, *Arheološki vestnik*, *Tribuniu*, *Motrišta*, itd. Radio je neko vrijeme u

новоformiranom Muzeju HZ HB u Mostaru, a u penziju odlazi 2002. godine sa dužnosti savjetnika za kulturu u Federalnom ministarstvu obrazovanja, nauke, kulture i sporta.

Tomislav Anđelić rođen je 20.03.1937. u Sultićima, općina Konjic. Osnovno i gimnazijsko školovanje završio je u Seonici, Konjicu i Sarajevu. Svoju istraživačku ljubav usmjerio je prema studiju historije te upisuje fakultet. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu završio studij historije 1964. godine, te diplomirao na temi „*Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni u Humu*“.

Značajno je spomenuti da je Tomislav Anđelić bio mlađi brat daleko poznatijeg bosanskohercegovačkog mediaveliste Pave Anđelića, čija je pomoć u stručnom usavršavanju i radu bila neizmjerena. Pavao je često bio kritičar, savjetnik i recenzent njegovog rada. Međutim, Tomislav (često se potpisivao kao Tomo) nije želio ostati u sjeni svoga starijeg brata, nego je kroz vlastita istraživanja, potpomognuta od eminentnih naučnika iz oblasti historije i arheologije, pokušao dati vlastiti pečat i doprinos nauci. Njegovo istraživanje i usavršavanje bilo je uglavnom usmjereno ka periodu kasne antike. Sa svojim bratom Pavom Anđelićem proveo je istraživanja Stjepan-Grada kod Blagaja, Bobovca i Kraljeve Sutjeske, što mu je omogućilo da stekne veliko iskustvo u daljnjem napredovanju.

Radio je kratko kao gimnazijski profesor u Kaknju, a od 1965. godine Tomislav Anđelić se zapošljava u Muzeju Hercegovine u Mostaru i ubrzo zatim postaje mlađi kustos zadužen za arheološku zbirku. Njegovim dolaskom u Muzej, radnim zalaganjem i publikovanim izvještajima sa terena polahko će oživjeti interes za arheološka istraživanja u Hercegovini, koja je obilovala bogatim, već od prije otkrivenim arheološkim lokalitetima. Međutim, Anđelićev entuzijazam neće mu dozvoliti da se zadovolji samo s tim što su započeli istraživači prije njega nego će pokrenuti otkrivanje i istraživanje novih lokaliteta, te potaknuti veliko zanimanje stručne javnosti vlastitim otkrićima. Zapravo, tek njegovim dolaskom u Muzej Hercegovine arheologija Mostara i Hercegovine počela se intenzivnije razvijati. Njegov glavni interes bio je razvoj arheološke djelatnosti na području Hercegovine uz neizostavno praktično provođenje na terenu.

Već 1965. godine Anđelić stiče prva praktična terenska iskustva i kao radnik Muzeja Hercegovine na iskopavanju srednjovjekovnog starog grada Blagaja kod Mostara. Taj projekat je vodio Zemaljski muzej u Sarajevu u sklopu istraživanja bosanskih srednjovjekovnih gradova. Tokom tromjesečnih iskopavanja Anđelić nastupa kao saradnik u ime svoje institucije.

Još od svog osnivanja osnovna djelatnost Muzeja Hercegovine kao zavičajnog muzeja je bila da prikuplja, čuva i javnosti prezentira bogatu kulturno-historijsku baštinu Mostara i Hercegovine. Prvenstveno se Muzej bavio sakupljanjem muzejskog fonda, između ostalog i za arheološke zbirke. Do dolaska Tomislava Anđelića Muzej je polahko stekao solidne uvjete za nastavak naučnoistraživačkog rada potpomognutog podrškom eminentnih stručnjaka iz drugih gradova i institucija. Muzeju je 1965. dodijeljena Čejvan Čehajina medresa i džamija u kojima je otvorena postavka „*Prošlost Mostara*“ koja je bila historijsko-arheološka postavka i prikazivala je razvoj prostora današnjeg Mostara od neolita do dolaska Austro-Ugarske monarhije. U parku Čejvan Čehajinog vakufa bila je arheološka postavka na otvorenom prostoru. Kao mladi kustos Anđelić sa svojim radnim kolegama organizuje prijenos bogato ukrašenog stećka iz Humi-Lišana u Bijelom Polju i smješta ga u lapidarij Muzeja među ostale stećke prikupljene iz rejona Hercegovine. Stećak se sada nalazi sa ostalim stećcima ispred Centra za kulturu u Mostaru koji su prebacivani u periodu od 1954. do 1966. godine u stari lapidarij Muzeja Hercegovine. Na istom lokalitetu Anđelić je radio na otkopavanju srednjovjekovnog groba za koji je spomenuti stećak podignut.

Provodi rekognosciranje terena i pronalazi nekoliko prahistorijskih nalazišta u Gubavici, Rabini i Docu. Obiman posao na rekognosciranju Anđelić provodi i u neposrednoj okolini Mostara i dolazi do velikog otkrića značajnog za istraživanje perioda kasne antike. Radilo se o kasnoantičkoj bazilici u Cimu. Na prijedlog Muzeja Hercegovine, Skupština općine Mostar otkupljuje zemljište na lokalitetu Crkvine na kojem su od 1966. godine rađena arheološka istraživanja koja su donijela velike rezultate. Nakon pune četiri godine rada otkriveni su brojni nalazi i mnogo pokretnog arheološkog materijala: kamena plastika, novac, naušnice, keramika, željezo, staklo. Anđelić će javnost upoznati sa svojim otkrićem objavljivanjem brojnih tekstova u kojim ih je prezentovao. Krajem 1969. i početkom 1970. godine stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, pod nadzorom i u saradnji sa stručnjacima Muzeja Hercegovine u Mostaru, izveli su konzervatorsko-restauratorske radove na bazilici. Konzervaciju su finansirali SO Mostar i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Ovo otkriće otvorilo je saradnju Tomislava Anđelića i institucije Muzeja Hercegovine sa mnogim eminentnim istraživačima u zemlji i inostranstvu. Mostar je dobio značajan spomenik iz svoje prošlosti koji je svjedočio vjekovni kontinuitet naseljavanja ovog prostora.

Također, u saradnji sa Zemaljskim muzejom i njihovim poznatim arheologom Borivojem Čovićem radilo se i na istraživanju novog prahistorijskog nalazišta u Čipuljiću kod Bugojna i na sondažnom arheološkom iskopavanju kasnoantičkog refugija 1966. godine na Gradini u Biogracima kod Širokog Brijega na čelu sa Irmom Čremošnik. U svemu tome nemjerljiv doprinos dao je i Anđelić kao predstavnik Muzeja Hercegovine. Malo zatim, radilo se i na zaštitnom arheološkom iskopavanju na lokalitetu Bare u Biogracima 10. marta 1968. godine.

Anđelić je, napokon, nakon prvih rezultata dobio jak vjetar u leđa za svoja istraživanja. Ne treba zaboraviti da su 60-te i 70-te godine 20-tog vijeka bile zlatne godine arheologije u Bosni Hercegovini. Baš uporedo dok je istraživao baziliku u Cimu, Anđelić je sa svojom institucijom Muzejom Hercegovine bio prisutan i na još jednom velikom istraživačkom projektu na području Hercegovine. U saradnji sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu i arheologom Borivojem Čovićem, istražen je bronzanodobni lokalitet Gradina u Varvari kod Prozora. Radilo se o formiranju akumulacijskog jezera Rama 1968. godine, pa je taj kraj trebalo istražiti prije njegovog potapanja. U finansiranju projekta učestvovalo je preduzeće Hidroelektrane na Neretvi. Ubrzo nakon novog povlačenja vode, izveden je od istog stručnog tima novi istraživački posao na tom lokalitetu. Iskopavanje u Velikoj Gradini na vrelu Rame počelo je 1967. godine.

Anđelić 1969. godine radi i na arheološkom iskopavanju palače na srednjovjekovnom gradu Bokševcu u selu Kostajnici kod Konjica. Međutim, veliki interes stručne javnosti privući će istraživanje na dvojnoj bazilici u Žitomisliću (*basilica geminata*) koje je intenzivno provodio od 17. juna 1970. pa sve do kraja 1973. godine. Bazilika u Žitomisliću je također konzervirana i restaurirana. Pronađen je veći broj komada kamene plastike specifičnog za period V i VI vijeka. Usput su ispitane i pretražene obližnje nekropole stećaka.

Anđelićevim zalaganjem period sedamdesetih godina obilježava otvaranje i rad dva nova odjeljenja Muzeja Hercegovine, Arheološkog i Historijskog. Ubrzo zatim postaje i referent Arheološko-historijskog odjela Muzeja Hercegovine.

U periodu od 21. maja pa do 1. juna 1972. godine Muzej je vršio iskopavanja prahistorijskih tumulusa na prostoru Gubavice. Rezultati iskopavanja su potvrdili da otkriveni arheološki predmeti vremenski pripadaju starijoj i mlađoj fazi glasinacke kulture. Radio je i na istraživanju antičkog

groba pronađenog u Dretelju kod Čapljine 1973. godine. Anđelić je vodio i parcijalno arheološko iskopavanje prahistorijskih tumulusa manjih dimenzija na lokaciji Gradina u selu Grabovici iste te godine. Decembra 1974. godine vodio je arheološko iskopavanje prahistorijske nekropole sa tumulima na lokalitetu Gorica u Malom Polju kod Blagaja. Istražuje i grobni nalaz pronađen na Banduricama kod Mostara.

Anđelić se u svojim istraživanjima često vraćao i na stare lokalitete koji su od ranije bili poznati te bi opet krenuo sa novim istraživanjima. Razlog tome je u činjenici da su mnogi lokaliteti imali historijski kontinuitet naseljavanja iz raznih epoha, a i mnoge nove lokacije koje su se nalazile nedaleko od onih na koje su istraživači prije bili fokusirani su bile također interesantne za ozbiljna istraživanja. Krenulo se sa arheološkim iskopavanjem srednjovjekovnog grada na vrelu Lištice od 14. juna 1976. godine, te arheološkom iskopavanju na lokalitetu Grebine u Vinjanima kod Posušja od 17. augusta 1977. godine.

Tomislav Anđelić je 1977. godine odbranio magistarski rad „*Kasnoantička arhitektura u okolici Mostara*“ na Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru pod mentorstvom profesora Branimira Gabričevića. Time je stekao zvanje magistra nauka iz oblasti arheologije, pomoćne historijske nauke.

Još prije 23. marta 1965. godine provedeno je rekognosciranje terena na lokalitetima Crkvine i Greblje kod Nevesinja kao lokalitet zanimljiv arheolozima, a 23.7. 1979. kao rukovodilac arheoloških radova Anđelić provodi sondažno arheološko iskopavanje na lokalitetu Bratački Gradac. U 70-tim godinama prošlog vijeka Akademija nauka BiH uvodi specijalnu metodologiju istraživanja na polju arheologije. Na prijedlog eksperata iz oblasti arheologije uspostavljaju se društveni ciljevi koji određuju prioritete arheoloških istraživanja. Koristeći ovu praksu koju je predvodio dr. Alojz Benac, Muzej Hercegovine sa svojim arheologom Anđelićem učestvuje u konkursu kod interesne Zajednice nauka BiH sa projektom „*Kasnoantička sakralna arhitektura u Hercegovini*„. Nakon izbora lokaliteta za izvođenje arheoloških iskopavanja, a na osnovu prijedloga Komisije, predloženi su lokaliteti Crkvina na Tepčićima kod Čitluka i Crkvina na Trijebnju kod Stoca. Naučnoistraživački projekat „*Arheološko istraživanje kasnoantički sakralnih objekata u Trijebnju kod Stoca i Tepčićima kod Čitluka*“ prijavljen je 27.2. 1980. godine. Međutim, rezultati istraživanja pokazali su da se nije radilo o antičkim objektima nego srednjovjekovnim.

U isto vrijeme Zemaljski muzej u Sarajevu provodi projekt sa temom „*Srednjovjekovne humske župe*“ u kome sudjeluje i arheolog Tomislav Anđelić.

Nositelj projekta bio je Tomislavov brat dr. Pavao Anđelić. Pavao je uspio obraditi pet župa, ali iznenada umire 1985. godine ne dovršivši projekt. Tomislav će nastaviti rad na projektu još preostale četiri župe uz pomoć dr. Marijana Sivrića i objaviti rad 2002. godine sa istim nazivom „Srednjovjekovne humske župe“.

Stručno i naučno je obradio i ostavu bizantskog zlatnog novca iz Blatnice kod Čitluka te srednjovjekovnog iz Međina kod Mostara. Preliminarni izvještaj o arheološkom lokalitetu na Gradu u Uzdolu kod Prozora objavljen je u Hercegovini za 1997. godinu. Anđelić je 1983. završio i rad na temu „*Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni u Humu*“.

Bio je urednik godišnjaka Muzeja Hercegovine za kulturno i historijsko naslijeđe, *Hercegovina*, koji je počeo izlaziti 1981. godine. Nakon rata bio je urednik i novog hrvatskog izdanja *Hercegovine* od 1996. do 2011, a koja je izlazila uporedo sa *Hercegovinom* koje je izdavao Muzej Hercegovine u saradnji Regionalnim Zavodom za zaštitu spomenika Hercegovine i Arhivom Hercegovine. Ipak, čuvao je prisne i drugarske odnose sa svojom nekadašnjom institucijom Muzejom Hercegovine gdje je bio drag i rado viđen gost. Bio je veliki ljubitelj pčelarstva i predsjednik Pčelarskog saveza.

Ime Tomislava Anđelića ostaje tako upamćeno kao ime kulturnog radnika koji je dao svoj nemjerljiv doprinos u razvoju arheologije i muzeologije naše države i grada Mostara. U vremenima kada mladi ljudi pamte mnoge nebitne ljude i događaje, a zaboravljaju one korisne i skromne ljude koji su svojim životnim zalaganjem zadužili našu širu zajednicu, mi smo dužni da ime Tomislava Anđelića spomenemo i postavimo ga na nebeski svod kao još jednu zvijezdu među brojne zvijezde vrijednih i korisnih ljudi koje ćemo još dugo spominjati.

Bibliografija

Knjige – monografije;

Srednjovjekovne humske župe, Ziral, Mostar, 1999. (sa Pavom Anđelićem i Marijanom Sivrićem)

Starokršćanska cimska bazilika u Mostaru, Ured gradonačelnika, Mostar, Mostar, 1997.

Ranokršćanska dvojna bazilika - basilica geminata u Žitomislčićima kod Mostara, Općina Mostar - jug, Mostar, 1999.

Objavljeni radovi;

- “Crkvina, Cim, Mostar - kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi”, u: *Arheološki pregled*, 8, Beograd, 1966, str. 142-144, Tab. XXIX, sl. 1, 2; Tab. XXX, 1 (u suautorstvu s Petrom Lekom).
- “Crkvina, Cim, Mostar - kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi”, u: *Arheološki pregled*, 9, Beograd, 1967, str. 140-144, Tab. XLVII, 1-4 (sa Petrom Lekom).
- “Bokševac, Kostajnica, Konjic - srednjovjekovna gradska palača”, u: *Arheološki pregled*, 11, Beograd, 1969, str. 231-232, Tab. LXIV, 1.
- “Nekoliko prahistorijskih nalaza u Hercegovini (Gubavica, Rabina, Stolac)”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh. sv. XXIV, Sarajevo, 1969, str. 109-113.
- “Crkvina, Žitomislić, Mostar - kasnoantička bazilika”, u: *Arheološki pregled*, 12, Beograd, 1970, str. 144-146, Tab. XLVI, 1, 2.
- “Žitomislić, Mostar - kasnoantička bazilika”, u: *Arheološki pregled*, 13, Beograd, 1971, str. 74-75, Tab. XLVIII, 1, 2.
- “Crkvina, Žitomislići, Mostar - kasnoantička dvojna bazilika”, u: *Arheološki pregled*, 14, Beograd, 1972, str. 101-102.
- “Crkvina, Žitomislići kod Mostara - kasnoantička dvojna bazilika (III. nastavak)”, u: *Arheološki pregled*, 15, Beograd, 1973, str. 80-81, Tab. LI, 1, 2.
- “Gorica, Malo Polje, Mostar - nekropola sa tumulima”, u: *Arheološki pregled*, 16, Beograd, 1974, str. 55-57, Tab. XXIV, 1.
- “Grad na vrelu Lištice, Lištica - kasnosrednjovjekovni grad”, u: *Arheološki pregled*, 17, Beograd, 1975, str. 153-154.
- “Vrelo Lištice, Lištica, Hercegovina - srednjovjekovni grad”, u: *Arheološki pregled*, 18, Beograd, 1976, str. 123-124, Tab. XLVIII.
- “Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh. sv. XXIX (1974), Sarajevo, 1976., str. 174-244, Tab. LXXIII, 1, 2.
- “Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh., sv. XXXII., Sarajevo, 1977, str. 293-330. *Hercegovina* – 4 - 2018, str. 404-426
- “Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini”, u: *Tribunia*, 3, Trebinje, 1977, str. 51-66.
- “Vinjani kod Posušja (Hercegovina) - kasnoantička bazilika”, u: *Arheološki pregled*, 19, Beograd, 1977, str. 87.
- “Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini”, u: *Tribunia*, 4, Trebinje, 1978, str. 11-30.
- “Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara”, u: *Arheološki vestnik. Acta Archeologica*, XXIX, Ljubljana, 1978, str. 629-640.
- “Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislićima kod Mostara”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh. sv. XXXII, 1978, str. 293-330 + Pl. 1.

- “Bratački Gradac, Nevesinje, Hercegovina - rimsko nalazište”, u: *Arheološki pregled*, 23, Beograd, 1982, str. 99-101.
- “Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja”, u: *Hercegovina*, 1, Mostar, 1981, str. 27-39.
- “Ostava srednjovjekovnog novca iz Međina kod Mostara”, u: *Hercegovina*, 2, Mostar, 1982, str. 33-34.
- “Crkvina, Tepčići kod Čitluka, Hercegovina - kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura”, u: *Arheološki pregled*, 23, Beograd, 1982, str. 99-101.
- “Arheološka istraživanja u Bratačkom Gracu kod Nevesinja”, u: *Hercegovina*, 3, Mostar, 1983, str. 7-14.
- “Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu”, u: *Tribunia*, 7, Trebinje, 1983, str. 81-100.
- “Dva nova natpisa na stećcima u Donjem Lukavcu kod Nevesinja”, u: *Tribunia*, 8, Trebinje, 1984, str. 7-10.
- “Crkvina Tepčići kod Čitluka, Hercegovina - kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura”, u: *Arheološki pregled*, 24, Beograd, 1985, str. 109-110.
- “Ostava vizantijskog zlatnog novca iz Blatnice kod Čitluka”, u: *Hercegovina*, 5, Mostar, 1986, str. 19-22.
- “Tepčići kod Čitluka i Trijebanj kod Stoca, sakralni objekti”, u: *Arheološki pregled*, 25, Beograd - Ljubljana, 1986, str. 74-75.
- “Srednjovjekovna crkva u Tepčićima kod Čitluka”, u: *Hercegovina*, 1 (9), Mostar, 1995, str. 95-115.
- “Srednjovjekovna crkva u Trijebnju kod Stoca u Hercegovini”, u: *Hercegovina*, 2 (10), Mostar, 1996, str. 49-59.
- “Preliminarno izvješće o slučajnom arheološkom nalazištu na lokalitetu Gradac u Uzdolu kod Prozora”, u: *Hercegovina*, 3 (11), Mostar, 1997, str. 7-15.
- “Starokršćanska (kasnoantička) bazilika u Cimu kod Mostara”, u: *Motrišta*, Mostar, 1-2/1997, str. 59-63.
- “Relikvijari iz starokršćanske bazilike u Cimu”, u: *Motrišta*, Mostar, 3/1997, str. 43-45.
- “Dijaci u službi srednjovjekovnih humskih feudalaca”, u: *Motrišta*, 8, Mostar, 1998, str. 64-67.
- “Starokršćanska (kasnoantička) bazilika u Cimu kod Mostara”, u: *Motrišta*, 9, (izvanredni), Mostar, 1998, str. 40-41.
- “Dijaci u službi srednjovjekovnih humskih feudalaca”, u: *Motrišta*, 9, (izvanredni), Mostar, 1998, str. 49-52.
- “Izvješće o revizionom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega”, u: *Hercegovina*, 4/5 (12/13), Mostar, 1998/1999, str. 241-243.

- “Životopis Pave Anđelića”, u: *Hercegovina*, 8/9 (16/17), Mostar, 2002/2003, str. 236-238.
- “Životopis Pave Anđelića”, u: *Motrišta*, 23, Mostar, 2002/2003, str. 38-40.
- “Kulturni djelatnik mr. Anđelko Zelenika (Biografija i Bibliografija)”, u: *Hercegovina*, 22, Mostar, 2008, str. 9-15.
- “Par trojagodnih kasnosrednjovjekovnih filigranskih naušnica iz Hodbine kod Mostara”, u: *Hercegovina*, 23, Mostar, 2009, str. 187-188.
- “Stanje kulturno-historijskih spomenika jablaničkog kraja od prahistorije do XV. stoljeća”, u: *Hercegovina*, 25, Mostar, 2011, str. 11-38.

Zbornici radova

- “Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, Nevesinja i Metkovića”, u: Ivan Marović - Željko Rapanić (prir.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: Znanstveni skup* - Metković 4.-7. X. 1977, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980, str. 257-260.
- “Srednjovjekovna župa Dubrave”, u: Perica Jurković (prir.), *Povijest hrvatskog Počitelja, Zbornik znanstvenog simpozija održanog 16. i 17. veljače 1996. god. u Čapljini*, Humski zbornik, II, Općinsko poglavarstvo Čapljina - MALA ma Zagreb, Čapljina - Zagreb, 1996, str. 151-167.
- “Srednjovjekovne crkve u Tepčićima kod Čitluka i Trijebnju kod Stoca (Hercegovina)”, u: Emilio Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: Znanstveni skup Metković, 6.-9. listopada 2001*, Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva, vol. 22, Hrvatsko arheološko društvo - Grad Metković - Arheološki muzej, Zagreb - Metković - Split, 2003, str. 375-378.
- “Područje Blidinje u sustavu srednjovjekovnih humskih župa”, u: Ivo Čolak (ur.), *1. međunarodni znanstveni simpozij “Blidinje 2005.”*, zbornik radova, Park prirode Blidinje, Blidinje, 2005, str. 413-421.
- “The area of Blidinje in the system of medieval parishes (districts) of Hum”, in: Ivo Čolak (ed.), *The first internacional scientific symposium Blidinje 2005*, Park prirode Blidinje, Blidinje, 2005, p. 387-393.
- “Dubrave u srednjem vijeku - Srednjovjekovna humska župa Dubrave”, u: *300 godina župe Dubrava*, Humski zbornik, IX, Aladinići, 2006, str. 19-39 (sa Marijanom Sivrićem).
- “Životopis dr. Đure Baslera”, u: *Hercegovina*, 20, Mostar, 2006, str. 139-141.
- “Životopis Pave Anđelića”, u: Marko Karamatić (ur.), *Zbornik o Pavlu Anđeliću. Znanstveni skup posvećen arheologu i povjesničaru Pavlu Anđeliću (1920 -1985) u povodu 85. obljetnice rođenja i 20. obljetnice smrti, Sarajevo, 14. i 15. listopada 2005*, Franjevačka teologija, Sarajevo, 2008, str. 9-11.

“Razvoj arheološke djelatnosti muzeja Hercegovine u vremenu od 1950-2010 godine”, u: *Zbornik radova. Naučni skup 60 godina Muzeja Hercegovine*, Mostar, 19. januar 2010., Muzej Hercegovine, Mostar, 2010, str. 31-40.

“Moje prijateljevanje s prof. Perom Marijanovićem”, u: *Stolačko kulturno proljeće, Godišnjak Matice hrvatske Stolac*, IX, Stolac, 2011, str. 69-71.

Prikazi

“Tribunia 7, Zavičajni muzej, Trebinje, 1983.”, u: *Hercegovina*, 4, Mostar, 1984, str. 373-375.

“Tribunia 9, Zavičajni muzej, Trebinje, 1985”, u: *Hercegovina*, 6, Mostar, 1987, str. 265-266.

“Đuro Kriste, Župa Trebinja (Trebimlja), Povijesno-etnografski prikaz - život, korijeni, običaji, Dubrovnik 1999.”, u: *Hercegovina*, 8/9 (16/17), Mostar, 2002/2003, str. 223-225.

“Dr. Jusuf Mulić, Konjic i njegova okolina - starosjedilački rodovi, Sarajevo 2005.”, u: *Hercegovina*, 20, Mostar, 2006, str. 253-254.

Leksikoni

“Biograci, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 290.

“Bošnjaci, Potoci - Bošnjaci, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 291.

“Bunsko, Blagaj - Vinogradine, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 291.

“Crkvina, Biograci, Lištica”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 291.

“Crkvina (Podgradina), Mokro, Lištica”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 292.

“Crkvina, Potoci, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 292.

“Crkvina, Tepčići, Čitluk”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 292.

“Crkvina, Žitomislíci, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 292.

“Crkvine, Cim, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 292.

“Drvar, Tepčići, Čitluk”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 294.

- “Gomila 1, Cim, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 294.
- “Gomila 2, Cim, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 294.
- “Gomile, Slipčiči, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 295.
- “Gorica, Malo polje, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 295.
- “Gradina, Lištica”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 297.
- “Tepčiči, Čitluk”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 298.
- “Međine 2, Međine, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 302.
- “Novi, Miljkovići, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 303.
- “Ograđ, Hodbina, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 303.
- “Orah, Blagaj - Orah, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 304.
- “Orlovac, Razlomište, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 304.
- “Rodoč 1, Rodoč, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 305.
- “Velika gradina, Slipčiči, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 307.
- “Žitomislčići 1, Žitomislčići, Mostar”, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III, Sarajevo, 1988, str. 309.

Edita Mulaosmanović
Jasminka Trešnjo

BIBLIOGRAFIJA OBJAVLJENIH RADOVA U ČASOPISU *HERCEGOVINA* (1981-2003)

Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, izlazi već skoro tri decenije, a do sada je objavljeno dvanaest brojeva. Izdavači su Muzej Hercegovine Mostar i Zavod za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa Mostar. Četiri broja štampana su ćirilicom, a osam latinicom.

U časopisu se publikuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka vezanih za područje Hercegovine: historija, književnost, jezik, historija umjetnosti, arheologija, itd. Naučne i stručne radove pišu eminentni stručnjaci iz navedenih oblasti.

U ovom broju časopisa Hercegovina dat je bibliografski popis radova objavljenih u dosadašnjim brojevima, a obuhvata više od 300 stručnih, naučnih i istraživačkih radova. Radovi su objavljeni u dvanaest brojeva (br. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9, 10, 11-12, 13-14, 15-16) i to u periodu od 1981. do 2003. godine.

U stvaranju cijelog korpusa učestvovalo je 155 autora (kao autori ili koautori) iz različitih oblasti: historija, kulturna historija, književna historija, zaštita kulturno-historijske baštine, prikazi, rasprave, studije, osvrti i sjećanja na knjige, zbornike ili dešavanja.

Svi radovi popisani su abecedno prema prezimenima autora. Ukoliko autor ima više objavljenih radova, radovi su popisani hronološki, počevši od najranijeg broja. Kod radova s više autora, radovi su navedeni za svakog autora pojedinačno. Popis se sastoji od: prezimena i imena autora, naslova rada iza

kojeg stoji opis i to prvi broj označava broj časopisa, broj u zagradi označava godinu izlaženja časopisa i na kraju podaci na kojim se stranicama u tom broju nalazi rad.

Aličić, Azer

- Sevre hadži Hasanova džamija u Mostaru, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 185-187.

Alikalfić, Džemal

- Mahmud Konjhodžić: Mostarke, Edicija "Mostar u borbi za slobodu", knj. 4, Opštinski odbor SUBNOR-a Mostar, 1981, str. 298 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 2 (1982), str. 333-337.

Alikalfić, Fazlija

- Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu, Skupština opštine, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB-a Mostara, Mostar, 1989, str. 950 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 231-241.

Andrejević, Andrej

- Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 39-51.

Andelić, Pavao

- Bišće i Blagaj : politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 41-72.
- Mesnovići, Masnovići, Bubanjići : humska i bosanska vlastela, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 79-89.
- Srednjovjekovna humska župa Žaba, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 35-56.

Andelić, Tomislav

- Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 27-39.
- Ostava srednjovjekovnog novca iz Međina kod Mostara, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 33-44.

- Arheološka istraživanja na Bratačkom Gracu kod Nevesinja, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 7-14.
- Ostava vizantijskog zlatnog novca iz Blatnice kod Čitluka u Hercegovini, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 19-22.
- Tribunia 9, Zavičajni muzej Trebinje, 1985, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 265-266.

Anđelić, Tomo

- Tribunia 7, Zavičajni muzej Trebinje : (prikaz knjige), 1983, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 373-375.

Arnautović, Esad

- Političke prilike u Mostaru i Hercegovini u posljednje dvije decenije osmanske vladavine, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 109-121.

Atanacković-Salčić, Vukosava

- Arheološko nalazište na području Hutova blata, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 11-26.
- Praistorijski grob u Vojnu kod Mostara, Hercegovina, br. 4 (1983), str. 23-36.
- Zaštita antičkog epigrafskog spomenika iz Karlova Hana (Prisoje) kod Duvna, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 7-17.
- Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 7-13.

Bahtijarević, Nihad

- Istraživački radovi na zidnom slikarstvu Karađoz-begove džamije u Mostaru, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 189-206.

Balta, Ivan

- Diplomatička analiza latinskih isprava bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 7-21.
- Zabilješke o hrvatskim i bosanskohercegovačkim vojnim jedinicama u Prvom svjetskom ratu, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 61-82.

Bandžović, Safet

- Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 137-168.

- Bosanskohercegovački muhadžiri u Makedoniji (1878-1912), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 95-130.

Basler, Đuro

- Istočni zid grada Blagaja na Buni : (arheološka skica), Hercegovina, br. 3 (1983), str. 29-34.
- Paleolitska umjetnost u jadranskoj regiji Jugoslavije, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 7-22.
- Roberto Salinas Price: Homerova slepa publika, Tanjug, Beograd, 1985 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 263-266.

Benac, Alojz

- Sa promocije Prvog broja časopisa "Hercegovina", Hercegovina, br. 2 (1982), str. 5-9.

Bešlagić, Šefik

- Korito čatrnje u Hamzićima, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 71-81.
- Dva srednjevjekovna ćirilčka epigrafska spomenika u okolini Makarske, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 15-22.

Bijedić, Džemal

- Formiranje Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu 1939. i Mjesnog komiteta KPJ Mostar 1940. godine, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 259-262.

Bjelogrić, Milan

- Mostarska operacija, Vojno izdavački zavod Beograd, 1986 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 307-309.

Borovčanin, Drago

- Organizacija i razvoj školstva u Bosni i Hercegovini u toku NOR-a, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 323-332.
- Rad komunista Bosne i Hercegovine na afirmaciji dokumenata Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 187-193.

Brčić, Rafael

- Vojne i političke mjere okupatora i kvislinga za gušenje NOP-a u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 325-352.

Brkljača, Seka

- Iz srednjevjekovne historije Blagaja, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 15-18.
- Od imperijalne politike fašističke Italije do ekonomskih probitaka u Bosni i Hercegovini, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 157-170.
- “Za mir i progres u svijetu”, urednik Čedo Kapor, izdavači: SUBNOR BiH, Udruženje jugoslovenskih dobrovoljaca Španske republikanske vojske 1936-1939, Historijski muzej BiH Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1999, str. 336 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 331-333.

Brković, Milko

- Vanjske karakteristike bosanskih latinskih povelja koje se danas nalaze u Dubrovniku i Veneciji, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 59-69.

Bučuk, Salih

- Kadrovski resursi Bosne i Hercegovine, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 301-306.

Bugarski, Astrida

- Savremena kretanja u kulturi stanovanja Podveležja, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 163-184.
- Organizacija stanovanja u selima Bosne i Hercegovine s kraja XIX i početkom XX stoljeća, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 83-94.

Buha, Boško

- Ratni put 13. hercegovačke udarne brigade : (povodom 40-godišnjice njenog formiranja), Hercegovina, br. 4 (1984), 361-369.
- Ratni listovi hercegovačkih vojnih jedinica : (bibliografija), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 215-225.

Bulić, Refik

- Pitanje ikavizama u ranim pisanim spomenicima s tuzlanskog područja, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 159-173.

Buričić, Blažo

- Spomen-knjiga palih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora opštine Gacko 1941-1945 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 259-263.

Čar-Drnda, Hatidža

- Grad Foča na razmeđu dviju civilizacija, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 49-60.

Čelebić, Edin

- Kulturne prilike u Mostaru krajem XIX i početkom XX vijeka, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 247-275.
- Srpsko pjevačko društvo "Gusle" (1888-1914) i njegova istorijska uloga : (prilog istoriji nacionalnih pokreta), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 123-138.
- Hrvatsko pjevačko društvo "Hrvoje" 1888-1914 : (prilog istoriji nacionalnih pokreta u BiH), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 151-163.
- Ibrahim Kemura: Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941), Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, str. 415 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 241-244.
- Političke i kulturne prilike u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX vijeka sa posebnim osvrtom o djelatnosti i ulozi kulturno-prosvjetnih društava, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 69-84.
- Ibrahim Tepić: Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima : (1856-1878), Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 586 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 225-227.
- Hivzija Hasandedić: Muslimanska baština Bošnjaka II (Herceg-Nov i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, Zapadna Hercegovina), Islamski kulturni centar Mostar, 1999, sstr. 137 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 289-290.

- Krkić Safet: Ekonomija Bosne u turskom periodu - polovi rasta, Mostar, Univerzitetska knjiga, 2000, str. 229, (Biblioteka Monografije, knjiga 1) : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 329-330.
- Hamdija Kapidžić: Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba, (Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo 2001, 190 str) : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 285-287.

Čolović, Vesna

- Bibliografija članaka u Hercegovini u listu "Glas slobode" 1909-1918. godine, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 185-217.

Čović, Borivoj

- Tumulusi željeznog doba u Gubavici, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 13-32.

Ćatović, Fuad

- Od boksita do aluminija, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 252-263.

Dabović, Krsto

- Zbornik sjećanja Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, broj I, knjiga I, Zavičajni muzej Trebinje : (prikaz knjige), Trebinje, 1984, str. 654, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 397-400.

Deković, Nada

- Memorijalna muzejska izložba "Džemal Bijedić - život i djelo", Hercegovina, br. 1 (1981), str. 331-332.

Dodig, Radoslav

- Greda - srednjovjekovna nekropola u Crvenom Grmu, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 73-80.
- Alberto Fortis: Put po Dalmaciji, Globus, Zagreb, 1984, Biblioteka Posebna izdanja, priredio dr J. Bratulić, prijevod M. Maras, str. XXVII + 303, naklada 500 kom, 1700 dinara : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 271-273.

Donia, Robert J.

- Mostar: Epicenter of Bosnian Student Movements on the Eve of World War I, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 264-275.

Drino, Dževad

- Hercegovačko porijeklo stanovništva skopaljske doline : (sa naglaskom na bugojanski kraj), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 127-136.

Dujmović, Sonja

- Urs Altermatt, Etnonacionalizam u Evropi, Svjetionik – Sarajevo, Sarajevo, 1997, (preveo i predgovor napisao Gajo Sekulić) : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 323-327.

Duraković, Esad

- Mostarska nazira kao svijest o uobličenoj poetskoj tradiciji, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 187-192.

Dželetović, Danilo

- Pitanje hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori za vrijeme i poslije ustanka 1882. godine, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 273-308.

Džubur, Lutvo

- Novak Mandić Studo: Gacko kroz vijekove, Prilozi istoriji Gacka, 1, Gacko, 1985, knjiga Gacko kroz vijekove : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 237-239.

Đuričić, Blažo

- Enver Ćemalović: Mostarski bataljon, Odbor za pisanje istorije revolucionarnog pokreta i NOB-a Mostara, Mostar, 1986 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 317-321.
- Spomen-knjiga palih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora opštine Gacko 1941-1945 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 259-263.

Fajić, Zejnil

- Ali-pašina uprava prema Bračkovićevom rukopisu “Mala istorija događaja u Hercegovini” i njegova knjižna baština, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 91-103.

Fejić, Salko

- Konjički (Mostarski) bataljon, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 307-311.

Fisković, Cvito

- Zvono iz 15. stoljeća u Livnu, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 23-29.

Fukarek, Đuro

- Hercegovina- specifična prirodna pojava, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 7-11.

Gadžo-Kasumović, Azra

- Stolac u osmanskom periodu, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 81-99.

Galić, Jure

- Četrnaesta hercegovačka omladinska brigada, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 243-246.

Gazić, Lejla

- Dvije mostarske medžmue kao kulturno-historijski izvori, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 193-198.

Grebo, Zlata

- Fazlija Alikalfić: Stasanje jedne mladosti, Skupština opštine Mostar, Odbor za organizaciju izrade priloga istoriji revolucionarnog radničkog pokreta i NOB-a Mostara, knj. 1, Mostar, 1985, str. 156 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 293-295.

Hadžibegović, Ilija

- Traganje za modernom Naronom, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 119-139.

Hadžiomerović, Zlatko

- Iz mostarske prošlosti (17. i 18. stoljeće), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 101-112.

Hadžirović, Ahmed

- Peta pokrajinska konferencija KPJ, snaženje organizacija i uticaja Komunističke partije Jugoslavije, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 229-238.
- Hercegovina u NOB, april 1941 – juni 1942, Vojnoizdavački i novinski centar Beograd i Istorijski arhiv Hercegovine Mostar, knjiga 2, 3 i 4, Beograd, 1986 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 249-255.

Halilović, Smajo

- Prilog podsjećanju na formiranje Hercegovačkog sandžaka i njegov teritorijalni razvoj, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 17-22.

Hasandedić, Hivzija

- Orijentalna zbirka Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 225-232.
- Mostar od postanka do razaranja 1992/93. godine : (retrospektiva i sadašnjost), Hercegovina, br. 9 (1997), str. 19-29.
- Kratak prevod (ekscerpt) druge vakufname Derviš-paše Bajezidagića iz Mostara, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 17-21.
- Mostarski kadiluk i njegove kadije, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 23-30.
- Skraćeni prevod (ekscerpt) Nesuh-age Vučjakovića vakufname (zakladnice), Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 91-94.
- Hromo Hromozade Hromići iz Stoca, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 95-97.
- Kotle, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 69-71.

Hasanović, Suvada

- Prilog historiji nacionalizacije u Hercegovini, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 379-396.
- Prilog historiji eksproprijacije i nacionalizacije u Hercegovini, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 339-355.

Hodžić, Sabit

- Muzej Hercegovine - osnivanje, rad, stradanje, perspektiva razvoja, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 263-271.
- Nekoliko podataka o mostarskim mahalama i strukturi stanovništva, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 79-90.
- Uz izložbu snimaka bašluka (nišana) Velikog i Malog carinskog harema u Mostaru (iz zbirke Muzeja Hercegovine), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 351-355.

Hrabak, Bogumil

- Turska stražarska flotila u Neretvi (1490-1700), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 91-107.
- Dovoz bosanskog olova u Dubrovnik 1463-1520. godine, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 31-80.

Husić, Aladin

- Vesna Miović-Perić, Na razmeđu: Osmansko-dubrovačka granica (1667.-1806.), Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Dubrovnik, 1997, 448 str. : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 265-270.

Išek, Tomislav

- Mjesto i uloga mostarskih djelatnika na pokretanju HKD "Napredak", Hercegovina, br. 9 (1997), str. 144-150.

Ivanković, Stjepan

- Borbe Devete dalmatinske udarne divizije za oslobođenje Hercegovine, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 241-255.
- Danilo Komnenović i Muharem Kreso: Dvadesetdeveta hercegovačka divizija, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, str. 622 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 1 (1981), str. 319-322.
- Arhivska ostavština dra Ante Tune Ramljaka, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 299-305.
- Vlado Ivković: Nevesinje 1941, Prva književna komuna, Mostar, 1980, str. 387 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 2 (1982), str. 339-341.
- Pisana ostavština Marka Zovke, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 359-370.

- Mahmud Konjhodžić: Kronika o Ljubuškom kraju, knjiga prva, Poćinski odbor SUBNOR-a Ljubuški, 1974, knjiga druga IRO Veselin Masleša Sarajevo, 1981 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 3 (1983), str. 383-386.
- Organizacioni razvoj KPJ i SKOJ-a na području Hercegovine u toku NOB-a i socijalističke revolucije 1941-1945. godine, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 167-185.
- Nastanak i način čuvanja arhivskih dokumenata u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945. godine, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 5-29.
- Duvanjsko područje u toku Bitke za ranjenike, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 157-166.
- Sovići i Gorica u Bekiji, zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi, Sovići i Gorica, kolovoz 1989, godina 1, broj 1, str. 84 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 229-230.

Ivić, Danka

- Mostarske kujundžije XX vijeka i njihovi proizvodi papte kukače i ploče čilitlije, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 209-223.
- Običaji i vjerovanja u vezi sa zdravljem i bolestima stoke u Brotnju, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 243-271.
- Bajanja i bajalice kao dio etnoveterine u Brotnju, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 139-165.

Ivković, Vlado

- Druga partijska konferencija nevesinjskih komunista 1942. godine, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 313-318.

Jalimam, Salih

- Marginalia o gostu Radinu i njegovom testamentu, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 15-28.
- Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit: Povijest Bosne I-II, Sarajevo, 1999, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 275-278.

Kadrić, Adnan

- Kraći osvrt na književno-historijsku dimenziju rodoljubivih pjesama o Bosni na osmanskome jeziku, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 265-289.

Kahlenberg, Fridrich P.

- Vom Stellenwert Staatlicher Archive In Demokratischen Rechtsstaat. Erfahrungen in Deutschland bei der archivischen Ufarbeitung der Folgen Zweier Diktaturen, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 335-348.

Kamberović, Husnija

- Mostar sredinom 19. stoljeća, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 104-108.
- Parlamentarni izbori u Bosni i Hercegovini 1945. godine, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 171-182.
- Galib Šljivo: Bosna i Hercegovina 1854-1860, Landshut, 1998, str. 624 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 335-340.
- Smotra Hrvatske povijesne znanosti, (Prvi kongres hrvatskih povijesničara, Zagreb 8.12. - 11.12.1999), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 345-350.

Kapel, Anton Fukarek, Đuro

- Hercegovina- specifična prirodna pojava, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 7-11.

Katz, Vera

- Iz prošlosti mostarske čaršije, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 30-34.
- "Narodna demokracija" u politici KPJ 1949-1952 kroz prizmu mostarske oblasti, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 183-194.

Kemura, Ibrahim

- Odraz društveno-političkih prilika u Mostaru na društvo "Gajret" početkom XX stoljeća, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 139-143.

Kico, Ahmet

- Nastanak i razvoj Gračanice Skopaljske : (njeni vakifi), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 113-126.

Kico, Mehmed

- Historija za sadašnjost i budućnosti, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 207-212.

- Arabistika u Prilozima za orijentalnu filologiju od 1950. do 1975. godine (hercegovačka komponenta), Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 273-288.
- Fragmenti iz djela "Islamska umjetnost" dr. Affifa al-Bahnasija : (Al-Fann al-islami, Al-Taba'a al-ula, Dimašq, 1986), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 199-213.

Klarić, Slavica

- Kanadski arhivski sistem i profesionalna arhivska udruženja, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 177-182.

Klarić, Tihomir

- Kulturna politika KPJ 1941-1945, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 333-359.

Knezović, Pavle

- Roberto Salinas Price: Homerova slepa publika, Beograd, 1985, Esej o geografskim uslovima za mesto Ilij u Ilijadi : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 267-269.
- Mak Dizdar i antički mit, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 33-58.

Kojović, Dušan

- Muzeološki principi pri stvaranju ekspozicije, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 167-175.

Koschnick, Hans

- Reflexionen ueber einen schwierigen aber liebgewordenen Einsatz in und fuer Mostar, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 273-277.

Kraljević, Gojko

- Rimski novci iz Mostara i okoline, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 15-28.
- Lična imena u knjizi "Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini", Hercegovina, br. 4 (1984), str. 219-223.

Krešić, Andrija

- Mensur Seferović: Mostarski kompleti, “Mostar u borbi za slobodu”, Opštinski odbor SUBNOR-a, Mostar, 1985 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 311-312.

Krkić, Safet

- Vakufi Mostara kao forma privredne aktivnosti, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 40-48.

Kujović, Mina

- Iz zapisnika o “Pedagoškoj nedjelji”, održanoj u Mostaru od 7. do 14. marta 1945. godine, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 242-251.
- Šemsudin-Šemso Mulić, Konjičko drvorezbarstvo, Od seoske naivne umjetnosti i gradskog obrta do savremene industrije, Konjic, 1999, str. 158 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 341-343.
- Dr. Jusuf Mulić, Konjic i njegova okolina u vrijeme osmanske vladavine, Konjic, 2001, str. 406 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 259-263.
- Analitički inventar dokumenata o agrarnim odnosima u Hercegovini od 1920. do 1929. godine, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 301-338.

Kurtović, Esad

- Kretanje u depozitu Sandalja Hranića u Dubrovniku 1413-1435. g, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 29-53.
- Prilozi 28, Institut za istoriju, Sarajevo 1999. g. 317 str. : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 295-299.
- “Paolo Radonich, Conte di Canali” 1389.G.? (Konavli u bosansko-dubrovačkim odnosima krajem XIV stoljeća), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 23-33.
- Siniša Mišić: Humska zemlja u srednjem veku, DBR International Publishing- Filozofski fakultet, Biblioteka Znamen, Knjiga 10, Beograd 1996, str.384 (manji format), ćir : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 309-312.
- Uz izdanje zbornika: Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka, Izdanja Muzeja grada Zenice, Zenica 1999, str. 486 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 313-317.

- Bibliografija Šefika Bešlića (1908-1990) : (djelo posvećeno izučavanju materijalne kulture), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 215-233.
- Anali Dubrovnik, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, svezak 38, Zagreb-Dubrovnik 2000. g, str. 415 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 271-274.
- Jubilejski pečat - Institut za istoriju u Sarajevu - okrilje bosanskohercegovačke historiografije : (Dr. Budimir Miličić, Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999. godine, Institut za istoriju, Sarajevo 2000, str. 546) : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 279-282.

Kurtović, Todo

- Riječi istorijske istine Rade Pravice, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 233-259.

Laznibat, Velimir

- Pregled arhivskih serija Historijskog arhiva u Dubrovniku s napomenama o građi na našem jeziku, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 23-37.
- Stipo Manderalo: Gospodari kamena, livanjsko klesarstvo devetnaestog vijeka, Opštinska zajednica kulture Livno i Veselin Masleša Sarajevo : (prikaz knjige), 1987, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 221-224.

Leutić, Josip

- Iz međunarodne nautičko-trgovačke i lučke djelatnosti luke na Neretvi u drugoj polovici 16. stoljeća, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 57-65.
- Iz međunarodne djelatnosti hercegovačkih i bosanskih trgovaca u nautičko-brodarskoj i lučko-trgovačkoj privredi Dubrovačke Republike 1570-1670. godine, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 109-129.
- Hercegovci i Stonjani u dobrosusjednim odnosima za vrijeme Dubrovačke Republike, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 81-96.

Ljubojević, Amir

- Na marginama rukopisnih djela Mustafe Ejubovića (1651-1707), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 225-238.

Ljubović, Amir

- Bratislavska kolekcija orijentalnih rukopisa i njen značaj za kulturnu historiju Mostara, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 182-186.
- Bašagićeva kolekcija orijentalnih rukopisa u Univerzitetskoj knjižnici u Bratislavi i njen značaj za opću kulturnu historiju Bosne i Hercegovine : (rezime), Hercegovina, br. 10 (1998), str. 41-50.

Madžar, Božo

- Dva nepoznata dokumenta o ustancima Luke Vukalovića, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 195-207.
- Neuspjio pokušaj iskorištavanja snage vodopada Kravica na početku ovog vijeka, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 165-177.

Manderalo, Stipo

- Prilog proučavanju bosančice u livanjskom kraju, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 67-77.

Marić, Enisa

- Stradanje arhivske i registratorske građe u Hercegovini i zaštita poslije rata, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 257-262.
- Rad mostarskih mualima i imama, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 123-135.

Maslić, Mubera

- Sidžil mostarskog kadije (1632-1634) : prevod, uvod i bilješke: Muhamed Mujić, Prva književna komuna, Mostar, 1987 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 229-235.

Miletić, Drago Karlo

- Mostarski mostovi na Musali i Luci, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 227-241.
- Mlinice na ušću Radobolje u Neretvu, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 83-101.

- Italijanska reokupacija Mostara (septembar 1941 - juni 1943), Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 119-155.

Milidragović, Duško

- Nastanak i razvoj narodnooslobodilačkih odbora u Hercegovini, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 195-222.
- Bileća u NOB i revoluciji, Spomenica poginulim Bilećanima u NOP i revoluciji, Opštinski odbor Saveza boraca NOR-a, Bileća : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 297-299.

Milišić, Senija

- Antifašizam Mostara u Drugom svjetskom ratu, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 238-241.
- Dr. Smail Čekić: Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993, Sarajevo, Ljiljan, 1994, 416, Biblioteka Bosnica : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 10 (1998), str. 213-217.
- Robert J. Donia: Islam pod dvoglavim orlom : (Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914), Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo, Institut za historiju BiH, Sarajevo, februar, 2000, 286 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 319-322.

Milivojević, Nebojša

- Četvrta i Peta konferencija KPJ za BiH u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938-1941, zbornik radova sa Naučnog savjetovanja u Mostaru 5. i 6. oktobra 1978, Institut za istoriju Sarajevo i Komisija Predsjedništva CK SKBiH za istoriju, Sarajevo, 1980 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 1 (1981), str. 315-317.
- Mostar u ustanku 1941. godine, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 179-201.
- Advan Hozoć: Jablanica u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB, Skupština opštine i Odbor za pisanje istorije, Jablanica, 1989, str. 298 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 247-248.

Mujezinović, Nermina

- Blagaj kod Mostara, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 55-66.

Mulaomerović, Jasminko

- Jedan stari astronomski instrument iz Konjica, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 79-86.
- Blidinje i Rakitno : (prilog arheološkoj topografiji), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 41-49.
- Livanjski gnomon, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 135-139.

Mulić, Jusuf

- Islamske bogomolje u Mostaru : (prilog utvrđivanju godina njihove gradnje), Hercegovina, br. 9 (1997), str. 49-80.
- Prilog istraživanju mogućnosti procjenjivanja broja stanovnika u Bosni i Hercegovini u vrijeme osmanske vladavine, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 35-68.
- Dvije značajne godišnjice grada Konjica : 620 godina prvog zvaničnog pomena grada i 320 godina od izgradnje bivšeg Kamenog mosta, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 23-48.

Nametak, Fehim

- Hivzija Hasandedić: Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Biblioteka Kulturno nasljeđe, IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1980, str. 229 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 1 (1981), str. 333-335.
- Opijačeva pjesma na turskom posvećena Šejh Juji, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 175-181.

Nečas, Ctibor

- Nepoznato pismo Čehinje Bohuslave Keckove, mostarske službene liječnice, češkoj pjesnikinji Eliški Krasnohorskoj 1893. godine, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 355-358.

Niemi, Irmeli

- Zakonodavstvo u oblasti kulture, od normativnih mehanizama do kreativne prakse (Dokument namijenjen strateškom odjelu za donošenje zakona u oblasti kulture koji je pripremila dr. Irmeli Niemi, Strasbourg, 27. i 28. maj 1999.godine), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 371-376.

Nilević, Boris

- Mostar u djelu historičara Vladimira Ćorovića, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 151-157.

Obradović, Zarema

- Malaria u Hercegovini - jučer, danas, sutra, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 195-203.

Omerika, Nusret

- Pjesnici Mostara koji su stvarali na orijentalnim jezicima u periodu od XV do XX stoljeća, Hercegovina, br. 11-12 (2000), 225-249.
- Kulturno-historijski spomenici Mostara u narodnoj pjesmi, Hercegovina, br. 13-14 (2001), 249-264.
- Mostarsko alhamijado pjesništvo, Hercegovina, br. 15-16 (2003), 145-154.
- Šarića kaduna i njena sahat-kula u narodnoj lirskoj pjesmi nastaloj u Mostaru, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 177-180.

Omerika, Senad

- Muhamed Bekir Kalajdžić - život i djelo, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 295-297.

Palavestra, Vlajko

- Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 73-87.
- Drežnica u Hercegovini : (zabilješka o prošlosti i narodnoj kulturi), Hercegovina, br. 2 (1982), str. 91-123.
- Staro hercegovačko "pleme" Krmpotići : (prilog istraživanju porijekla Bunjevaca), Hercegovina, br. 6 (1987), 103-116.

Pamuk, Serhat

- Slikana dekoracija Koski-Mehmed pašine džamije u Mostaru : (prilog rekonstrukciji slikarstva), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 189-195.

Peco, Asim

- Govor Podveležja u svjetlosti ostalih govora Hercegovine, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 277-296.

- Pregršt narodnih pjesama iz Hercegovine I, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 51-56.
- Pregršt narodnih pjesama iz Hercegovine II, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 57-80.
- Dijalekatska pripadnost navedenih narodnih pjesama III, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 81-84.
- Mostarski govor u svjetlosti hercegovačkih govora kao cjeline, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 85-94.
- Izgovor afrikata u bosanskohercegovačkim govorima, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 209-223.

Peco, Esad

- Mirza Mušević: Skrivena tvrđava, knj. 5, edicije “Mostar u borbi za slobodu”, Opštinski odbor SUBNOR-a, Mostar, 1982, str. 252 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 2 (1982), str. 343-346.

Pederin, Ivan

- Zadarske dukale o ratu i miru s Turcima od XV do XVII stoljeća, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 131-147.

Pelidija, Enes

- Stanje u Hercegovačkom sandžaku i držanje plemena u vrijeme dolaska ruskog emisara pukovnika Mihaila Miloradovića u Crnu Goru 1711. godine, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 239-246.
- Mostar u XVIII stoljeću, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 81-90.

Perišić, Ilija

- Todo Kurtović: Jednom zauvijek, edicija Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja, posebno izdanje, broj I, knjiga I, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje, 1984, str. 620 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 391-396.

Pervan, Asim

- Nedo Parežanin i Slavko Stijačić: Prvi udarni, Prva književna komuna, Mostar, 1980 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 1 (1981), str. 325-329.

Pirić, Alija

- Mostarski pjesnik Derviš-paša Bajezidagić, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 199-206.

Poljarević, Ale M.

- Osvrt o stolačkoj likovnoj baštini sa pregledom likovnog stvaralaštva koncem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 275-292.
- Stolačka orijentalna arhitektura u svijetlu principa orijentalnog građenja, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 53-62.

Radović, Momčilo

- Aktivnost KPJ i narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji u sjevernoj Hercegovini 1941-1942. godine, Hercegovina, br. 1 (1981), 225-240.
- Revolucionarni radnički pokret u Hercegovini 1919-1921. godine, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 239-271.
- Mensur Seferović: Istočno i zapadno oko Neretve : (Deseta hercegovačka narodnooslobodilačka udarna proleterska brigada), Narodna armija, Beograd, 1981, str. 280 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 2 (1982), str. 347-351.

Rajković, Salih

- Neki novi podaci o spomenicima kulture u Hercegovini, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 101-117.

Ratković, Aleksandar

- Blagajska tvrđava u svjetlu najnovijih istraživanja, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 7-15.
- Novi podaci o mostarskoj tvrđavi, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 67-77.
- Grad Vidoški : prilog istraživanju i obnovi, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 7-16.

Ribarević-Nikolić, Ivanka

- Ikone Pravoslavne crkve u Blagaju kod Mostara, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 201-218.

- Djelo majstora blagajskog Đorđa Kefaloforosa, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 63-67.

Samardžić, Obrad

- Radovan Rako Dabić i Milan Papić: Nevesinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945, Opštinski odbor SUBNOR-a, Nevesinje, 1984, str. 165 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 381-384.

Sandžaktar, Meliha

- Mlinice na ponorima Trebišnjice, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 197-225.

Sarić, Samija

- Prilog proučavanju kolonizacije (1918-1934) i agrarne reforme (1929-1941) u Hercegovini, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 221-228.
- Osamdeset godina Gradske banje u Mostaru - 1994, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 122-135.

Sarić, Sajma

- Jevrejski hram u Mostaru, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 31-37.
- Tragom jednog dokumenta : (imenovanje gradonačelnika grada Mostara 1910. godine), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 219-226.

Savjet za kulturnu saradnju, Odjel za kulturu

- Projekat preporuke broj CDCC (2000) O evropskoj politici u oblasti uvida u arhive (Strasbourg, 17. februar 2000. godine), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 359-369.

Seferović, Mensur

- Slavko Stijačić: Trebinjski pali u borbi za slobodu 1941-1945, Trebinje, 1979 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 1 (1981), str. 323-324.
- Nikola Anić: Dvanaesta dalmatinska (otočka) NOU brigada, Supetar na Braču, 1984, Hercegovina, br. 5 (1986), str. 301-305.

Serdarević, Jagoda

- Prilog bibliografiji "Prve književne komune" u Mostaru : (tekstovi objavljeni u mostarskoj "Slobodi" 1970-1992), Hercegovina, br. 10 (1998), str. 233-253.

- Sadržaj „Hercegovine“, mostarskog časopisa za kulturu i historijsko nasljeđe (1981-1998), Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 309-332.
- Prilog bibliografiji Blagaja (Mostar), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 235-256.

Serdarević, Šemsudin

- Most koji je spasio grad Mostar, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 289-294.

Sivrić, Marijan

- O nekim upisima hercegovačkih prezimena u drugoj polovini 17. stoljeća u maticama župe Grad u Dubrovniku, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 139-169.
- O nekim upisima hercegovačkih prezimena od početka 18. stoljeća do pada Dubrovačke Republike 1808. godine u maticama župe Grad u Dubrovniku (I dio), Hercegovina, br. 3 (1983), str. 119-152.
- O nekim upisima hercegovačkih prezimena od početka 18. stoljeća do pada Dubrovačke Republike 1808. godine u maticama župe Grad u Dubrovniku : (II dio), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 97-122.
- O nekim upisima hercegovačkih prezimena od početka 18. stoljeća do pada Dubrovačke Republike 1808. godine u maticama župe Grad u Dubrovniku : (III dio), Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 85-104.

Smajić, Ramiza

- Zakon o timarima iz 1869. godine, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 99-103.

Smoljan, Vlado

- O nekim izvorima akumulacije u Hercegovini u osmanskom periodu, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 165-182.
- Industrijski razvitak Hercegovine između 1918-1941, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 103-118.
- Austrougarska ekonomska politika i privredni razvitak Hercegovine, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 169-185.

Spahić, Vedad

- Religiozno-didaktička poezija Osmana Đikića, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 155-158.

Stanić, Radomir

- Groblje na Bjelušinama u Mostaru : (skica za monografiju), Hercegovina, br. 1 (1981), str. 171-194.
- Nadgrobni natipisi iz XIX veka na bjelušinskom groblju u Mostaru, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 183-220.
- Nadgrobni spomenici sa natpisima iz XVII i XVIII veka u groblju na Pašinovcu u Mostaru, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 153-196.
- Natpisi na spomenicima u groblju na Pašinovcu u Mostaru, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 159-199.

Stojčić, Ivica

- Revolucionarni rad u Rudniku uglja u Mostaru od 1936. do 1943. godine, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 319-324.

Šarac, Džemil

- Sa Mostarcima : (svjedočenja), Hercegovina, br. 9 (1997), str. 221-237.

Šarenac, Tripo

- Razvoj KPJ u bilećkom kraju, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 269-277.
- Arhiv Hercegovine Mostar, Muzej hercegovine Mostar i Regionalni zavod za zaštitu kulture i prirode u Mostaru, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 339-342.
- Izgradnja i djelovanje narodne vlasti u Hercegovini 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 273-295.

Šator, Ibro

- Sjećanja boraca stolačkog kraja, broj I, OO SUBNOR-a Stolac, 1984, str. 622 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 385-389.

Šator, Muhamed

- Mostarski govor kroz stoljeća : prilog proučavanju mostarskog govora s posebnim osvrtom na savremene jezičke tokove, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 207-217.

- Voda i zelenilo u zapisima Stocu, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 251-256.
- Slika mostarskog govora u Anketi o jeziku 1897, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 229-247.
- Pravopisna norma u bosanskohercegovačkim časopisima krajem XIX i u prvim godinama XX vijeka, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 137-143.

Šehić, Zijad

- Prilog istraživanja vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878-1918. godine), Hercegovina, br. 10 (1998), str. 141-156.
- Prilog prošlosti Hercegovine XIX stoljeća : sjećanja Murad-efendije iz Hercegovine, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 105-122.
- Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomacija, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 187-217.

Škoro, Milan

- Avdo Humo: Moja generacija, Svjetlost, Sarajevo, Vojnoizdavački zavod i Prosveta Beograd, 1984 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 377-380.

Špago, Salko

- Osnovno školstvo u Mostaru (1878-1918), Hercegovina, br. 9 (1997), str. 165-171.

Šunjić, Marko

- Venecija i posljednji bosanski kraljevi (1420-1463), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 81-90.

Tadić, Katica

- Radničke biblioteke i čitaonice u Bosni i Hercegovini do 1941. g, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 291-294.

Tipura, Omer

- Mostar : foto-monografija, Prva književna komuna, Mostar, 1982 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 2 (1982), str. 327-330.

- Umjetnost na tlu Jugoslavije, Prva književna komuna Mostar, 1983 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 3 (1983), str. 373-374.
- Boško Zec: Četa Kozarčana, Prva književna komuna Mostar, 1983 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 3 (1983), str. 375-376.
- Dr Ante Marković: Demografski razvitak Hercegovine, Prva književna komuna Mostar, 1983 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 3 (1983), str. 377-378.
- Dragan Bartolović: Džemal Bijedić i njegovo vrijeme, Odbor za obilježavanje imena i djela Džemala Bijedića i Prva književna komuna, Mostar, 1985: (prikaz knjige), Hercegovina, br. 5 (1986), str. 313-315.
- Spomenica Mostara 1941-1945, Odbor za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta i NOB-a Mostara, 1987 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 257-258.

Tošić, Đuro

- Donji tok Neretve u srednjem vijeku : s posebnim osvrtom na trg Drijeva, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 45-78.

Trbonja, Salih

- Foto-monografija Hercegovina, NIRO Privredni vjesnik, Zagreb i Mok SSRI Hercegovine, Mostar, 1981 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 2 (1982), str. 331-332.

Ustamujić, Elbisa

- Sto godina časopisa Zora, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 158-164.
- Umijeće pripovijedanja : (Hamza Humo, Slučaj Raba slikara), Hercegovina, br. 10 (1998), str. 95-99.
- Lirika Ibrahima Kajana, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 257-269.
- Folklorni realizam u romanu "Sreća mladog Ljubovića" Huseina Đoge, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 133-136.

Vego, Marko

- Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjevjekovnoj Hercegovini, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 279-312.
- Prilog o jevrejskim trgovcima u Dubrovniku, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 149-157.

Verunica, Zdravko

- Aleksa Šantić i muzika, Hercegovina, br. 4 (1984), str. 297-321.

Vesković, Esad

- Restauratorski radovi na fasadnim površinama objekta Suda i Muzičkog centra Pavarotti u Mostaru, Hercegovina, br. 10 (1998), str. 221-229.

Zahirović, Šaban

- Tribunia 6, Zavičajni muzej Trebinje, 1982 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 3 (1983), str. 379-381.
- Stihovani rječnici u rukopisima orijentalnih zbirki u Mostaru, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 205-214.
- Mr. Momčilo Radović: Revolucionarni radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u konjičkom kraju, Opštinski odbor SUBNOR-a Konjic, 1986 : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 6 (1987), str. 245-247.
- In memoriam : Prof. dr. Ibrahim Tepić (1947-1997), Hercegovina, br. 10 (1998), str. 278.
- Sidžili - pouzdan izvor podataka naše prošlosti, Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 73-79.

Zelenika, Anđelko

- Gabela kao obrambeni centar donje Neretve u doba Turaka, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 89-118.
- Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 125-147.
- Konzervatorski zahvati na ikonama u Hercegovini, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 87-100.
- Stećci jablaničkog područja : (prilog proučavanju stećaka u Hercegovini), Hercegovina, br. 4 (1984), str. 51-71.
- Kula iz XVII stoljeća na Humu u Mostaru, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 141-150

Zlatar, Behija

- Uloga vakufa u razvitku Mostara, Hercegovina, br. 9 (1997), str. 35-39.

Zovko, Ljubomir

- Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini za vrijeme Sporazuma Cvetko-Maček, Hercegovina, br. 3 (1983), str. 309-324.
- Bosna i Hercegovina u građanskoj politici nakon Sporazuma Cvetković-Maček, Hercegovina, br. 7-8 (1990), str. 105-118.

Zovko, Marko

- Alfred Bergman, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 263-268.

Zvonić, Zlatko

- Revitalizacija kompleksa Ćejvan Ćehajine džamije u Mostaru, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 139-150.
- Rekonstrukcija i revitalizacija kompleksa Nezir-agine džamije u Mostaru, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 151-158.
- Sanacija Sahat-kule u Mostaru, Hercegovina, br. 11-12 (2000), str. 159-161.
- Gradska banja u Mostaru : (prilog sanacije), Hercegovina, br. 13-14 (2001), str. 293-306.
- Sanacija Koski Mehmed-pašine džamije u Mostaru, Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 183-188.
- Mudrost rađa toleranciju (Naučni skup povodom 350 godina od rođenja Šejh-Juje i 400 godina od predavanja Mesnevice u Mostaru), Muzej Hercegovine, Mostar, 2002. godine : (prikaz knjige), Hercegovina, br. 15-16 (2003), str. 283-284.

Ždralović, Muhamed

- Prilog poznavanju dijela Šejha Juje, Hercegovina, br. 1 (1981), str. 119-137.
- Djela Ibrahima Opijača u rukopisima Orijentalne zbirke Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Hercegovina, br. 2 (1982), str. 149-164.
- Djela Ali-dede Mostarca u rukopisima Orijentalne zbirke Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Hercegovina, br. 6 (1987), str. 117-133.

SADRŽAJ

RIJEČ REDAKCIJE	5
HISTORIJA	7
Adnan Busuladžić NAJSTARIJI TRAGOVI ANTIČKE PISMENOSTI NA TLU RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE	9
Almir Marić OSLOBOĐENICI U ZALEĐU NARONE	37
Adis Zilić POBUNA U KONAVLIMA I PRATEĆA RAZBOJNIŠTVA U SJENI PREGOVORA OKO DUBROVAČKOG STJECANJA PAVLOVIĆA DIJELA ŽUPE	59
Dilberović Alija BUKA MEDRESA U MOSTARU	95
Faruk Taslidža POČETAK URBANOG RAZVOJA LJUBUŠKOG I NJEGOVO STRADANJE U XVII STOLJEĆU	125
Madžida Mašić STOLJEĆE JEDNE ALHAMIJADO MEDŽMUE: BOŠNJAČKO KNJIŽEVNO NASLIJEĐE U RUKOPISNOJ KOLEKCIJI MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR.....	139
Alen Zečević SAVREMENA GRAĐANSKA MISAO U DJELU HUSEINA ČIŠIĆA	159
KULTURNA BAŠTINA	165
Asim Krhan INTERPRETACIJSKI CENTAR MUM ODJEL MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR.....	167

ZAPISI	191
Rusmir Mahmutćehajić VRAĆANJE SEBI IZ PROGONSTAVA U TUĐE PREDSTAVE	193
Almedina Čengić ZAPISI O BLAGAJU	227
GODIŠNJICE	239
Radmilo Braca Andrić SJEĆANJE NA POČETAK RADA UNIVERZITETA „DŽEMAL BIJEDIĆ“ U MOSTARU	241
PRIKAZI I OSVRTI	255
Lejla Gazić KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH I BOSANSKIH RUKOPISA MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR.	257
Almir Marić EDIN MULOVIĆ: KATALOG KAMENE ARHEOLOŠKE ZBIRKE MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR, MUZEJ HERCEGOVINE MOSTAR, 2018.	261
Dubravko Lovrenović ADIS ZILIĆ: STEĆCI PODVELEŽJA, FEDERALNO MINISTARSTVO OBRAZOVANJA I NAUKE, MOSTAR, 2016.	267
Irma Marić ZBORNİK RADOVA PRVOG MEĐUNARODNOG KOLOKVIJA BOSANSKA USMENA TRADICIJA U KULTURI SVIJETA, MEĐUNARODNI FORUM BOSNA, MUZEJA HERCEGOVINE, SARAJEVO, 2018.	269
Edita Mulaosmanović NAUČNI SKUP “HUSEIN ČIŠIĆ I IBRAHIM EF. FEJIĆ – ZNAMENITI MOSTARCI” – ZBORNİK RADOVA (MOSTAR, 16. DECEMBAR 2017. GODINE)	273
Dijana Hadžizukić ELBISA USTAMUJIĆ: ESEJI, OGLEDI, STUDIJE, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2017	279

Fatima Trbonja	
DIJANA HADŽIZUKIĆ: <i>ZAPISI O BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ</i> <i>KNJIŽEVNOSTI</i> , FAKULTET HUMANISTIČKIH NAUKA UNIVERZITETA „DŽEMAL BIJEDIĆ“ U MOSTARU, MOSTAR, 2018.....	285
Edim Šator	
KULTURNA MANIFESTACIJA „MOSTARSKO LJETO“: PROGRAMSKA I FOTODOKUMENTACIJA, MUZEJ HERCEGOVINE, MOSTAR, 2018.	291
IN MEMORIAM.....	295
Edin Mulović	
IN MEMORIAM TOMISLAV ANĐELIĆ (20.03.1937 – 06.03.2018).....	297
Edita Mulaosmanović, Jasminka Trešnja	
BIBLIOGRAFIJA OBJAVLJENIH RADOVA U ČASOPISU <i>HERCEGOVINA</i> (1981-2003)	309

